संगीत
प्रेमसंन्यास

राम गणेश गडकरी

परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी
मुंबई ४

★

कव्हर : श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस, मुंबई २

संगीत

प्रेमसंन्यास

राम गणेश गडकरी

ज्ञानमुपास्स्व

…पुराणिक आणि मंडळी

…प्रकाशक नि विक्रेते.

माधवबाग, मुंबई ४

: प्र का श क :

अनंत मोरेश्वर पुराणिक

परचुरे पुराणिक आणि मंडळी

माधवबाग, मुंबई ४

*

: मु द्र क :

कृष्णाजी नारायण सापळे

रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस,

त्रिभुवन रोड, मुंबई ४.

*

पांचवी आवृत्ति

संवत् २००४

*

: स्वतःचे दोन शब्द :

माझे विद्यागुरु प्रो. गोविंद चिमणाजी भाटे यांनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तुत नाटकास प्रस्तावना लिहिण्याची कृपा केली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहें. प्रो. दादासाहेब भाटे—त्याचप्रमाणें येथील **डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी**मधील बहुतेक सर्व सन्मान्य सभासद यांची माझ्यावर जी कृपादृष्टि आहे तीबद्दल मी सर्वांचा ऋणी आहें, हें येथें व्यक्त केल्यावांचून रहावत नाहीं. त्याचप्रमाणें माझ्या अनेक मित्रांनीं नाटक लिहिते वेळीं व पुढें टीकाकारांनीं ज्या अनेक सूचना केल्या त्यांबद्दल कृतज्ञता प्रदर्शित करणेंही जरूरीचें आहे. या उदार साह्यदात्यांचें या कामीं इतकें साह्य झालें आहे कीं, तें वजा जातां, नाटक लिहिण्याची अनिवार हौस व ती न भागवितां येण्याजोगी आत्मसिद्धि याखेरीज माझ्या वांट्यास कांहींच उरणार नाहीं. माझ्या पुढील लेखनात्मक प्रयत्नांचे वेळींही या सर्वांचें असेंच साह्य मिळेल अशी मला मोठी आशा आहे.

२५ मे १९१३.
१३६ कसबा पेठ, पुणें } राम गणेश गडकरी

कृतज्ञतेचे अश्रु

माझे परमपूज्य लेखनगुरु,

स्वतंत्र शक्तीचे नाटककार, प्रतिभासंपन्न कवि, मार्मिक टीकाकार, कुशल विनोदपंडित व विद्वान् निबंधकार—

रा. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर,

बी. ए., एल्एल्. बी., वकील, खामगांव.

संगीत वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष, मतिविकार, प्रेमशोधन व वधूपरीक्षा या नाटकांचे व 'सुदाम्याचे पोहे' या लेखसंग्रहाचे कर्ते यांसः—

गुरुवर्य तात्यासाहेब,

माझ्यासारख्या विषम स्थितींतल्या आणि असदृश योग्यतेच्या मनुष्याला आपण आज इतकीं वर्षें उदार हृदयानें, बरोबरीच्या मित्रपणाचा थोर मान देत आलां; वेळोवेळीं माझ्या चुकल्या बालबुद्धीला वडीलपणानें सदुपदेश करीत आलां; कधींकधीं उच्छृंखलपणानें माझ्याकडून आपला उपमर्द झाला असतां त्याचीहि बंधुप्रेमानें क्षमाच करीत आलां; आजवर मीं लिहिलेल्या वेड्या-वांकड्या शब्दांचें पितृतुल्य प्रेमानें प्रोत्साहनपर कौतुकच करीत आलां; याप्रमाणें, एक ना दोन, हजारों उपकारांचें आज एक-समयावच्छेदें करून स्मरण होऊन, अंतःकरण कृतज्ञतेनें उचंबळून येत आहे! आणि त्या कृतज्ञतेचे अश्रूच आज मी सानंद भक्ति-भावानें आपल्या परमपूज्य चरणीं वाहत आहें.

माझ्या सबंध पुस्तकाची आपण लिहिलेल्या एकाद्या शब्दा-इतकीसुद्धां किंमत नाहीं हें मी जाणून आहें; पण हा पश्न योग्यतेचा नाहीं. गोपाळबाळानें भक्तिभावानें वाहिलेल्या फत्तराचीं फुलें झालीं. या कथेंत ऐतिहासिक सत्य नसलें तरी तात्त्विक सत्य मात्र खास आहे; तोच प्रकार कृतज्ञतेचाही !

आपलेच लेख वाचून मला हे चार शब्द लिहितां आले; तेव्हां यांत जें चांगलें असेल तें आपलेंच आहे, त्याचा आपण स्वीकार करलाच; आणि जें वाईट आहे त्याचें तरी क्षमापूर्ण उदारतेनें कौतुक आपल्या इतकें दुसरें कोण करणार ?

ता. २० डिसेंबर १९१२
फरग्युसन कॉलेज, पुणें

आपला कृपाभिलाषी
राम गणेश गडकरी

: पात्रें :

बाबासाहेब देशमुख...एक जुन्या चालीचे गृहस्थ.

तात्यासाहेब देशमुख..बाबासाहेबांचे सुधारक मताचे कनिष्ठ बंधु.

जयंत	...	...बाबासाहेबांचा भाचा.
विद्याधर	...	...जयंतचा मित्र.
कमलाकर		...तात्यासाहेबांच्या शालकाचा मुलगा.
वसंत	...	...एक तरुण वयाचा गृहस्थ.
गोकुळ	...	...देशमुखांच्या घरचा एक आश्रित.
सुशीला लीला	}	...बाबासाहेबांच्या मुली.
वीणा	...	...तात्यासाहेबांची मुलगी.
द्रुमन	...	...वसंतरावांची बहीण.
मनोरमा	...	...जयंताची स्त्री.
मथुरा	...	...गोकुळची स्त्री.

यांखेरीज कांहीं इतर पात्रें.

१

[बाबासाहेब, तात्यासाहेब व कमलाकर आगगाडीची वाट पहात आहेत.]

बाबा० : तीन घंटा तर झाल्या! ही तिसरीच घंटा ना? पण गाडीचा अजून पत्ता नाहीं. तात्या, गाडीची वेळ तर बदलली नाहीं ना?

तात्या० : छे, छे, वेळ बदलली असेल तर घंटा कशाला होतील? हिंदु लोकांच्या गचाळपणाला हंसतां हंसतां साहेबलोकांनींही अखेर तोच मार्ग पत्करिला आहेसें दिसतें. कमलाकर, तपास करा बरें काय झालें आहे.

कमलाकर : इथून विचारून जमायचें नाहीं. तात्यासाहेब, आपण आणखी बाबासाहेब इथेंच थांबा कांहीं वेळ. मी त्या बाजूला जाऊन तपास करितों. [जातो.

बाबा० : तात्या, तुझ्याशीं मघांपासून बोलेन बोलेन म्हणतों, पण अजून धीर होत नाहीं; माझें बोलणें ऐकून तुला कदाचित् विषाद वाटेल.

तात्या० : विषाद ! मला आपल्या बोलण्याचा विषाद कधींच वाटत नाहीं. बाबासाहेब, आपल्यांतल्या सामाजिक मतभेदामुळें आपल्या दोघांच्या विचारांत इतकें अंतर पडत गेलें, पण म्हणून आपल्या बाळपणाच्या बंधुभावांत अंतर पडलें आहे का ? काय सांगावयाचें असेल तें मोकळ्या मनानें सांगा.

बाबा० : त्या मतभेदाबद्दलच मी बोलणार आहें. सुशीला आणि लीला यांच्यावर – निदान लीलेवर – सुशीलेबद्दल मला फारसें भय वाटत नाहीं; पण लीला मात्र, तुला ठाऊकच आहे – जरा अल्लड आहे; म्हणून तिच्यावर नीट लक्ष ठेवून—

तात्या० : म्हणजे माझ्या वीणेचा पिता या नात्यानें माझी जबाबदारी तरी मला कळत नाहीं किंवा वीणा आणि लीला – सुशीला ह्यांच्यांत मी अंतर तरी करितों असेंच तुमचें म्हणणें दिसतें !

बाबा० : पहा ! माझा हतु न समजतां रागावलास खरा ! अविवाहित वीणेपेक्षां वैधव्यदशेंत पडलेल्या लीला आणि सुशीला ह्यांच्याकडे विशेष लक्ष द्यायला पाहिजे. ह्यांत अंतराचा प्रश्न मुळींच नाहीं. पाश्चिमात्य सुधारणेच्या गोष्टी ऐकून अविवाहित मुलगी, फार झालें तर प्रीतिविवाहाचे चार करील – तें सुद्धां वाईटच म्हणा !– पण अल्लड बालविधवा मात्र पुनर्विवाहाबद्दलची सारखी बडबड ऐकून—

तात्या० : काय ? बडबड म्हणतां ?

बाबा० : नाहीं; केवळ बडबड नाहीं. पण तो प्रश्न पुढच्या पिढीनें सोडवावयाचा आहे. पण आज, दोन विधवा मुली म्हणजे उरावर दोन जळत्या शेगड्या समजणारी जी विचारी माणसं आहेत त्यांपैकींच मी आहें, तशांतून आजच जयंत आणि त्याचा मित्र विद्याधर दोघेहि यावयाचे आहेत.

तात्या० : म्हणजे ! मी नाहीं समजलों आपलं म्हणणं ! जयंत आपला सख्खा भाचा आणि त्याच्या येण्यानें आपल मन साशंक व्हावें हें अगदीं चमत्कारिक आहे ! आणि त्याचा मित्र विद्याधर केवळ जयंताचा तो मित्र आहे हीच गोष्ट त्यांच्या चांगुलपणाची पुरेशी साक्ष आहे.

बाबा० : तात्या, किती भलता विपर्यास केलास माझ्या बोलण्याचा ! जयंत आणि विद्याधर यांच्याबद्दल सुद्धां माझ्या मनांत अगदीं आदरच आहे; मी सुद्धां त्यांच्यासाठीं आजचा दिवस इथं रहाणार होतों; पण दवाखान्यांत बरेच नवीन रोगी आले आहेत असें माझ्या हाताखालच्या मनुष्याचें निकडीचें पत्र आल्यामुळें मला राहतां येत नाहीं. शिवाय तेही वकिलीची सनद काढून आतां नेहमींच इथें रहाणार आहेत. माझ्या बोलण्याचा उद्देश अगदीं निराळा होता.

तात्या० : कोणता तो ? माझ्या अजून लक्ष्यांत येत नाहीं ?

बाबा० : पहिल्यानें भलताच तर्क केल्यामुळें तुझ्या विचाराची नसती दिशाभूल झाली. मी एवढेंच म्हणत होतों कीं, तुमच्या घरीं सदैव सुधारणेबद्दल वादविवाद चालतात. तो वसंतराव, त्याची बहीण ती हुमन्, तुझी वीणा, हा कमलाकर, सारेच सुधारक; त्यांत आणखी जयंत आणि विद्याधर ह्यांची भर पडली म्हणजे सुधारणा, पुनर्विवाह यांखेरीज विषय निघणार नाहीं बोलण्यांत ! जयंत

शहाणा, समजूतदार असला तरी मोठा उतावळा, सहृदय आणि थोडासा अविचारी आहे. तो केव्हां काय बोलेल ह्याचा नेम नाहीं. आणि तशांतून स्त्रीपुरुषांच्या अशा स्वैर संभाषणाला तुझें पूर्ण अनुमोदन! तेव्हां लीला – सुशीला ह्यांच्यावर अशा बोलण्याचा अनिष्ट परिणाम व्हायचा!

तात्या० : अनिष्ट परिणाम तो कोणता? पुनर्विवाह हाच ना? मग आपल्याला जें अनिष्ट तेंच मला इष्ट वाटतें! त्यांच्यावर पुनर्विवाहाला अनुकूल परिणाम झाला, तर मी उलट त्यांत आनंद मानीन!

बाबा० : पण तशा प्रकाराला माझी मुळींच संमति नाहीं! पुनर्विवाहाचा प्रघात नसल्यामुळें समाजाची मोटी हानि होते आहे असें मला मुळींच वाटत नाहीं! मी पुनर्विवाहाला अजून पहिल्याइतकाच विरुद्ध आहें. तूं जरी माझा सख्खा भाऊ असलास तरी आपल्या वयांमध्यें निदान पंधरा वर्षांचें म्हणजे जवळ जवळ एका पिढीचें अंतर आहे, तेंच आपल्या विचारांतही आहे.

तात्या० : जरा स्पष्ट बोलतों. रागावूं नका! इंग्रजी ज्ञानाच्या अंजनानें आमच्या पिढीचे जसे डोळे उघडले तसे तुमच्या जुन्या पिढीचे उघडले नाहींत याचें राहून राहून मोटें नवल वाटतें.

बाबा० : यांत मुळींच नवल वाटावयाला नको. नव्या मंडळींचे डोळे उघडले खरे; पण ते इतके एकदम उघडले कीं, ते अगदीं वटारल्यासारखे दिसूं लागले; आणि त्या भयानें जुन्या पक्षानें आपले डोळे एकदम मिटून घेतले. नव्या पक्षानें अगदीं विलक्षण आचारभ्रष्टता करून आपल्या सुधारणेचा केवळ अनिष्ट परिणामच दाखविला नसता तर जुन्या पिढीनेंही सुधारणेकडे अशी डोळेझांक

केली नसती. पण नव्या लोकांनीं सरसकट 'नवें तें हवें' असा हेका धरिला तेव्हां अर्थात्च आघाताइतक्याच नेटाच्या प्रत्याघातामुळें 'जुनें तें सोनें' असा जुन्या लोकांनीं आग्रह धरिला. तीव्र मतभेदामुळें जोडींत गोडी असते ह्याचें कोणालाच भान राहिलें नाहीं. आणि शेवटीं पहिल्या पिढींतल्या सुधारकांच्या स्वैर वर्तनामुळें सुधारणेला अनिष्ट स्वरूप मिळत गेलें.

तात्या० : हें मात्र खरें. पहिल्या पिढीच्या पुढाऱ्यांनीं सुधारणेची वेल रूढीच्या कांटेरी कुंपणावरूनच जपून समाजवृक्षावर चढविली असती, तर आज तिला आचाराचीं सुंदर फुलें खास आलीं असतीं. पण अनुकरणाच्या आंधळेपणानें त्यांनीं तिला वरच्यावर टाकून समाजवृक्षावर चढवितांना घाईनें खालीं पाडून मातीला मात्र मिळविली. पण बाबासाहेब, आतां त्या गोष्टीचा आपणावर परिणाम व्हावयाला नको आहे. पुनर्विवाहासारख्या इष्टसुधारणेला आपण आड येणें फारच अनिष्ट आहे.

बाबा० : माझा स्वभाव तुला ठाऊकच आहे. प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या पुराव्याखेरीज माझ्या मतांत बदल होणें शक्य नाहीं. पुनर्विवाहावरचे माझे आक्षेप इतक्या घाईनें सांगतां येण्याजोगे नाहींत; पण मी पुनर्विवाहाच्या विरुद्ध आहें, इतकेंच नाहीं तर तुझ्या घरांतल्या ह्या स्त्री-पुरुषांच्या स्वैर सम्मीलनाच्याही मी विरुद्ध आहें. आणि त्याला कांहीं आळा घालावा एवढ्यासाठींच मीं हा विषय मुद्दाम काढला.

तात्या० : क्षमा करा, स्त्रीपुरुषांच्या निर्दोष संमीलनांत जो दोष दिसतो तो आनुवंशिक दृष्टीचा दोष आहे.

बाबा० : हें म्हणतांना तूं आमच्या समाजावर दृष्टि टाकली

नाहींस. स्त्रीपुरुषांच्या अशा अनियंत्र सहवासानें समाजांत अतिरें-कांचे परिणाम झालेले दिसून येत नाहींत का ?

तात्या० : कुठें कुठें असें होणारच! कोणताही निर्बंध एकदम मोडायचा म्हटलें म्हणजे थोडासा अतिरेक हा ठरलेलाच! कोंडलेला नदीचा प्रवाह एकदम सुटतांच प्रथम जोराच्या वेगानें वहायाचा! त्याला आपली तयारी पाहिजे!

बाबा० : मग ह्या प्रकाराला आळा घालण्याची तुझी तयारी नाहीं म्हणतोस ?

तात्या० : नाहीं, मुळींच नाहीं; तुमच्याच शब्दांची पुनरुक्ति होईल, पण प्रत्यक्ष प्रमाणांच्या पुराव्यावांचून माझें मत मुळींच बदलावयाचें नाहीं. इतकेंच नाहीं तर इष्ट सुधारणेला संशयाचा सुद्धां मी फायदा देईन. आपल्या मंडळीच्या शुद्धाचरणाबद्दल माझी खात्री आहे, तोंपर्यंत मी त्यांच्या एकजागीं उठण्याबसण्याविरुद्ध एक अक्षरही बोलणार नाहीं. उलट उत्तेजन देईन. पण त्यांपैकीं एकाद्याचें वर्तन जरी काडीइतकें निराळें दिसलें तर मात्र त्यांना एकमेकांशीं एक अक्षरही बोलूं देणार नाहीं.

बाबा० : बरें, तें कांहीं असो; सध्यां लीला आणि सुशीला यांच्यावर माझ्या दृष्टीनें लक्ष ठेव म्हणजे झालें.

तात्या० : त्याबद्दल तुम्हीं निर्धास्त रहा !

[कमलाकर हमालासह घाईनें प्रवेश करतो.

कमलाकर : बाबासाहेब, जरा घोंटाळा झाला ! गाडी आज त्या बाजूला येणार. आपण दोघे या हमालाबरोबर पुढें व्हा ! तोंपर्यंत

मी सामानाजवळ उभा राहतों. (हमालास) हं, उचल तें सामान आणि पुन्हां लवकर ये.

[हमाल, बाबासाहेब व तात्यासाहेब जातात.

कमलाकर : (स्वगत) काय दैवयोग पहा ! या बाबासाहेबांची पोरीवरची देखरेख कमी होऊन माझ्या कर्तबगारीला थोडी सवड मिळणार तोंच माझा लहानपणापासूनच प्रत्येक बाबतींत प्रतिस्पर्धी तो जयंत आतांच येणार ! आणि तात्यासाहेबांच्या सुधारणेचा फायदा त्याला मिळणार. या साऱ्या छबेल्या त्याच्यावर कशा आजन्म फिदा झालेल्या दिसतात. त्यामुळें शेवटीं हा जयंत या गोपींनीं भरलेल्या गोकुळांत कृष्णाचे खेळ करणार आणि कृष्ण-विरहित गोपी आपल्यासाठीं धुंडाळण्याचा निष्फळ प्रयत्न करून थकलेल्या नारदाप्रमाणें मला कलागतीवर भिस्त ठेवावी लागणार !

[हमाल येतो.

हमाल : चला रावसाहेब लौकर; गाडी आली.

[दुसऱ्या बाजूस गाडी येतांना दिसते. कमलाकर व हमाल घाईघाईनें जातात. पडदा पडतो.

: २ :

[गोकुळचें घर. गोकुळ सचिंत उभा आहे.]

गोकुळ : आतां या विसराळूपणाला काय करावें ! अगदीं घटकेची सुद्धां आठवण रहात नाहीं ! कोणकोणतीं कामें करावयाचीं आहेत त्यांची आठवण रहाण्यासाठीं उपरण्याला या गांठी मारून ठेवल्या. पण आतां कोणती गांठ कशासाठीं हेंच विसरलों. मला स्मरणशक्ति

द्यावयाला ब्रह्मदेव अजिबात विसरला कीं काय ? चांगला पोषाख घालून कुठें जायला निघालों तों कुठें जावयाचें याचाच विसर पडला ! म्हणून तिला तरी विचारून पहावें एवढ्यासाठीं पुन्हां परतून आलों; बाकी ती सांगेल कीं नाहीं याचा संशयच आहे. हा विसराळूपणा आणि ही कजाग बायको या दोहोंनीं माझ्या जन्माचें इथेंच सार्थक झालें आहे. कोणतीही गोष्ट विसरायचें मी विसरत नाहीं ! आणि कोणतीही गोष्ट विसरल्याबद्दल रागवावयाचें ती विसरत नाहीं ! वाहवा ! गोकुळ, धन्य तुझा संसार ! पण अशा विचारांत वेळ घालवून उपयोगी नाहीं, नाहीं तर पुन्हां घरीं कशासाठीं आलों याचाच विसर पडेल ! त्याची आठवण आहे तोंच तिला हांक मारावी ! अग ऐकलेंस का ? जरा इकडे ये पाहूं. ऐकलेंस का ? ए !

[पडद्यांत मथुरा ओरडते ' ऐकलें हो. आलें; जरा थांबा. ']

गोकुळ : आतां हांका मारण्याचा सपाटा सुरू ठेवावा ! नाहीं तर थोडा उशीर झाला म्हणजे तिला कदाचित् येथें येण्याची आठवण राहाणार नाहीं. आलीस का ? अग ए ऐकलेंस का ? अग ए–

[मथुरा हात पुशीत बाहेर येते.]

मथुरा : काय, झालें काय एकसारखें ओरडायला ! जरा हात धूत होतें तर पन्नास हांका झाल्या, वाघ का पाठीस लागला आहे तुमच्या ?

गोकुळ : तशांतला काहीं प्रकार नाहीं ! तूं अशी सदा हात धुऊन पाठीस लागल्यावर वाघाला सवड कोठून मिळणार ? म्हटलें, कामामुळें पाहिल्या हांकेची तुला आठवण राहाणार नाहीं—

मथुरा : न राहावयाला काय झालें आहे मला ? आपल्यासारखेंच का जग आहे सारें ?

गोकुळ : बरें, तें असो. काय विचारणार होतों मी तुला—पाहिलेंस हें असें होतें.

मथुरा : काय हें ? आपल्याला आपल्या नांवाचा विसर कसा पडत नाहीं याचें—

गोकुळ : तूं माझ्या नांवानें नेहमीं खडे फोडीत राहिली नसतीस तर खात्रीनें मी नांव सुद्धां विसरलों असतों. आठवण म्हणून कशी ती रहात नाहीं !

मथुरा : आठवण रहात नाहीं तर उपरण्याला खूणगांठ बांधावी एखादी.

गोकुळ : ही बघितलीस खूणगांठींच्या फुग्यांनीं उपरण्याची कशी सुतपुतळी झाली आहे ती !

मथुरा : हें काय ? माझी आपली गांठ पडली आहे म्हणूनच आपली अब्रू ठिकाणावर आहे. इतक्या का गांठी देतात कुठें ? करायचें तें भारीच ! आतां देशमुखांच्या येथें चार माणसें जमणार आणि तेथें असें सोंगासारखें—

गोकुळ : शाबास, हेंच विचारणार होतों ! देशमुखांकडे जायला निघालों होतों हेंच वाटेंत विसरलों ! एकूण अंगवस्त्राच्या गांठीपेक्षां लग्नगांठच बरी म्हणायची ! (एक गांठ सोडतो.]

मथुरा : बरें, मघाशीं तें सामान आणायला सांगितलें त्याचें काय झालें ?

गोकुळ : काय व्हायचें ! हेंच झालें ! वाण्याच्या दुकानापर्यंत गेलों आणि काय आणायचें तें विसरलों !

मथुरा : बाई, बाई, बाई, हद्द झाली आतां ! शेरभर साखर आणि तोळाभर केशर, एवढेंसुद्धां विसरलां ना ?

गोकुळ : जिनसा लक्षांत होत्या, पण शेरभर साखर आणि तोळाभर केशर, कीं तोळाभर साखर आणि शेरभर केशर ह्याचा निर्णय होईना, तेव्हां टाकलें तें उद्यांवर काम.

मथुरा : तें नाहीं चालायचें; आधीं सामान आणा नाहीं तर आज चूल बंद ! रात्रीं जेवायला कांहीं मिळायचें नाहीं.

गोकुळ : बरी आठवण केलीस ! मला आज देशमुखांकडे पाहुण्यांच्या पंक्तीला बसावयाचें आहे हें मी विसरलोंच होतों ! आतां तुला वाटेल तर ठेव चूल बंद !

मथुरा : मी म्हणतें सामान आधीं आलेंच पाहिजे ! मग जायचें होतें कोठें भीक मागावयाला. आणखी ऊठपाय देशमुखांकडे काय असतें हो तुमचें ?

गोकुळ : काय असतें म्हणजे ? आज लहानपणापासून त्यांनीं मला वाढविला, लिहायला वाचायला शिकविलें, संसार थाटून दिला आणि म्हणे तिथें काय असतें ? मोठी शहाणीच कीं नाहीं तूं ? घरांत काय वाटेल तें कर ! आज तिकडे पाहुणे येणार, चार माणसें जमणार, आणि मी गेलों नाहीं तर—

मथुरा : तर, तर, अडून बसेल त्यांचें अगदीं ! हें पहा, तुम्हांला जर माझा छळ करावयाचा असेल तर मी जातें आपलीं माहेरीं. माझ्या बापाच्या येथें. अन्नवस्त्राला कांहीं तोटा नाहीं.

गोकुळ : वाः ! तुझा बाप म्हणजे हजारांचा पोशिंदाच कीं नाहीं ! त्याच्या खाणावळींत रोज दोनशें पान जेवून उठतें. तेव्हां अन्नाला कांहीं तोटा नाहीं खरा ! पण सात रुपये महिना तूं कोठून देणार ?

मथुरा : इतकें हिणवायला नको कांहीं; माझी आई खंबीर आहे मला पोसायला ! म्हशीचीं शिंगें म्हशीला कांहीं जड होत नाहींत !

गोकुळ : मग लग्नाची तरी उठाठेव कशाला केली ? म्हणजे त्या म्हशीचीं शिंगें माझ्या डोक्यावर तरी बसलीं नसतीं.

मथुरा : लग्न तरी कुठें करणार होते माझें । पण हळदकुंकवाला आधार म्हणून—

गोकुळ : म्हणून माझ्या गळ्यांत तुझ्या माळेची तांत बांधली वाटतें ? मग तुला जेजुरीच्या खंडोबाची मुरळी केली असती तर भंडार भरपूर नसता का मिळाला ? पण मग ही ब्याद कशी निघाली असती घरांतून ? म्हणे मी त्यांना जड नाहीं ! इतका उदार तुझा बाप असता तर मग दिवाळसणासाठीं तुला न् मला महिनाभर ठेवून घेऊन अखेर नऊ रुपये दरमहाप्रमाणें दोघांचा अठरा रुपये आकार कां केला असता माझ्यावर ? त्यानें केला दिवाळसण पण माझें निघालें दिवाळें !

मथुरा : आपल्यासारख्या दिवाळखोराला असेंच पाहिजे. एरवीं मी एकटी गेलें म्हणजे माझा मानपानसुद्धां ठेवितात सारीं माणसें ! इतकीं माणसें असतात आमच्या बाबांच्या खाणावळींत; पण माझ्याखेरीज पान हलत नाहीं.

गोकुळ : खरेंच पान हलत नसेल ! खाणावळींतलीं दोन दोनशें पानें हलवायला तुझ्यासारखी खंबीर बायकोच पाहिजे. आणि याच गुणामुळें मात्र तुझा बाप तुला अन्न तर देईलच; पण तुझ्या वाटेल त्या गुणावर पांघरूण सुद्धां घालील !

मथुरा : लाज नाहीं वाटत हो तुम्हांला असें बडबडायला ? काय माझे गुण आहेत हो असे ? खाई त्याला खवखवे ! एवढ्या-

साठीं मात्र आपण जात असाल उठल्यासुटल्या देशमुखांकडे ! हो, एरवीं काय असणार दुसरें ! त्या घरच्या साळकाया तर आहेतच आणि त्या विलायती वसंतरावाची बहीण दुमन् का कोणशी, ती एक; बया कपाळीं आली पण आईबापांचें कपाळ फुटलें ! तिला तर कांहीं म्हणे दिवस लोटले आहेत ! पोरीनें पाऊल बाहेर टाकल्यापासून बापानें पाऊल टाकायचें सोडलें आहे ! मीं सुद्धां काल पाहिलें, चेहरा अगदीं फिकट झालेला—

गोकुळ : तुझ्या तेजानें फिक्की पडली असेल बिचारी ! तुझें लावण्यच आहे तसें !

मथुरा : उगीच काय हें बोलणें ? डोळे सुद्धां तिचे खोल गेले आहेत.

गोकुळ : तुला भिऊन मागें सरले असतील कदाचित्.

मथुरा : तुम्हांला त्यांच्याकडे जावें यावें लागतें तेव्हां तुम्ही करा तिची तरफदारी—

गोकुळ : बरें झालें ! मला जायची आठवण करून दिलीस, नाहीं तर—

मथुरा : उगीच तुमच्यासाठीं खोळंबा; हो, राजाची निघाली स्वारी आणि मशालजीचा म्हणे घातवार !

गोकुळ : बरें; मी येईपर्यंत ओटीवर दिवा कां ठेवीत नाहींस ? मी घर विसरून कित्येक वेळां उगीच पुढें जातों ! ठेवीत जा दिवा त्या कोनाड्यांत.

मथुरा : कशाला ? ढणढण जळून धुरानें ओटी काळी करायला ?

गोकुळ : आतां दिव्याचा धूर नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहें मी.

मथुरा : दिवे ओवाळा धुराचे दिवे आणणारांवरून! घरांत अकलेचा उजेड—

गोकुळ : बस्स्! हा ओवाळणीचा समारंभ आणि मुक्ताफळांचा वर्षाव बाहेर जातांना नको. नवरा परत आल्यावर बायकांनीं मुक्ताफळ उधळून त्याला दिवे ओवाळावे! बाकी आपल्या उफराट्या संसारांत नवऱ्याचें राज्य बायकोला मिळाल्यावर यायच्या वेळचे संस्कार जाते वेळीं घडले तर नवल नाहीं म्हणा!

[दोघें दोहींकडे जातात.]

: ३ :

[सुशीला व लीला बसल्या आहेत. लीला वाचीत आहे.]

सुशीला : लीलाताई, इतका वेळ मी इथें येऊन बसलें आहें; पण अजून तूं एक शब्दसुद्धां बोलली नाहींस. माझ्यावर रागावली आहेस वाटतें?

लीला : काय बोलतेस ताई! तुझ्यावर, माझ्या सुशीलाताईवर मी रागावेन? आईच्या मागें तुझ्या लहानपणापासूनच मातृपदाच्या थोरवीनें तूं माझी जोपासना केलीस आणि तुझ्यावर रागावूं? ताई, या काव्यरत्नावलींतली ही **तांब्यांची** कविता वाचली नाहींस वाटतें तूं?

सुशीला : कोणती? ही का? काय आहे, "विधवेचें स्वप्न!" मीं नाहीं वाचली अजून!

लीला : ताई, मी सुद्धां या अनाथ विधवेशीं तद्रूप झालें होतें; माझें जागतेंपणाचें तें तंद्रीचें स्वप्न हांक मारून तूं घालविलेंस; तेव्हां मला फारच वाईट वाटलें.

सुशीला : लीले, त्या विधवेचें स्वप्नांतलें स्वप्न तें! तिच्या दुःख-मय स्थितींत जाऊन त्या स्वप्नाचा अनुभव घेऊन आपल्याला काय करायचें आहे? तिच्यापेक्षां आपलें स्वप्न किती चांगलें आहे!

लीला : आपलें कोणतें स्वप्न तें?

सुशीला :– या संसाराचें! मायामोहाच्या निद्रेंत आत्म्याला हें संसाराचें स्वप्नच पडत नाहीं तर काय? तेव्हां त्या विधवेप्रमाणें सौभाग्याच्या स्वप्नांतून जागें होऊन भयंकर वैधव्याची जागृति भोगीत बसायचें त्यापेक्षां आपलें हें वैधव्याचें स्वप्न संपून ईशज्योतींत एकरूप झालेल्या पतीबरोबर अखंड सौभाग्याची तेजोमय जागृति अनुभवणें किती तरी चांगलें नाहीं का? त्या स्वप्नापेक्षां आयुष्याचें स्वप्न जरा लांबलचक मात्र असतें; आणि म्हणूनच त्याच्यापेक्षां याचा खरेपणा जास्त भासतो; बाकी खरें म्हटलें तर दोन्ही स्वप्नेंच! भक्तिरूप सखीनें ही मायानिद्रा मोडल्यावर जी अक्षय्य सौभाग्यजागृति मिळेल तिच्या मानानें हीं दोन्ही स्वप्नें सारखींच.

लीला : ताई, तुला असे बोलतांना ऐकलें म्हणजे मला पुराणांतल्या स्त्रियांची आठवण होते आणि सावित्रीनें सत्यवानाला यमाच्या हातांतून परत आणिलें, सीमंतिनीनें चित्रांगदाचा यमुना-डोहांतून उद्धार केला तशी तूं सुद्धां आपल्या पतीला त्या समुद्रांतून वर काढशील असें वाटूं लागतें.

सुशीला : वेडी आहेस झालें! माझ्यावर तुझी ममता फार म्हणून तुला असें वाटतें. त्या थोर देवींची आणि माझी बरोबरी

कशी होईल! जवळचे कांचेचे दिवे आकाशांतल्या दूरच्या तारांपेक्षां जास्त तेजस्वी दिसतात म्हणून त्यांची तुलना कोण करील? दुःख सहन करण्याचा अभ्यास करीत गेलीस तर तुलासुद्धां माझी स्थिति सहज आणितां येईल.

लीला : ताई, माझ्या स्थितीची गोष्टच बोलायला नको. आई वारल्यानंतर माझी सुशीलाताई जवळ नसली तर या भयाण जगांत माझ्याच्यानें एक क्षणभरसुद्धां राहवलें नसतें. ताई, एका आंधळ्या मुलानें प्रकाश काय असतो असें विचारलें आहे, तसेंच सुख काय असतें हें सुद्धां बालविधवेला दुसऱ्याच्या सांगीवरून कळेल तेवढेंच. ताई, मला सुखदुःखांची भिन्नता कळेनाशी होऊन दुःखाची तीव्रताच काय ती जाणवते. वरातीच्या मिरवणुकी पाहून दृष्टी भांबावून जाते. मंगलवाद्यांचा आवाज ऐकला म्हणजे पोटांत भडभडून येतें. सुखाचीं वर्णनें वाचिलीं म्हणजे अंगावर शहारे येतात; आणखी ताई, रागावूं नकोस, देवांच्या मूर्ति पाहिल्या, देवींच्याजवळ असलेल्या देवांच्या मूर्ति पाहिल्या म्हणजे तिरस्कार येतो. सर्व दिवस अगदीं एकसारखे वाटून आयुष्य म्हणजे एकाच दुःखदायक दिवसरात्रीचें चक्र वाटतें. एकच विचार, एकच स्थिति, एकच दुःख, एकटी मी—आणखी ताई एकटीच आहें, नाहींतर काय? बाळपणींच्या जगांतल्या आनंदाचा आत्मा नाहींसा होऊन त्याचें आज नुसतें चित्रच मी पहात नाहीं का? प्रत्येक वस्तूंतलें वस्तुपण नाहींसें झालें आहे! ताई, क्षमा कर; एका गोष्टींत मात्र अजून प्रेम, जिवंत प्रेम; अगदीं या अभागिनीच्या सुद्धां हातीं लागणारें प्रेम अनुभवाला येतें; आणि तें फक्त माझ्या ताईच्या या प्रेमळ आलिंगनांतच! ताई एकेकदां मला वाटतें कीं, आपल्या आईनें मरतांना तुझ्या देहांत प्रवेश तर केला नसेलना! अहाहा! ताई, पडूं दे तीं

आंसवें माझ्या या करपलेल्या हृदयावर ! आईचे डोळे पाण्यानें भरले म्हणजे अगदीं असेच दिसत असत. ताई, या बालवयांत तुझ्या अंगा इतकें वैराग्य, वैधव्याच्या ब्रह्मचर्यांत अशी आईची वत्सलता हीं कुठून ग आलीं ?

सुशीला : लीले, यांत मी कांहीं अधिक कां केलें आहे ? वैधव्यदुःखाचा अनुभव घेत असतांना त्याच प्रसंगांत सांपडलेली तूं दिसलीस, त्यामुळें सहजच तुझ्या ठिकाणीं मला हतभागी सुशीलाच दिसूं लागली. आणि माझ्या दुःखाच्या जाणिवेनें मी तुझ्याकडे पाहूं लागलें. तोंच तितक्यांत आईनेंहि आपल्याला सोडलं; तेव्हां तर माझें सारें लक्ष तुझ्याकडेच लागलें. तुझ्या दुःखांचा अनुभव मला तुझ्या अंतःकरणाची स्थिति पटाविण्यापुरताच होऊन माझ्यावर आलेल्या जबाबदारीमुळें मन विचाराच्या स्वाधीन झालें. लीले, दुःखमय स्थितींतून परदुःखाची जाणीव झाल्यानें खरें आपलेपण सर्वांठायीं दिसून येतें आणि नसत्या आपलेपणाचा विसर पडतो.

लीला : अहाहा ! ताई आपण जवळ जवळ एका वयाच्या पण तूं विचारानें किती दुःखमुक्त झाली आहेस ! माझ्या विचार-शक्तीचा उपयोग मला माझ्या दुःखाची तीव्रता कळण्याइतका मात्र होतो.

सुशीला : आणखी म्हणूनच, लीलाताई, तुला मी नेहमीं सांगतें कीं, तूं पुनर्विवाहाला – हं, असें तोंड वाईट कां करितेस ? मी कांहीं हा तुझा कमीपणा समजत नाहीं. तुझ्यासारखीं अति कोमल मनाचीं माणसें प्रेमाच्या आधारावांचून जिवंतच रहावयाचीं नाहींत.

लीला : आतां कशाला हवी प्रेमाची गोष्ट? पण काय ग ताई, जयंत आणि त्यांचे मित्र विद्याधर अजून कसे बरें आले नाहींत ? आज जयंत किती तरी दिवसांनी भेटणार !

सुशीला : (स्वगत) प्रेमाची गोष्ट काढतांच ही शून्य दृष्टीनें पाहूं लागली आणि हिला एकदम जयंताची आठवण झाली; यावरून माझ्या मनांतला चोरटा तर्क खरा आहे असें वाटूं लागतें. देवा, या निराशेच्या प्रेमाचा खेळ कसा संपविणार आहेस, तुझें तुलाच ठाऊक ! (उघड) खरेंच, गाडीची वेळ तर केव्हांच होऊन गेली. बरें, आपली वीणा, त्या वसंतरावांना आणि द्रुमनला आणण्यासाठीं गेली आहे तिचाही अजून पत्ता नाहीं. पण हा पहा गोकुळ आलाच

लीला : कायरे गोकुळ, आले का जयंत ?

सुशीला : आणखी पाहुणे आहेत का बरोबर ?

गोकुळ : जरा दम खा; आधीं तात्यासाहेबांनीं सांगितलेलें काम करितों आणि मग तुमच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतों. नाहीं तर त्यांचें काम विसरून जाईन आणि साराच घोंटाळा होईल. जयंत आले आहेत. पाहुणेही आले आहेत! पाहुण्यांचें नांव पहा काय आहे—

सुशीला : अरे, तूं पाहुण्यांचें नांव आधीं विसरणार, कीं काकांचें काम आधीं विसरणार ?

गोकुळ : झालें दोन्हीं एकदम विसरलों. आतां दोहींची एकदम आठवण करणार ! काय बरें तात्यासाहेबांचें नांव काय आणि त्या पाहुण्यांचें काम काय ? छे बुवा, कोणकोणत्या गोष्टी आपण विसरलों याची माणसाला आठवण राहती किनई तर काय बहार

होती ! पण आतां आठवणींच्या विचाराला सवड कोठून मिळणार ? हे पहा, इकडून हे जयंत आणि पाहुणे आले आणि इकडून या वीणाताई, वसंतराव आणि द्रुमनताई यांना घेऊन आल्या. अगदीं नाटकी योगायोगच हा !

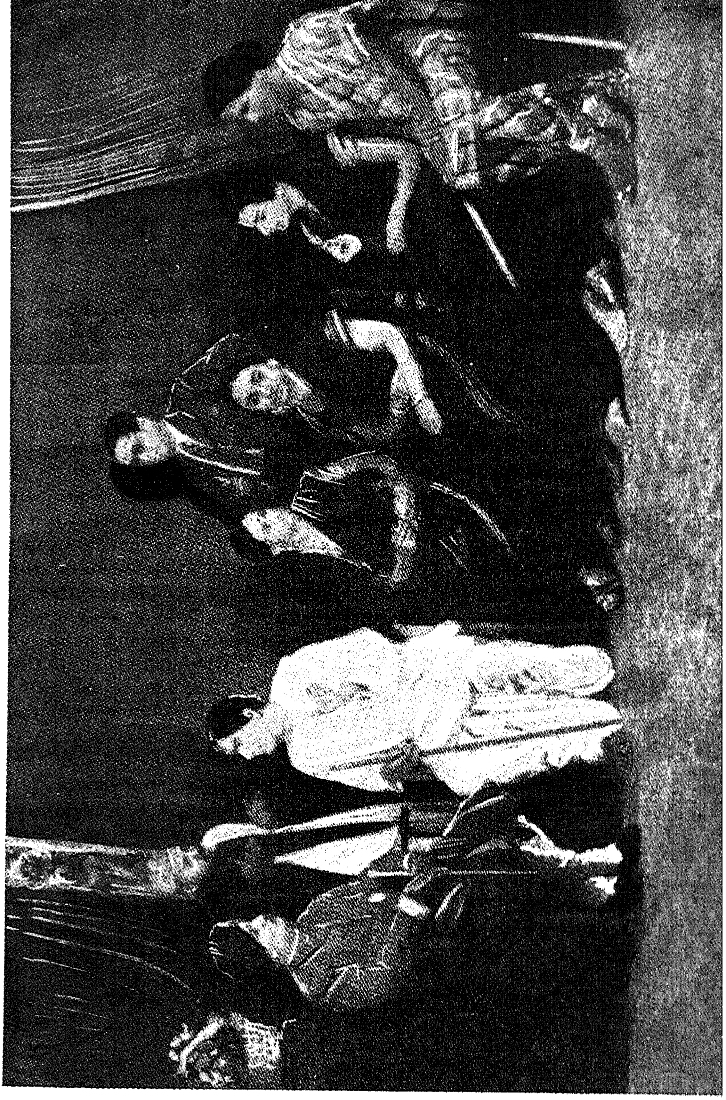
[एकीकडून जयंत, विद्याधर व कमलाकर व
[एकीकडून वीणा, द्रुमन् व वसंत हीं येतात.]

वसंत : (कांहीं वेळ गेल्यावर, जयंतास) वा: ! जयंत, याचा काय अर्थ ? पाहुण्यांचा आणि मंडळीचा परिचय अजून करून देत नाहींस याला काय म्हणावें ? विलायतेंत अशा दिरंगाईला शिष्टाचार समजत नाहींत ! हिंदु, अगदीं हिंदु आहेस तूं.

जयंत : (वसंतास) माफ कर बुवा, मी आहें खरा हिंदु ! तुझें हे विलायती शिष्टाचार मी ताबडतोब विसरतों. विद्याधर, आमचे थोरले मामा बाबासाहेब यांच्या कन्या या सुशीला आणि लीला ! यांच्या दुर्दैवाची कहाणी मीं तुम्हांला सांगितलीच आहे. या आमचे धाकटे मामा तात्यासाहेब यांच्या कन्या वीणाताई, या आमच्या घरांतल्या सुधारणेच्या अधिष्ठात्री देवताच आहेत. स्त्रियांनीं लग्न न केल्यापासून त्यांचे किती फायदे आहेत हेंच शिकण्यासाठीं थोडे दिवसांपूर्वी यांचा विलायतेस जाण्याचा मानस होता; पण मध्यंतरींच हे आमचे मित्र वसंतराव विलायतेहून आल्यामुळें वीणाताई यांच्या प्रेमपाशांत सांपडल्या. लौकरच यांचें वसंतरावांशीं हिंदुपद्धतीनेंच लग्न व्हावयाचें आहे.

विद्याधर : हिंदुपद्धतीनेंच म्हणजे ? नाहीं तर दुसरी कोणती पद्धति ?

जयंत : इंग्रजी ! वसंतराव आणि वीणाताई यांना जें जें इंग्रजी तें तें मनापासून आवडतें ! हिंदुजीविताला तीं दोघेंही अगदीं कंटाळलीं

गोकुळ : या सुधारकांचे हें मित्रमंडळ .... (पृष्ठ २५)

आहेत. आमच्या शहरांतल्या सुधारणेची सारी भिस्त या वसंतरावांवरच आहे. हे नुकतेच विलायतेहून कायद्याची परीक्षा देऊन आले आहेत.

विद्याधर : विलायतेहून कायद्याची परीक्षा म्हणजे—

जयंत : समजलों; तुमचा तर्क बरोबर आहे. बरा आयताच विषय निघाला. विद्याधर, या आमच्या चिमुकल्या मित्रमंडळानें फार दिवसांपासून असा एक नियमच ठरवून टाकला आहे कीं, होतां होईतों एक भाषा बोलतांना तींत दुसऱ्या भाषेचे शब्दच आणावयाचे नाहींत. त्यांतल्यात्यांत आमच्या वसंतरावांनीं सुद्धां अजून या नियमाला मान दिला आहे हें विशेष !

विद्याधर : वाः ! मी तर असा नियम मोठ्या आनंदानें पाळीन ! (द्रुमनकडे पाहून) बरें, या कोण ?

वसंत : पाहिलेंस जयंत, पुन्हां चुकलास ! किती हिंदु आहेस रे ! माझ्या आधीं द्रुमनताईचीच ओळख करून द्यायला पाहिजे होती ! विलायतेंत अग्रपूजेचा मान नेहमीं स्त्रियांनाच द्यावा लागतो ! या नियमाच्या उल्लंघनानें शिष्टाचाराच्या राज्यांत तिकडे मोठा गुन्हा केल्यासारखा होतो !

जयंत : याबद्दल मी तुझी पुन्हां क्षमा मागतों. विद्याधर, वसंतरावांच्या भगिनी या द्रुमन्. दुर्दैवानें यांच्यावरही वैधव्याचा प्रसंग आलेला आहे. आणि हे आमचे कमलाकर, तात्यासाहेबांच्या शालकांचे चिरंजीव. हेही लहानपणापासून इथेंच असतात. असें हें आमचें लहानसें मित्रमंडळ आहे.

गोकुळ : (स्वगत) म्हणजे ? या सुधारकांचें हें मित्रमंडळ आणि मी जुन्या मताचा म्हणून शत्रुमंडळ वाटतें ? मला वाटत

होतें कीं, मी एकटाच विसराळू आहें. पण आज जयंतसुद्धां माझी ओळख करून द्यायची विसरलेच कीं ! कांहीं हरकत नाहीं; आपल्याला हे सुधारकी चोचले कशाला हवे ? आपणच आपली ओळख करून घ्यावी. पण काय नांव या पाहुण्यांचें जयंतांनीं आतांच घेतलें कीं, काय बरें ? (आठवतो.)

जयंत : विद्याधर—

गोकुळ : (एकदम) हो खरेंच, विद्याधर. अहो विद्याधरसाहेब, ओळख व्हायचा मीच चुकून राहिलों आहें तेवढा ! माझें नांव गोकुळ. कृष्णावताराची खूणगांठ बांधून ठेवा म्हणजे नांव लक्षांत राहील. लहानपणापासून तात्यासाहेबांनींच माझें पालनपोषण केलें, पुढें लग्न करून दिलें—

जयंत : गोकुळ, तुला चुकून विसरलों त्याची क्षमा कर. बाकी विसराळूपणाशीं तुझा तसा निकट संबंध आहे यांत शंका नाहीं. विद्याधर, हा आमचा गोकुळ; अगदीं लहानपणापासूनच आमच्या इथें असतो; मनुष्य मोठा प्रामाणिक, ममताळू आणि गरीब आहे.

गोकुळ : मी उद्धारक मताचा आहें हें सांगावयाला विसरूं नका. नाहीं तर सर्वांबरोबर पाहुणे मलाही सुधारकच समजावयाचे ! हो, मी आहें जरा फटकळ. आपल्याला कोणी महार म्हटलें तर चालेल, पण सुधारक म्हटलेलें नाहीं खपायचें !

सुशीला : खरेंच; विद्याधर, आमचा गोकुळ इतका धर्माभिमानी आहे कीं सिंहस्थांत पत्त्यांतल्या राजाराण्यांचीं सुद्धां लग्नें लावीत नाहीं.

वीणा : आणि इकडे पुनर्विवाहाची चाल पाडण्यासाठीं वसंतराव पत्त्यांतल्या राण्याचीं मुद्दाम दोन दोनदां लग्नें लावितात.

गोकुळ : विद्याधरसाहेब, हा सारा फाजील शिक्षणाचा परिणाम !

वसंत : यांत मात्र शंका नाहीं. या बाबतींत मात्र गोकुळ अक्षरशः बाळबोध वळणाचा आहे.

गोकुळ : असे कुत्सित नजरेनें पाहूं नका, वसंतराव; यांत मला नाहीं कांहीं कमीपणा वाटत! विद्याधरसाहेब आमचें घराणें खरोखरीच इतकें बाळबोध वळणाचें कीं, स्त्रीशिक्षण तर आमच्या घरांत नव्हतेंच पण पुरुषांपैकीं सुद्धां कित्येकांना तरी लिहितांवाचतां येत नव्हतें.

कमलाकर : पण विद्याधर, गोकुळचा अजून मुख्य गुण राहिलाच आहे. विसरभोळेपणांत गोकुळ केवळ अद्वितीय आहे. पावसांत भिजतांना कधीं कधीं त्याला छत्री उघडण्याचासुद्धां विसर पडतो.

गोकुळ : आणखी अहो–काय आपलें नांव ? पुन्हां विसरलों !

विद्याधर : विद्याधर माझें नांव.

गोकुळ : हो, खरेंच विद्याधर ! विद्याधरसाहेब, इतका कांहीं मी विसराळू नाहीं. पण या कमलाकरांचा मुख्य गुण म्हणजे परनिंदा ! आजपर्यंत सर्वांची निंदा करण्यांतच यांचा सारा वेळ गेल्यामुळें निरुद्योगीपणामुळें हल्लीं हेच सर्वांच्या निंदेला पात्र होऊन बसले आहेत.

सुशीला : गोकुळ, अशा वेळीं आपण जर एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढूं लागलों तर हे पाहुणे काय बरें म्हणतील ? विद्याधर, तुम्हीं आमच्या गोकुळचा आणि वसंतरावांचा वाद-विवाद ऐकला नाहीं अजून !

वीणा : शास्त्रविहित आचारांत त्याच्यासारखा पुरस्कर्ता सांपडा-वयाचा नाहीं !

वसंत : हो, बाप जिवंत असल्यामुळें श्राद्धाचें पुण्यकर्म दवडण्या-पेक्षां श्राद्धाचा हक्क मिळविण्यासाठीं बापाचा घात करावा असें हे म्हणतात !

विद्याधर : वाहवा ! अशी प्रखर धर्मजागृति असल्यावर सुधारकांचा बीमोड व्हावयाला कितीसा उशीर लागणार ?

जयंत : पण एक दोन बाबतींत मात्र गोकुळ स्वतःच सुधारक मताचा आहे !

लीला : हो, खरेंच, बायकोच्या जाचानें असा विपरीत प्रकार झाला आहे खरा गोकुळचा !

द्रुमन : घरांत स्त्री–पुरुषांना सारखे हक्क असावेत हें सुधारकांचें म्हणणें गोकुळला सर्वस्वीं मान्य आहे; कारण त्याचा कशावरही हक्क चालत नाहीं !

लीला : आणखी सुधारक आपल्या बायकांना नांवानेंच हांक मारतात तसा गोकुळही नेहमीं बायकोच्या नांवानें हांक मारीत असतो !

विद्याधर : म्हणजे, कजाग आहे वाटतें याचें कुटुंब ?

कमलाकर : ती कजाग कशाची ! हाच अजागळ आहे झालें ! नवऱ्याला डोकें नसलें म्हणजेच बायका डोक्यावर बसतात !

गोकुळ : या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? भगवान् शंकराला एक सोडून पांच डोकीं होतीं तरी गंगामाई डोक्यावर बसल्याच कीं नाहीं अखेर ! आधींच बायका तोंडाळ; त्यांतून ही तर इतकी

बोलभांड आहे म्हणतां, कीं दिवसभर तर बोलतेच बोलते पण रात्रीं झोंपेंतसुद्धां सारखी बोलत असते आणि तीसुद्धां अगदीं खड्या सुरांत! आवाज असा खणखणीत आहे कीं, लग्नांत विहिणींचा कलकलाट चालला तरी हिचें बोलणें शेजारणीला साफ ऐकूं जातें! बोला आतां!

सुशीला : गोकुळला अव्वाच्या सव्वा गोष्टी सांगण्याचें भारी वेड आहे. अशी कांहीं त्याची बायको मुलुखमैदान नाहीं अगदीं!

गोकुळ : खरेंच नाहीं! सुशीलाताई, आमच्या हिला मुलुखमैदान म्हणून तिची किंमत कोण कमी करील? विजापूरच्या मुलुखमैदान तोफेच्या आवाजानें नुसत्या गार्भिणींचेच गर्भपात झाले म्हणतात! पण हिच्या तोंडाची तोफ सुरू झाली म्हणजे माझ्यासारखा पुरुष सुद्धां गर्भ-गळित होतो!

वसंत : अरे, अरे,! स्त्रिया म्हणजे गृहदेवता, पण आमच्या समाजांत त्यांची कोण हेटाळणी चालते ही! विलायतेस आपल्या बायकोबद्दल असे बोलणाराला खरोखर तोफेच्याच तोंडीं दिलं असतं!

गोकुळ : मग मलाही तिच्या तोंडाच्या तोफेला बळी दिलेलाच नाहीं का?

कमलाकर : कसलें आलें आहे तोंड? याच्यांतच पाणी नाहीं म्हणून! जरा तोंड करूं लागली कीं, एक श्रीमुखांत देऊन एका तोंडाची दोन तोंडें करावीं त झालें!

गोकुळ : चांगला उपाय आहे हा! एका तोंडानेंच सध्यां मी बेजार झालों आहे; मग दोन तोंडें झाल्यावर काय करावें लागणार न कळे!

वसंत : या गोकुळला असें बोलतांना ऐकला म्हणजे तळपायाची आग मस्तकाला जाते. पण एकट्या गोकुळालाच कां दोष लावावा ? सारा समाजच जेथें स्त्रियांच्या हक्कांची पायमल्ली करीत आहे तेथें एकाट्यालाच जबाबदार कोणी धरावा ?

गोकुळ : अशी काय पायमल्ली चालली आहे ती कळूं तरी द्या ! येऊन जाऊन पुनर्विवाह म्हणजे पाट लावावयाची मोकळीक नाहीं हेंच ना ?

दुमन : अमुक एकच गोष्ट कशाला हवी ? पायांपासून डोक्यापर्यंत सारखा अन्याय चालला आहे.

वीणा : एखाद्या बेइमान नवऱ्यासाठीं सुद्धां त्याच्या निर्दोषी स्त्रीला आपल्या सुंदर केशकलापाला मुकावें लागतें, हा केवढा अविचार ?

गोकुळ : वीणाताई, वपन केल्यावर सुद्धां जर या बायका मृत-पतीचा केसांनीं गळा कापावयाला चुकत नाहींत, तर मग वपन न केलें तर काय होईल ? प्रौढ विधवांना कदाचित् हा केशवपनाचा आळा नसला तर एक वेळ चालेल, पण अल्लड वयाच्या बाल-विधवांना तर.

सुशीला : हें जुलमाचें नैतिक बंधन पाहिजेच म्हणतोस ?

विद्याधर : अशा गोष्टींचा आमच्या समाजाकडून तीव्र निषेध होत नाहीं ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! सामाजिक सुधारणेला पाऊल पुढें टाकावयाला ही किती योग्य जागा आहे !

गोकुळ : याच काय, पण कुठल्याही बाबतींत, जुन्या चालीचा समाज विधवा पुढें आली कीं कधींच पुढें पाऊल टाकणार नाहीं !

जयंत : निषेधाची गोष्ट दूर राहिली, पण उलट हा निर्जीव समाज विधवांचा जिवंतपणींच जीव घेऊन पुरुषांना वाटेल तितकीं लग्नें करण्याची मोकळीक देतो—

वसंत : वेश्यागमनाच्या निंद्य अन्यायाकडे कानाडोळा करतो यापेक्षां दुर्दैवाची सीमा कोणती !

विद्याधर : खरोखरी, आमच्या पुरुषवर्गाची शिथिल नीतिमत्ता वेश्येच्या रूपानें, समाजांत उजळ माथ्यानें वावरतांना पाहिली म्हणजे उद्विग्न मनाला स्त्रियांना मिळणारे अन्याय द्विगुणित दिसतात आणि अशा क्रूर समाजाबद्दलच्या आपलेपणाचा सुद्धां क्षणभर विसर पडतो !

वीणा : तें कांहीं नाहीं; सुशीलाताई, तुला मी बजावून ठेवितें, आतां पद्माकराकडून तात्यासाहेबांकडे तुझ्याबद्दलची पुनर्विवाहाची मागणी आली म्हणजे तूं बिनदिक्कत त्यांच्या मागणीला रुकार दे; तसेंच द्रुमन् तूं सुद्धां !

वसंत : द्रुमनताईच्या बाबतींत माझा नाइलाज झाला आहे.

विद्याधर : कां बरें ?

वसंत : आमचे निस्सीम हिंदु हाडाचे वडील द्रुमनताईच्या पुनर्विवाहाची गोष्ट काढितांच, जानव्याचा गळफांस घेण्याची तयारी करितात आणि मातोश्री चुलींत सती जावयाला तयार होतात.

विद्याधर : पण तुमच्या एकंदर बाण्यावरून तर तुमच्या घरीं सुधारणेला इतका मज्जाव असेल असें कोणालाही वाटणार नाहीं.

गोकुळ : दिव्याखालीं अंधार ! यांच्या घरांत हेच काय ते

कुलदीपक निपजले आहेत, बाकी चहूंकडे अंधार आहे सारा! गरीब बिचारे यांचे वडील, द्रुमनताईच्या शिक्षणाचें नांव काढल्याबरोबर माथ्यांत राख घालून बसतात! एकदां तर—कधीं बरें वीणाताई, काय झालें तें—(आठवतो.)

वीणा : बरें, आठवण झाली म्हणजे सांग एखादे वेळीं! विद्याधर, एवढें मात्र खरें कीं, द्रुमनताईंना मराठी लिहिणेंसुद्धां वसंतरावांनीं अगदीं चोरून मारून शिकविलें आहे. द्रुमन्ताईंना आमच्या इथें यावयाची परवानगी मिळते ती सुद्धां फार दिवसांच्या घरोब्यामुळें! त्यांच्या पुनर्विवाहाबद्दल तूर्त शब्दच काढावयाला नको! पण सुशीलाताई, तूं मात्र मागें घेऊं नकोस. पुनर्विवाहाची मुहूर्तमेढ घरांत उभारावयाला तुझ्यासारखी देवताच पुढें व्हावयाला पाहिजे!

विद्याधर : काय, सुशीलाबाईंच्या पुनर्विवाहाचें घाटत आहे?

कमलाकर : (स्वगत) हा एक घटकेचा पाहुणा हें ऐकून इतका कां बरें गांगरून गेला? घटकेच्या स्नेहाच्या मानानें ही चलबिचल अंमळ फाजीलच म्हणायची!

वसंत : अहो, मी तुम्हांला सर्व वृत्तांत सांगतों! विद्याधर, या गांवांत पद्माकर म्हणून एक सधन विधुर आहेत; शिक्षणही श्रीमंतीच्या मानानें बरेंच झालें आहे म्हणायचें! त्यांचा आमच्या सुशीलाताईशीं पुनर्विवाह लावण्याचा जुना मानस—

विद्याधर : मग तो अजून सिद्धीस कां जात नाहीं?

गोकुळ : तसें व्हायला सुशीलाताईचीच आडकाठीं आहे.

कमलाकर : (स्वगत) सुशीलाताईची आडकाठीं आहे हें ऐकून हा सात्त्विक महात्मा जरासा प्रसन्न झाल्यासारखा दिसला!

एकूण शुद्ध मित्रत्वापेक्षां जास्त सलगीची महत्त्वाकांक्षा दिसते स्वारीची !

वीणा : आजपर्यंत चालत आलेली रूढी कशी मोडावी याचा सुशीलाताईला मोठा प्रश्न पडलेला आहे.

विद्याधर : कां बरें ? सुशीलाबाईसारख्या सुशिक्षित माणसाला रूढीचें इतकें भय नको आहे. इतर कांहीं कारणें असल्यास गोष्ट निराळी !

सुशीला : इतर कारणांसाठींच पुनर्विवाह मला नको आहे. परोपकाराच्या मार्गानें सुखाची हानि सर्वापरी भरून येते.

वसंत : सुशीलाताई, काय हें बोलणें ! कसचा कर्माचा परोपकार करीत बसतां आहां ? विलायतेंत कोणतीहि बाई असें बोलायची नाहीं ! परोपकाराचें वेड निव्वळ हिंदूपणाचें आहे ! तुमच्या शिक्षणाचा तुमच्यावर मग काय परिणाम झाला ?

सुशीला : वसंतराव, या गोष्टीची सांगून समज पडावयाची नाहीं ! मला पाहिजे तर वेडी म्हणा, पण पुनर्विवाहाची मला तशी आवश्यकता वाटत नाहीं.

विद्याधर : जयंत, तुमचे सुधारणेबद्दल आजपर्यंतचे उद्गार ऐकून मला वाटत होतें, तुम्हीं तर सुशिलाबाईंना पुनर्विवाहाबद्दल सर्वांहून विशेष आग्रह कराल; पण मी मघांपासून पाहतों आहें, तुम्हीं अगदीं मौन धरून बसलां आहां ! जरासें चमत्कारिकच आहे हें !

जयंत : माझ्या मौनाचें कारण हेंच कीं, मलाहि हा पुनर्विवाह इष्ट वाटत नाहीं.

विद्याधर : मग पुनर्विवाहाला तुमची संमति—

जयंत : पूर्ण आहे. पण हा पुनर्विवाह मात्र नका! पद्माकराच्या दुष्टपणाची ज्याला ज्याला चांगली माहिती आहे तो तो असेंच म्हणेल.

गोकुळ : हें कारण नसतें तरीसुद्धां आपण पुनर्विवाहाच्या आडच आलें पाहिजे! श्रुतिस्मृतींचा पुनर्विवाहाला पाठिंबा नाहीं!

विद्याधर : वाः जसें कांहीं बाकीचे सारे प्रकार श्रुतिस्मृतींच्या आधारानेंच चालले आहेत! ज्या धर्मग्रंथांना आम्ही यच्चयावत् बाबतींत बिनदिक्कत धाब्यावर बसवितों त्यांच्याकडे या एकाच बाबतीसाठीं धांव घेणें म्हणजे निवळ पोरखेळच आहे. अगदीं अनाचार करितांना सुद्धां श्रुतीचें ऐकावयाचें नाहीं आणि स्मृतीची स्मृति होऊं द्यावयाची नाहीं; त्यांच्या न्याय्य आज्ञांना फांटा द्यावयाचा, आणि एका अघोर अन्यायाच्या समर्थनासाठीं मात्र त्यांची कास धरावयाची, हा कोठला न्याय?

गोकुळ : असें कां बरें म्हणतां? सनातन धर्माच्या पक्क्या पायाची उभारणी श्रुतिस्मृतींच्या जोरावरच झालेली आहे. ज्या ईश्वरदत्त संपत्तीच्या जोरावर आमच्या पूर्वजांनीं अनार्यांचा नायनाट केला, ज्या जगमान्य महावाक्यांवरून आम्हीं आजपर्यंत साऱ्या जगाला तुच्छ मानीत आलों, ज्यांच्या हृदयांत आम्हां आर्यांचें आर्यत्व आज हजारों वर्षें आम्हीं दडवून ठेविलें आहे—

वसंत : आर्यत्व दडवून ठेविलें आहे, हें मात्र अगदीं खरें.

गोकुळ : थांबा, वसंतराव, मला पुरतेपणीं बोलूं द्या! आर्यत्व दडवून ठेविलें आहे, ज्या ग्रंथांत विमानें आहेत, आगगाड्या आहेत, तारायंत्रें आहेत, पाश्चिमात्य साऱ्या सुधारणा आहेत!

ज्यांत ईश्वराचें अंतःकरण आहे, ज्यांत आर्य ऋषींची वाणी आहे, ज्यांत रूढींचा आत्मा आहे, ज्यांत पापपुण्याची शहानिशा केलेली आहे, ते आमचे वेद, त्या आमच्या श्रुति, त्या आमच्या स्मृति, तीं आमचीं उपनिषदें, तीं ब्राह्मणें—

वसंत : तीं तुमचीं ब्राह्मणें, तीं तुमचीं भटें! भले शाबास! कुठें पाठ केलें होतें हें सारें! आज तुझ्या या भाषणानं तूं सुधारकांना अगदीं चीत केलेंस नाहीं? पापपुण्याच्या मोठ्या बहारीच्या कल्पना आहेत या. पण हे विचारांचे नवकोटनारायण आचाराच्या बाबतींत मात्र सुदाम्यापेक्षां दरिद्री असतात. ए कंगाल, या मोठमोठ्या ग्रंथांच्या नुसत्या जोरदार उच्चारानें आजच्या आचरट आचारांचें समर्थन कसें होणार? रामनाम पवित्र असलें तरी पोपटाला त्याची पवित्रता काय कळणार?

गोकुळ : वसंतराव, आपल्याला उत्तर कोण देणार? मी थोडाच विलायतेस जाऊन जानवें तोडून शेंडी काढून मोकळा झालों आहे? मी जर देशी पोपट असेन तर आपण विलायती पोपट आहां इतकंच—पण हें पहा. अहो विद्याधर, मी अजून मुद्दाम बोललों नाहीं! अहो, पुनर्विवाहाचा प्रचार सुरू झाला तर कंटाळलेल्या बायका नावडत्या नवऱ्याला विष देऊन पुनर्विवाहाचा रस्ता मोकळा करतील, समजलां? धडाधड हत्या होतील हत्या!!

वसंत : वाः! काय पण कल्पनेची कसरत ही! हिंदुखेरीज असली कल्पना दुसऱ्याला सुचायचीच नाहीं! विलायतेंत कोणाला असें बोलतांना मीं कधींच ऐकलें नाहीं! हा गोकुळ तर हिंदूंतला हिंदु आहे अगदीं! हें पहा, ए हिंदू, असें होऊं लागलें तर कांहीं वाईट नाहीं! आज बालहत्या होत आहेत

त्या बंद होऊन उद्यां पतिहत्या होतील एवढेंच. एक स्त्री फार झालें तर एकदोन पतींचा नाश करील; पण आज एका विधवेला कितीतरी बालहत्या करितां येतात! तेव्हां लोकसंख्येच्या दृष्टीनें सुद्धां एकंदरीनें फायदाच होणार समजला. यापेक्षां या आचरट शंकेचें सरळ समाधान करीत बसण्याचें कारणच नाहीं.

विद्याधर : गोकुळ, तुमची ती भीति निराधार आहे. आज ज्या जातींत पुनर्विवाह प्रचलित आहेत त्यांच्यांत असे अनर्थ कितीसे होत आहेत? त्यांचीच साक्ष घ्या म्हणचे झालें!

सुशीला : मला या वादविवादाचा आतां इतका कंटाळा आला आहे म्हणतां, कीं काकांना या बाबतींत एकदां कायमचें उत्तर देऊन मी केव्हां मोकळी होईन असें झालें आहे मला!

गोकुळ : अरे, अरे, अरे! सुशीलाताई, तात्यासाहेबांनीं सांगितलेलें काम विसरलों म्हणत होतों तें हेंच! हें पहा, पद्माकराकडून आलेलें पुनर्विवाहाच्या मागणीचें पत्र! हें तुमच्याजवळ द्यायला तात्यासाहेबांनीं मला सांगितलें होतें. याचें उत्तर आजच द्यायला पाहिजे.

सुशीला : त्यांत काय उत्तर द्यावयाचें आहे! मीच तात्यासाहेबांना जाऊन सांगतें कीं, साफ नकाराचें उत्तर लिहा म्हणून! चला, सारीं काकांच्या दिवाणखान्यांत जाऊं!

[सर्व जातात.जयंत जाऊं लागतो तोंच मनोरमा येते.]

मनोरमा : अहो, जरा थांबा पाहूं! आतां तुम्ही चांगले आलां, पण मला भेटायची आठवण होते का तुम्हांला? मी मघांपासून आपली पाहतें आहें; इतका वेळ झाला तरी तुमचा आपला नेहमींचा बाजार चालल्लाच आहे! म्हटलें, आतां चांगले चारसहा

महिने मुंबईस होतां; तितक्या वेळांत कांहीं तरी अक्कल आली असेल !

जयंत : [स्वगत] अरेरे, आनंदाच्या भरांत इतका वेळ माझ्या दुर्दैवाची मला आठवणच झाली नव्हती ! क्षणभरच कां होईना, मी स्वःला विसरलों होतों; पण दैवाला तें कोठून रुचणार !

मनोरमा : कां हो, झालां का गप्प ? मी आल्याबरोबर तुमच्या तोंडाला असें कुलूप बसतें आणि एरवीं मोठ्या पंडितासारखे बोलत असतां, असें मीं तुमचें काय घोडें मारलें आहे ?

जयंत : मनोरमे, तूं माझी पत्नी ना ?

मनोरमा : होय बरें ! मला चांगली आठवण आहे हो ! पण आपण असे नेहमीं विसरतां आणि म्हणूनच मला अशी आठवण करून द्यावी लागते !

जयंत : मनोरमे, मला दुःख द्यावयाला का तूं जन्मली आहेस ?

मनोरमा : काय बाई बोलणें तरी ! माझ्या बोलण्यापासून तुम्हांला त्रास होतो नाहीं ? असें माझें बोलणें असतें तरी काय ? तुम्हांला गोकुळकाल्यांत या घोड्याएवढ्याल्या पोरींबरोबर उधळूं देत नाहीं, हेंच ना !

जयंत : अरेरे, मनोरमे, काय हे नसते कुतर्क ! एवढ्यासाठीं का मी सुशीलाताईशीं आणि लीलाताईशीं बोलत असतों ?

मनोरमा : नाहीं तर कशासाठीं ? नेहमीं पाहावें तों तुमचीं संभाषणें चाललेलीं ! दुसरें काय बोलायचें असतें हो एवढें ?

जयंत : मनोरमे, शुद्ध प्रेमानें एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्याशीं, त्यांतून स्त्री-पुरुषांना एकमेकांशीं निष्काम बुद्धीनें बोलतां

यावयाचेंच नाहीं, हीच जिथें साऱ्या समाजाची अनुदार दृष्टि तेथें तुलाच दोष कोणी द्यावा !

मनोरमा : अहाहा ! मी कांहीं अगदीं बोंडल्यानें दूध पीत नाहीं ! या साळकायांशीं तुम्ही हंसतां खिदळतां आणि माझ्याशींच बोलतांना कां बरें तोंड कडू होतें ? बोला आतां काय तें ?

जयंत : काय बोलूं हेंच मला कळत नाहीं ! मनोरमे, तूं माझी पत्नी खरी, पण तुझ्या मनोवृत्तींत हा जो फरक आहे त्यामुळें काय बोलावयाचें याचाच निर्णय होत नाहीं ! लहानपणापासून कल्पनेच्या काव्यानंदावर तरंगणारा माझा प्रेमात्मा वस्तुस्थितीच्या वणव्यांत पार होरपळून गेला आहे ! भावी आयुष्याच्या कल्पना-काव्यांत आपल्या लग्नाच्या—

मनोरमा : कवितेचा आणि लग्नाचा काय संबंध ? आमच्या आईला माझ्यासारखेंच कवितेचें नांवहि माहीत नव्हतें, पण बाबांनीं असा त्रागा केला नव्हता ! त्या दोघांनीं चांगला संसार थाटला. आठ मुलगे आणि आम्ही पांच मुली त्यांना झालों; आणि सारें कवितेची एक ओळ सुद्धां म्हटल्यावांचून !

जयंत : तुझा बाप मोठा खंबीर मनाचा ! पण मी तसा नाहीं ! जेथें जिवाचें प्रेम नाहीं, आयुष्याचें एकजीव काव्य नाहीं—

मनोरमा : पुन्हा आपलें तेंच ! अहो, कवितेला काय चुलींत जाळावयाची आहे ! आमटी आळणी झाली तर तेथें कवितेचें आधण ओतून कांहीं होईल का ? निगोड चहांत कवितेचीं दोन पानें बुचकळून गोडी आणतां येईल का ? म्हणे तुला कविता कळत नाहीं ! मग कवितेच्या चोपड्यांची एक रास करून

तिच्याशीं कां नाहीं लग्न केलें ? सारीं सांगें ! म्हणे तुझें माझें हृदय जमत नाहीं आणि या बायकांच्या बाजारांत मन रमतें वाटतें ?

जयंत : राक्षसिणी, कां उगीच वाग्बाण सोडतेस ? दुःखित जीवाला दुसऱ्या तशाच दुःखी जीवांना धीर देण्यांत थोडेंसें समाधान वाटतें, आणि एवढ्यासाठींच या अनाथ बालविधवांकडे लक्ष वेधतें !

मनोरमा : हो, हो, लक्ष पुष्कळ वेधेल; पण मी वेधूं देईन तेव्हां ना ! हजार रुपये हुंडा आणि शिवाय करणी, मानपान सारें करून बाबांनीं मला येथें ढकलली, ती कांहीं तुमचा हा तमाशा पहावयाला नाहीं !

जयंत : चल जा, काय बोलावयाचें असेल तें एकीकडे जाऊन बोल. माझ्या मनाला उगीच संतापवूं नकोस ! जा येथून !

मनोरमा : जातें बरें ! काय न्याय आहे बघा ! (स्वगत) माझ्या आतां चांगलें ध्यानांत येत चालले आहे सारें ! एकदां स्वारीला चांगलें राजरोस पकडतें आणि मग दाखवतें कसें सुख आहे तें [जातें.

जयंत : (स्वगत) हरहर, हेंच का माझें संसारसुख ! जमीन–अस्मानाप्रमाणें एकमेकांपासून दूर राहणाऱ्या दोन भिन्नवृत्ति जीवांना कृत्रिम उपायांनीं एकत्र बांधावयाचें; आणि एकजीव झालेल्या, देहमात्र भिन्न पण एकवृत्ति हृदयांना एकमेकांपासून दूर ठेवावयाचें ! परमेश्वरा, मी बाळपणींच काढलेल्या आशेच्या चित्रावर–काव्याच्या आत्म्यानें कल्पनासृष्टींत जवळ जवळ सजीव खेळणाऱ्या भावी चित्रावर–असे निराशेचे काळे डाग टाकून मूळच्या मनोहर स्मृतीमुळें ते अधिक भयंकर केलेस, त्यापेक्षां बाळपणींच तो चित्रपट फाडून कां टाकला नाहींस ! प्रेमरंगानें

भरलेला हृदयाचा पेला तेव्हांच फोडून टाकावयाचा होतास. वर्तमानाचें वातावरण भेदून भाविष्याच्या पटावर लीलेनें कल्पनाचित्र काढण्यापूर्वीच आशादृष्टीचें कलम मोडून टाकावयाचें होतेंस. अरेरे ! नीरस, हृदयशून्य, जडवृत्ति मनोरमेची प्राप्ति आणि तीहि काव्यमय, हृदयसर्वस्व लीलेची आशा भग्न झाल्यावर ! पण नको— —आतां लीलेचा विचार बंधुप्रेमाच्या दृष्टीनेंच केला पाहिजे. प्रेम आणि लीला यांची कल्पनेंतली जोडीसुद्धां जगाच्या दृष्टीनें पापमय ठरेल ! क्रूर कृत्रिम जगता ! अशीं किती हृदयें तुझ्या बोजड नियमाखालीं पार चुरडून गेलीं असतील ! पण जगाचा यांत काय दोष ? लोकदृष्टि कल्पनेच्या क्षितिजानें दूरस्थ आकाशाला जमिनीशीं जोडूं पाहते आणि भूलोकीं प्रत्यक्ष पसरलेल्या स्वर्गसुखाला काल्पनिक स्वर्गाच्या बेसुमार वर्णनानें नरकयातनेचें स्वरूप देतें ! देवा, अद्‌भुतरम्य काव्यसृष्टि जर व्यवहाराच्या वस्तुस्थितींत कधींच उतरण्यासारखी नसेल तर प्रातिभाशाली कवि निर्माण करून त्यांच्या आशापूर्ण भविष्यचित्रांनीं तरुणांना नसता मोह कां पाडितोस ? अहाहा ! ही पहा लीला आली ! आहे, काव्यसृष्टी खरी आहे. पण हृदया, आतां बंधुप्रेमाला जागृत कर ! परमेश्वरा, प्रेममय कल्पनांचें माझ्या मनांतून आतां निर्बीज करून टाक. [लीला येते.

लीला : सारी मंडळी वर गेली आणि तुम्ही मागें राहिलां तेव्हांच मला वाटलें कीं, तुमचें मन स्वस्थ नाहीं आणि म्हणून मी मुद्दाम धांवत इकडे आलें.

जयंत : लीलाताई, मी दुःखांत असतों तर खरोखरीच तुझ्या या मायाळू साह्यानें माझें समाधान झालें असतें. (हंसून) पण जेथें दुःखच नाहीं, तेथें या तुझ्या ममतेनें तुझ्या हृदयाची थोरवी मात्र दिसून येते !

लीला : नका, असें हंसून आपलें दुःख लपवूं नका ! भयाण खिन्नतेला झांकावयाला या कृत्रिम हास्याचें विरल आच्छादन कस पुरणार ? त्यानें उलट खिन्नता जास्त भयाण दिसते.

जयंत : लीले, तूं म्हणतेस तेंच खरें आहे ! काळवंडलेलें प्रेत झिरझिरीत मलमलीखालीं झांकलें तर विशेष भयंकरच दिसतें. पण लीले, दुःख दुसऱ्याला, त्यांतून स्वतःच्या दुःखानें चूर झालेल्या तुझ्यासारख्या जीवाला सांगून काय उपयोग ?

लीला : कां बरें ? तुम्ही नेहमीं माझें सांत्वन करितां, तसें मीहि तुमचें दुःख हलकें करण्याचा यत्न करीन !

जयंत : वेडी नाहीं तर ! चल, मंडळी वर वाट पाहात असेल.

लीला : नका सांगूं वाटेल तर मला आपलें दुःख ! पण मला अगदीं स्पष्ट दिसतें आहे. [त्याच्याकडे पाहते]

जयंत : [स्वगत] अहाहा ! ही दृष्टि काय बोलत नाहीं ? बोललेलें फक्त कळतें, पण न बोललेलें अगदीं हृदयांत भिनतें ! पण या दृष्टीला दृष्टि देऊन उपयोगी नाहीं ! [तोंड फिरवतो.] अरे, ही पहा दुसरी नजर ! मनोरमा संशयाच्या दृष्टीनें आमच्याकडे पहात आहे. आतां उभें राहून मुळींच उपयोगी नाहीं. (प्रगट) लीले, चल लौकर, तात्यासाहेब वाट पहात असतील. [जातात.

: ४ :

[कमलाकर प्रवेश करतो.]

कमलाकर : (स्वतांशीं) दुनिया एक दिवानोंका बझार है ! परदेशच्या पेढीवर दर्शनी हुंड्या पटतात आणि शेजारच्या दुकानदाराला रोख रुपयाची मोड मिळत नाहीं ! इकडे पाठीवर पाय

देऊन आलेला भाऊ पोटावर पाय द्यावयाला सोडीत नाहीं तर तिकडे शब्दाच्या शपथेखातर ज्याची पुरतीशी तोंड-ओळखसुद्धां नाहीं अशीं वधूवरें तोंडांशीं तोंड भिडवायला तयार होतात ! स्वर्गसुखाच्या मुदतीच्या हुंडीसाठीं आज हातच्या सुखाच्या रोखरकमेची मनोती कापून द्यावयाची ! आंतबट्याच्या या अजागळ सट्टयाला आंधळ्या श्रद्धेची साक्ष आणि अनोळखी ईश्वराची जामीनकी ! आणि हा जामीन जगाच्या आरंभापासून सदैव संशयाच्या धुक्याआड दडून बसलेला ! जिकडे पहावें तिकडे विसंगतपणा ! गळ्यांत पडलेल्या मनोरमेला, ती अशिक्षित आणि कजाग आहे म्हणून टाकून देऊन लहानपणाच्या थट्टेंतल्या लग्नाच्या लोभानें जयंत लीलेच्या निराश आशेवर जीव काढतो ! अपार सुखभोगासह शरण आलेल्या आणि आजन्म सहवासाचें वचन देणाऱ्या पद्माकराचा सुशीला तिरस्कार करिते आणि लग्नांतल्या क्षणमात्र परिचयाच्या मेलेल्या नवऱ्यासाठीं रडत बसते ! लग्न लावणाऱ्या भटासाठीं सुशीलेनें कां रडूं नये याचेंच नवल वाटतें ! त्याच्याशीं ती दोन शब्द तरी बोलली होती ! तिकडे लीला हक्काची हुकमत हरपली तरी जयंताच्या प्रेमाच्या भाडोत्री भांडवलाचा भरंवसा धरून बसली आहे ! दोघी सख्ख्या बहिणी, पण सुशीला जळक्या जिनगीच्या आठवणीची राख जपत बसण्याइतकी कंजुष, तर लीला मनोरमेची मालमत्ता आपली समजण्याइतकी उदार ! तशीच मनोरमा ! बाह्यांगाकडे डोळेझांक करणाऱ्या जयंतासाठीं अंतरंगाचा होम मांडून बसली आहे ! आणि माझ्या प्रेमयाचनेकडे ढुंकूनही पाहात नाहीं ! पाठीस लागलेल्या अरबी समुद्राकडे पाठ फिरवून गोदावरीनें हजारों कोसांवरच्या पूर्वसमुद्राकडे धांव घेतली त्यांतलाच प्रकार हा ! तशींच वीणा, तिच्या मूळच्या मूर्खपणाला

शिक्षणानें निवळ दुजोरा मिळाला आहे! वसत विलायतेहून जाऊन आला आहे एवढ्यावरूनच त्याच्यावर ती पोरगी फिदा झाली आहे. आणखी दुमन्-तिच्या मूर्खपणाला तर पारच नाहीं! ती कायमची कबज्यांत आल्यावरसुद्धां मी तिच्याशीं पुनर्विवाह करीन असें तिला वाटत आहे! वेडे, मकरंद चाखल्यावर भ्रमर कमळाभोवतीं गुणगुणत रहात नाहीं! पण पांचव्या वर्षीच गोपींशीं बागडणाऱ्या गोपाळाला सोडून पुत्रप्राप्तीच्या आशेनें ब्रह्मचारी बजरंगाभोवतीं घिरट्या घालणाऱ्या बिचाऱ्या बायकांनाच दोष कां द्यावा? जयंत, वसंत, पद्माकर आणि स्वतः मी, सारे आपापल्या सुखाचीं साधनें अगदीं श्वासाच्या आटोक्यांत असूनही उगाच विवेकाचे प्राणायाम करीत बसलों आहों! आणि हें सारें कां? तर केवळ लग्नसंबंधासाठीं! प्रत्येक मनुष्य आपल्या मूर्खपणानें फार झालें तर स्वतःच्या कुटुंबाच्या सुखाचा नाश करील, पण ज्या महात्म्यानें ही लग्नबंधनाची कल्पना शोधून काढली त्यानें मात्र आपल्या अतुल मूर्खत्वानें साऱ्या मानव कुटुंबाच्या सुखाची धुळधाण करून ठेवली आहे! वाः! ही पहा, माझ्या म्हणण्याची मूर्तिमंत साक्ष देण्यासाठीं मनोरमा रडत रडत इकडे येते आहे. तिच्या सुंदर पण रडक्या चेहऱ्यावर तिच्या दुर्दैवाचा आणि जयंताच्या मूर्खपणाचा सारखाच छाप बसलेला आहे. [मनोरमा येते.] मनोरमाबाई! तुम्हांला अशा स्थितींत पाहून माझा जीव अगदीं तिळतिळ तुटत असतो!

मनोरमा : मग तुमचा जीव डोंगराएवढा असला तरी त्याचे तिळाएवढाले तुकडे होतील! कारण माझें दुःख कधींच कमी व्हावयाचें नाहीं.

कमलाकर : तुम्हीं अशा अगदीं निराश होऊं नका. पुढें मागें जयंताला तुमची दया येणार खास!

मनोरमा : त्यांना दया! अहो, मुसळाला कोठें अंकूर फुटले आहेत का? या जन्मांत तरी असें होणार नाहीं! त्या अवदसेनें माझ्या जन्माचें मातेरें केलें हो मातेरें!

कमलाकर : अहो, त्यांत त्यांचा वाईट हेतु नसेलसुद्धां! लीला आणि जयंत नेहमीं कुजबुजत बसतात एवढ्यावरच जाऊं नका त्यांची आज लहानपणासून मैत्री!

मनोरमा : मैत्री, ही कसली मत्री? तुमचा स्वभाव भारीच सरळ! अहो, बायकापुरुषांची कसली ही मैत्री? अशा मैत्रींत काळेबेरें आपलें असायचेंच!

कमलाकर : मग आपण दोघें नाहीं का एकमेकांशीं बोलत?

मनोरमा : म्हणून काय झालें? तुम्ही माझ्या माहेरच्या ओळखीचे!

कमलाकर : आणि जयंत नाहीं का लीलेच्या माहेरचा? तो तर तिचा सख्खा आतेभाऊ! मग लोकांनीं माझा तरी संशय कां घेऊं नये?

मनोरमा : भलतेंच! तुमचें बायकांशीं वागणें कुणीकडे? नाहीं तर त्यांचें वागणें! बरोबरीच्या बायकांशीं धागडधिंगा घालीत बसायला यांना लाजा वाटत नाहींत का हो!

कमलाकर : मनोरमाबाई, ही सुधारणा आहे! तुम्हांला त्यांतलें रहस्य कळत नाहीं.

मनोरमा : कपाळाची सुधारणा. सांवळा गोंधळ सारा! एक-मेकांच्या हातांत हात घालावयाचा, रात्रीं अपरात्रीं बोलत बसायचें, हंसायचें, खिदळायचें; ही सुधारणा वाटते? मग बाजारबसव्या मोठ्याच सुधारक म्हणावयाच्या! इकडे अशी आंधळी कोशिंबीर

खेळतांना पाहिलें कीं अंगाची अशी आग होते! पण काय करावयाचें? मेला बायकांचा जन्म!

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमे, सुधारणेबद्दलच्या तुझ्या या उडाणटप्पू कल्पनांचा बरोबर फायदा न घेईन तर नांवाचा कमलाकरच नव्हे! (उघड) मनोरमाबाई, विधवांच्या दुःखाची तुम्हांला कल्पनाही नाहीं.

मनोरमा : चांगली कल्पना आहे हो! मला जिवंत नवऱ्याची विधवा, लग्न झालेली कुंवारीण काय वाटेल तें म्हटलें तरी चालेल!

कमलाकर : असें म्हणूं नका! जगांतले सारे व्यवहार केवळ आपल्या नांवाच्या पतीसाठीं आणि पतीच्या नांवासाठींच करावे लागतात! पुरुषाला पत आणि स्त्रीला पति!

मनोरमा : मी मात्र साऱ्या गोष्टी पतीच्या नांवासाठीं करीत नसून अगदीं नांवाच्या पतीसाठींच करतें आहें. तें खरेखुरें पति आहेत त्या अवदसेचे!

कमलाकर : नका! नका! अशा बाबतींत एकदम त्यांचें नांव घेऊं नका.

मनोरमा : याच काय? कुठल्याच बाबतींत बायकांना नवऱ्याचें नांव घ्यावयाची चोरी. नाहीं तर असा लपंडाव खेळतांना पाहून तिकडचा कान धरून विचारलें असतें, कीं हें काय म्हणून?

कमलाकर : काय हें बोलणें? मनोरमाबाई, पति म्हणजे स्त्रीची सारी शोभा, खरा अलंकार.

मनोरमा : अलंकार खरा! पण गहाणवट पडला आहे ना दुसऱ्याकडे!

कमलाकर : मग त्या दुसऱ्याशीं खुशाल उभा दावा धरावा. जयंताकडे यांत कांहीं दोष नाहीं ! त्याचा स्वभाव जरा दयाळू आहे.

मनोरमा : दयाळू आहे ? काय बोलतां ? आपल्या बायकोचा गळा कापावयाचा आणि कोणा मेल्या भलतीच्या गळयांत गळा घालावयाचा ! ही कोठली दया ? कमलाकर, फुकट हो फुकट बायकांचा जन्म ! मला किनई जीव सुद्धां जड झाला आहे.

कमलाकर : मनोरमाबाई, जगांत जीव जड होऊन भागणार नाहीं ! प्रसंगीं दुसऱ्याचा जीव घेऊन मग स्वतःचाहि जीव घेऊन पळत सुटण्याची तयारी पाहिजे ! उठा, अशा रडूं नका ! जयंताला लीलेच्या नादांतून सोडविण्यासाठीं अनेक उपाय करितां येतील.

मनोरमा : एकूण तुम्हांलासुद्धां असा संशय आहे तर ?

कमलाकर : मला संशय मुळींच नाहीं; माझी अगदीं खात्री आहे, आणि तिच्या पुराव्यादाखल मला कित्येक गोष्टी माहीत आहेत.

मनोरमा : बाई, बाई ! तुमच्यासुद्धां या गोष्टी लक्षांत येऊं लागल्या, चारचौघांत बोभाटा होऊं लागला, लोकांत ओरड झाली, तरीसुद्धां यांना लाज नाहीं ना ? कोणत्या त्या गोष्टी ? मला तरी सांगून ठेवा.

कमलाकर : मनोरमाबाई, त्या चोरट्या प्रेमाखेरीज करितां यावयाच्या नाहींत, मनोमन साक्ष असल्याखेरीज पटावयाच्या नाहींत, मत्सराच्या तीव्र दृष्टीखेरीज तिसऱ्याला दिसावयाच्या नाहींत, आणि अनुभवाच्या ज्ञानाखेरीज सांगून समजावयाच्या नाहींत ! एकानें दुसऱ्याकडे उगीच सारखें पहात राहणें, त्याच्या-

खेरीज दुसऱ्याच्या बोलण्याकडे लक्ष न देणं, आपण कांहीं बोलल तरी दुसऱ्याच्या मनाला तें कितपत रुचतें हें पाहाण्यासाठीं सारखें त्याच्याकडे पाहणें, एक उठून गेलें तर दुसऱ्याचा अगदीं विरस होऊन इतर मंडळीबद्दल त्यानें शून्यवृत्ति होणें, एकमेकांच्या बोलण्याला दुजोरा देणें, अगदीं नेणूनसुद्धां नेहमीं होतां होईल तों जवळ जवळ बसणें, या साऱ्या चोरट्या प्रणयाच्या खुणा आहेत! या गोष्टी क्षुल्लक खऱ्या; पण ठळक गोष्टींपेक्षां जास्त महत्त्वाच्या!

मनोरमा : खरें, अगदीं खरें! पाहिलेंत ना? असा कोंडमारा केला माझा! याला काय करावें बरें?

कमलाकर : हां, मी सांगतों असें करा. जयंताला तुम्ही एकदां स्पष्ट सांगून पहा आणि माझी हेळसांड केली तर मी विष खाऊन प्राण देईन असें भय घाला!

मनोरमा : वा:! म्हणजे त्यांना बरेंच तें! सुंठीवांचून खोकला गेला! म्हणतील खुशाल मर! तेव्हां आणखी या अपमानाचा अनुभव घेण्यापेक्षां—

कमलाकर : —वेड्या आहांत तुम्ही! त्याची काय छाती आहे असें म्हणावयाची. कायद्याच्या किचाटाची त्याला पुरी माहिती आहे. जिवावर उदार झाल्याचें सोंग मात्र सफै आणा! अगदीं बेफाम झाल्याप्रमाणें त्याला असा त्रास द्याल म्हणतां, कीं स्वारीला जीव नकोसा झाला पाहिजे! अगदीं खनपटी बसा कीं आलीच स्वारी ताळ्यावर! तुम्ही बतावणी मात्र चांगली करा म्हणजे झालें! सत्यापरता धर्म नाहीं हें खरें; पण पुष्कळदां सत्यापेक्षां सत्याच्या आविर्भावानेंच जास्त कार्यभाग होत असतो. पहा, मी म्हणतों याचा तुम्हांला अनुभव येईल.

मनोरमा : बरें, करीन बापडी !

कमलाकर : अहो, एकेक यत्न करून पहावा ! हा नाहीं साधला तर दुसरा. तुम्ही इतक्यांतच निराश होऊं नका ! चला, आतां मीं सांगितलेलें विसरूं नका.

मनोरमा : नाहीं विसारावयाची ! तुम्हांला दिसलेच आतां सारें !

[मनोरमा जाते.

कमलाकर : (स्वगत) ठीक, ही विषाची पेरणी सुरेख झाली ! जयंता, आपल्या गोड बोलण्यानें या कमलाकराचा लहानपणापासून जो सारखा पाडाव करीत आलास त्याचीं फळें भोगायला आतां तयार हो. अपमानाचा, द्वेषाचा, तिरस्काराचा जो तीव्र रस आजवर या हृदयांत सांठवून ठेवीत आलों त्याचा आतां कर्तब-गारीच्या जोरावर अर्क — हा विषारी अर्क — निर्माण करून तुझ्या सुखाला ठार मारल्यावांचून मी कधीं राहणार नाहीं ! माझ्या आयुष्याचें साफल्य माझ्या सुखानें होणार नसून तुझ्या दुःखानें मात्र होणार आहे. माझ्या या कर्तव्यांत थोडा वेळ जी विश्रांति मिळेल तिलाच मी माझें सुख मानीन.

[जातो.

: ५ :

[नदीतीरावरील अमृतेश्वराचें तुलशीवृंदावन]

लीला : (वाचते)

[चाल — यादवराया भाई या हो]

आठवतो का सांग सखे तो काळ विवाहाचा ।
बाळपणाचा, मुग्धपणाचा निर्मळ भावाचा ॥

संसाराचें चित्र चिमुकलें, चिमुकलेच जीव ।
फुललें नव्हतें हृदयांचेंही राजस राजीव ॥
पहात होते तात तदा त्या लीला बाळांच्या ।
जणुं आठवती त्यांसहि लीला त्याच सुकालाच्या ॥
जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।
गेले ते दिन सीते, यापरि हा । बघतां बघतां ॥
बाळपणींचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरुनी ।
चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुउनी ॥
तूं सीता ती, राम तोच मी, त्याच आज माता ।
परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का हाता ॥
कशास आशा आतां नसती; झालें तें गेलें ।
सुकलें फूल न देत वास जरि अश्रूंनीं भिजलें ॥

छेः ! नाहींच जमत हें ! मुळांतला श्लोक एवढासा, पण माझ्या इतक्या ओळी होऊनसुद्धां कांहीं तरी चुकून राहिल्यासारखें वाटतें; या उत्तररामचरिताचें सारें असेंच आहे ! मनाला जितकें पटतें तितकें शब्दांत वठवून दाखवितां येत नाहीं. पहिल्या अंकांत चित्रपट पहात बसलेल्या सीता-रामांच्या मंगलमूर्ति नजरेपुढून हलत नाहींत अगदीं ! त्यांच्या बाळपणाचीं चित्रें त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभीं राहिलीं यांत काय नवल ? पण हें उत्तरराम वाचतांना आम्हांलासुद्धां तीं चित्रें दिसतात. लग्नकालीं एखाद्या बाहुलीएवढ्या सीतादेवीनें आपल्या गोंडस हातांनीं ती चिमुकली माळ मेघश्याम जगन्नाथाच्या कंठांत–अगबाई, हा काय चमत्कार ! रामचरित्रांतल्या इतर प्रसंगीं डोळ्यांसमोर खेळणारी त्या जानकीजीवनाची श्याम-सुंदर मूर्ति विवाहप्रसंगाच्या चित्रांतून नाहींशी होऊन जयंताची लहानपणींची गोजीरवाणी मूर्ति तिच्या जागीं कां बरें दिसायला लागली ? आणखी सीतादेवीच्या जागीं आठ वर्षांची लीला ! देवा,

क्षमा कर; मनाचा कितीहि घडा केला तरी सुद्धां लीला–जंयताची ही चिमुकली जोडी अशी डोळा चुकवून कल्पनेपुढें उभी राहाते याला मी तरी काय करूं? अहाहा! लहानपणीं सर्वांनीं या आमच्या चित्रासारख्या जोडीचें कौतुक करावें; आणि आज तेंच मंगलदर्शन जगाच्या दृष्टीनें पापचित्र दिसावें ना! देवा, तुझ्याहि दृष्टीला तें पापचित्रच वाटत असेल तर ही पहा मी, निर्दयपणानें त्या लहानग्या कल्पनाजीवांना या अश्रूंच्या पुरांत बुडवून टाकितें! ज्या काळाच्या प्रवाहांत आमचीं खरीं बाळरूपें वाहून गेलीं, त्याच्याच ओघांत त्यांच्या चित्रांनाही लोटून देतें! पण नको! त्या वेळच्या दहा वर्षांच्या जयंताला आणि आठ वर्षांच्या लीलेला, मायावी जगता, तुझ्या पापविचाराची ओळख तरी होती का? मग झालें तर. या हतभागी लीलेच्या, तिच्या भोंवतीं पसरलेल्या जगाच्या समजुतीसाठीं त्या कल्पनाराज्यांतल्या बाळजीवांचा कशाला विरस करूं? त्यांचा आनंद तेव्हांहि निर्दोष होता आणि आतांहि निर्दोषच आहे. श्रीरामचंद्रा, रावणाला मारल्यावर सीतादेवीला परत आणून, तिच्यासह अयोध्येच्या चौदा चौकड्यांच्या छत्रसिंहासनावर बसून स्वर्गसुखाच्या ऐन भरांत असतांना सुद्धां, जर आपल्याला बाळ-पणाचा चित्रपट पाहून वाईट वाटलें, तर मग या भाजलेल्या जिवाला ओलावा मिळण्यासाठीं, बाललीलांच्या अर्कांचा एखादा अश्रू या हृदयावर टाकिला, तर देवाधिदेवा, तूं क्षमा करणार नाहींस का? अहाहा! त्या निर्दोष प्रेमचित्राकडे सारखी टक लावून किती वेळ पहात बसूं असें मला झालें आहे. अंतःसाक्षी अमृतेश्वरा! आज कल्पनेच्या किल्ल्यांत पळून गेलेलें हेंच चित्र एकदां आम्हीं तुला प्रत्यक्ष दाखविलें होतें ना? शुभ्र मोगऱ्यांच्या कळ्यांची एकच लांबलचक माळ गळ्यांत घालून, याच नदीच्या कांठीं त्या पायरीवर उभें राहून, जयंत व मी किती तरी वेळ आमचें पाण्यांत

उमटलेलें प्रतिबिंब पहात होतों. इतक्यांत कमलाकरांनीं हळूच मागें येऊन थट्टेनें ती माळ तोडून टाकिली. तल्लीनतेमुळें आम्हांला गळ्यांतली माळ तुटतांना कळलें नाहीं, पण त्या चलचित्राच्या गळ्यांतली तुटलेली माळ पाहून आम्ही जरा दचकलों. कैलासनाथा, तेंच ना हें चित्र ? कमलाकर, कां बरें, त्या वेळीं ती माळ तोडून–(पाहून) कोण कमलाकर ! आज सुद्धां अशाच रीतीनें यांनीं ही सुखविचारांची माळ तोडून टाकिली !

[कमलाकर येतो.

कमलाकर : लीलावती, नेहमीं पहावें तों तूं आपली या जागीं बसलेली असतेस, इतकी काय या जागेंत जादू भरली आहे नकळे !

लीला : जादूच आहे नाहीं तर काय ? संथपणानें वाहणारी ही नदी, आमच्या रक्षणासाठीं या एवढ्याशा देवळांत समावून बसणारा हा कैलासनाथाचा प्रतिनिधि, मावळण्यापूर्वी त्या टेंकडीवर भरजरीचा गालिचा पसरून बसलेला सूर्यनारायण, वाऱ्याच्या एवढ्याशा झुळुकीबरोबर सुवास पसरणारी ही पवित्र तुळशी, पलिकडच्या पटांगणांत आनंदानें बागडणारीं मुलें--हंसूं नका, कमलाकर, जगाचा जादूगार याच गोष्टींनीं आपली नजरबंदी करीत नाहीं का ?

कमलाकर : लीलावती, तुझें, जयंताचें, लहानपणचें देवभोळेपणाचें वेड अजून गेलें नाहीं याचें मला नेहमीं आश्चर्य वाटतें. ज्या वेळीं आपण नव्यानें जगांत आलों तेव्हां प्रत्येक नवाईनें मनाला वेडावून सोडिलें हें ठीक झालें; पण आतां काय त्याचें ? त्याच त्याच गोष्टी पाहून रोज आश्चर्यचकित होणें हें मी मानवी बुद्धिमत्तेचें कमीपण समजतों !

लीला : कमलाकर, सर्वशक्तिमान् सर्वेश्वराच्या कृतीपुढें मनुष्याच्या बुद्धीचा कमीपणा दिसला तर त्याची आपल्याला लाज कां वाटावी? तुमची दृष्टि लहानपणापासूनच या सृष्टिसौंदर्याच्या बाबतींत बिघडलेली? हेच जयंत असते तर या वेळीं तेसुद्धां माझ्यासारखेच वेडे झाले असते! पहा बरें; या नदीच्या सपाट पाणभुईवर हा निळीचा आणि दुसऱ्या जलवेलींच्या पानांचा हिरवा गालिचा पसरला आहे, याच्यावर घटकाभर कोणाची दृष्टि विसांवणार नाहीं?

कमलाकर : माझी! लीलावती, नदीनें आपलें अंतरंग झांकण्यासाठीं पांघरलेला हा हिरवा शालू फाडून माझी अंतर्भेदी दृष्टि नदीच्या तळाशीं माजलेल्या चिखलावर—साऱ्या शहराच्या घाणीच्या बिछायतीवर—प्रत्यहीं बालविधवांनीं टाकून दिलेल्या मुलांच्या कुजलेल्या देहांवर खेळूं लागली म्हणजे या नदीच्या अंतरंगांत आणि एखाद्या नटव्या वेश्येच्या अंतःकरणांत मला कांहींच फरक दिसत नाहीं!

लीला : इश्श! काय घाणेरडे विचार हे! कमलाकर, या अशा संध्याकाळीं, अशा रमणीय जागीं, अगदीं प्रत्यक्ष देवाजवळ असतांनासुद्धां असल्या हिडिस कल्पना तुमच्या डोक्यांत येतात तरी कशा?

कमलाकर : देवांच्या सान्निध्यानें, या दगडी देवांच्या सान्निध्यानें, लीले, माझ्या अशा कल्पना उलट बळावतात! लीलावती, साधे सृष्ट चमत्कार पाहून, पूर्वीच्या नेभळट मनुष्यांची बुद्धिमत्ता दिपून, हबकून, जागच्या जागीं मरून ठार झाली. आणि ईश्वर हें त्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचें भूत उत्पन्न झालें! पूर्वजांच्या मेलेल्या बुद्धिमत्तेचें हें ईश्वरी भूत आजच्या त्यांच्या नादान पोराबाळांना भेडसावीत आहे! पण, लीले, खरें म्हटलें तर प्रत्येक दगडी मूर्ति

म्हणजे मानवी बुद्धिमत्तेच्या प्रेतावर, तुमच्या भाविकपणावर बांधलेली समाधि आहे, आणि प्रत्येक देऊळ हें मेलेल्या बुद्धिमत्तेचें स्मशान आहे. तें बघ, लीलावती, पलीकडे तें स्मशान आहे; ऐक–अशी कानांवर हात कां ठेवितेस ?–त्या स्मशानांतल्या प्रत्येक राखेच्या ढिगाखालीं, जळून गेलेल्या प्रेताबरोबरच खाक झालेल्या, शेवटपर्यंत आशानिराशा यांच्या कैचीनें कातरलेल्या, सुखदु:खांच्या पेंचांत पिळून निघालेल्या, हृदयांतल्या हजारों गूढांची–मनुष्याच्या मेलेल्या आशांची जशी राख सांपडेल तशी प्रत्येक देवाच्या मूर्तीखालीं, तर्कवितर्कांच्या पंखांनीं सृष्टीचीं रहस्यें शोधण्यासाठीं धडपडणाऱ्या, पण अखेर आश्चर्यानें चमकून आणि भयानें भेदरून प्राण सोडणाऱ्या हताश मानवी कल्पनेची राखच सांपडेल.

लीला : कमलाकर, नका, नका, असें बोलूं नका! तुमच्या प्रत्येक शब्दासरशीं माझ्या अंगावर शहारे येत आहेत. त्या मावळत्या सूर्यनारायणाकडे पहा! मला वाटतें, साक्षात् सर्वसाक्षी परमेश्वराचा हा नेत्र सुद्धां तुमच्या शब्दांमुळें रागानें लाल झाला आहे! कमलाकर, त्याची करुणा भाका! तें पहा, त्याच्या कृपा-किरणांनीं पावन झाल्यामुळें, वाऱ्यानें उडालेल्या अगदीं धुळीचें सुद्धां सोनें झालें आहे! मग त्याच कृपेनें आम्हां मनुष्यांचें सोनें होणार नाहीं का ?

कमलाकर : धुळीचें सोनें! लीले, रात्रीचे खेळ खेळण्यासाठीं ही सृष्टि तुझ्या देवाच्या डोळ्यांत दिवसाढवळ्या ही धूळ टाकीत आहे, समजलीस!

लीला : जाऊं द्या; कमलाकर, मला असल्या हिडिस गोष्टी ऐकायची इच्छा नाहीं! चांगली संध्याकाळ झाली, सूर्य मावळा-

यला झाला, मनोरमा वहिनीला या तुळशीवृंदावनांत तेवढा दिव लावून ठेवायला सांगतें !

कमलाकर : थांब; लीले, तुझ्या प्रत्येक करणीचें आज मल हंसूं येत आहे ! या तुळशीची सेवा करून तुला कोणता मोक्ष मिळवावयाचा राहिला आहे !

लीला : कोणता म्हणजे ? सुशीलाताईनें मिळविला आहे तोच ! माझ्यासारख्या विधवेनें धर्माचरणानें जर नाहीं तर मग दुसऱ्या कशानें मनाची शांति मिळवावी ? सुशीलाताईनें तरी याच मार्गानें ती मिळविली आहे ना !

कमलाकर : अशी शांति मिळविणारी ती सुशीला एक वेडी, तिच्या पावलावर पाऊल टाकणारी तूं सातवेडी, आणि तुम्हां विधवांना वैराग्य मिळविण्यासाठीं या तुळशीभोंवतीं आणि देवळाभोंवतीं भटकायला सांगणारी ती धर्माज्ञा शंभरवेडी ! लीलावती, तुमच्या देवांच्या भाकडकथा खऱ्या मानल्या तरी त्यांच्या पारायणानें वैराग्य कसें मिळणार ! ही तुळशी काय सांगते ? सोळा हजार एकशें आठ गोपींचा मेळा भोंवतीं नाचत होता; पण कृष्णानें एका वृंदेच्या शोकामुळें तिच्या स्मशानांत— या तुळशीवृंदावनांत, धांव ठोकिली, हीच गोष्ट तुळशी सांगणार ना ? तुझ्या हातांतलें हें उत्तररामचरित्र; हें तरी हेंच सांगेल कीं, सुखाच्या वेळीं योगवासिष्ठाच्या गप्पा झोंकणारा राम, सीता जराशी दूर झाल्याबरोबर राज्यपदावर लाथ मारून सारखा रानोमाळ रडत सुटला. तसाच हा नंदिकेश्वर ! दरवाज्याच्या महिरपीवर आपल्या पोराला, त्या गणपतीला बसवून पार्वतीबरोबर गाभाऱ्यांत बसलेल्या या भोळ्या शंकराची दंतकथा ऐकून तर, लीले, तुला किळस येईल. सांग पाहूं आतां या असल्या देवांच्या रडगाण्यांनीं

भरलेल्या पोथ्यापुराणांनीं कोणत्या विधवेला वैराग्यप्राप्ति होणार ? तीं पहा, सूर्य मावळल्यामुळें घरीं जायला निघालेलीं मुलें देवासमोर हात जोडून उभीं आहेत; तूं आणि जयंत लहानपणीं असेच देवासमोर हात जोडून वेड्यासारखीं उभीं रहात होतां. तेव्हां तें शोभून गेलें, पण आज जर तुम्ही या फत्तरासमोर—या शून्यवृत्ति पाषाणासमोर तद्रूप शून्यवृत्तीनें फत्तरासारखीं उभीं राहिलां, तर मग वाढत्या वयाचा तुमच्यावर—निदान अकालवैधव्यानें भाजलेल्या तुझ्या मनावर—कांहींच परिणाम झाला असें नाहीं का होत ? बावळट बाळपणाला भाबड्या भाविकतेची जोड ठीक होती; पण आज त्या बाळवृत्तींची काय किंमत ? त्या मुलांनाच विचार; तींसुद्धां म्हणतील, हें बाळपण नको; आमची मोठें होण्याची इच्छा आहे.

लीला : त्या बिचाऱ्यांना मोठेपणाच्या दुःखांची कल्पना कशी असणार ? मोठेपणाची एकांगी बडेजावी पाहून त्या अजाण अर्भकांना तसें वाटलें तर त्यांत काय नवल ! पण लहानपण आणि मोठेपण या दोहींचा अनुभव घेतलेल्या लोकांना पुन्हां मागें जाण्याची परवानगी मिळाली तर, एका क्षणांत सारी सृष्टी बालकांनींच गजबजून जाईल !

कमलाकर : लीलावती, ही तुझी केवळ कल्पना आहे ! डोंगर चढतांना आपण एक टप्पा चढून गेल्यावर जर मागें नजर टाकली तर मागच्या वाटेवर नुसत्या झाडांची कोवळी हिरवळच दिसते; तिच्यांतून पसार होतांना पायांला रुतणारे खडे आणि अंगाला ओचकारे भरणारीं कांटेरीं झुडपें दूरपणामुळें त्या हिरवळीखालीं दडून बसतात; हीच रमणीयता पुढच्या वाटेवरहि पसरलेली दिसते; पण उलटपक्षीं, पायाखालच्या वाटेवरचा मात्र वाईटपणाच

जाणवतो आणि त्याला शोभविणारी हिरवळ आपल्या डोक्याच्या वर—कल्पनेच्या आटोक्याबाहेर असते. लीले, हीच गोष्ट आयुष्याच्या प्रवासाची! भूतकालाची रमणीयता वाटते ती याचमुळें; आणखीं याचमुळें भविष्याची आशा सुटत नाहीं! वर्तमानाचा वाईटपणा दूर लोटून द्यावयाची ताकद आपण अंगीं आणली पाहिजे.

लीला : तुमच्या दृष्टान्ताप्रमाणें पाहिलें तरी बाळपणाचें मोठेपण तिळमात्र कमी होत नाहीं. प्रवासाचे सारे टप्पे सारखेच त्रासदायक असले तरी सुरवातीच्या हुषारीमुळें बाळपणाचा टप्पा तितका अवघड वाटत नाहीं; शिवाय त्यांवरून खालीं पडलें तरी फार लागण्याचें भय नाहीं. वाढत्या वयाच्या प्रवासाबरोबर पडण्याची भीतिहि उंचावत जाते. बाळपणीं सुखदुःखाचें चक्र सारखें फिरतें खरें; पण त्याच कारणामुळें त्यांची तीव्रताहि क्षणिकच भासते. तीं मुलें पहा; आजच्या सुखदुःखांच्या त्यांच्या कल्पना रात्रीं झोंपेंत थकव्याबरोबर विरून जातील. उद्यांचें जग निराळें, उद्यांच्या आशानिराशा निराळ्या! वाऱ्याच्या प्रत्येक लहरीसरशीं–सृष्टिदेवीच्या प्रत्येक श्वासनिश्वासासरशीं बालमनाच्या सुखदुःखाची हालचाल बदलते! तेंच आपलें मन पहा! एकेक विचाराचें ओझें अगदीं जन्मभर वागवावें लागतें! कमलाकर, हीं मुलें–आपल्याच लहानपणाच्या खेळगड्यांचीं हीं हालचाल करणारीं, हुबेहुब त्यांच्यासारखींच दिसणारीं चित्रें, सारखें पहात बसलें म्हणजे आपल्या बाळपणाचाच काळ अजून चालला आहे–सृष्टी सर्वकाळ एकरूपच आहे असें वाटायला लागतें. कमलाकर, सृष्टीच्या या कायमच्या चित्रपटावर, आपण नाहीं, तुमचीहि जमा आमच्यांतच कशाला करूं? देव तुमचा तरी संसार यशस्वी करो. पण कमलाकर, आमचीं चित्रें ठेविल्यावांचूनच आम्हीं, मी म्हणा, जयंत म्हणा, सुशीलाताई म्हणा, सारखीं काळाच्या

ओघांत वाहत चाललों आहों ! अहाहा ! एकेकदां मनांत येतें कीं, बाळपणाचाच सारखा ध्यास करून मनानें–तसेंच शरीरानें पण–बालरूप व्हावें आणि या मुलांत मिसळून, आमच्या पुसलेल्या प्रतिमा कायमच्या कालपटावर पुन्हां लिहून काढाव्या ! कमलाकर, तुम्हांला नाहीं असें वाटत ?

कमलाकर : मुळींच नाहीं. लीलावती, तारुण्यांत तुझी, तुम्हां सर्वांचीच निराशा झाली–झाली कसची, पापपुण्याच्या नसत्या कल्पनेनें तुम्हींच करून घेतली, म्हणून या वयांतल्या सुखोपभोगाला लागणारा वेळ तें सुख नसल्यामुळ तुम्हांला जड झाला आहे; आणि या रिकामटेकड्या वेळांत तुम्ही बाळपणाच्या वेड्यावांकड्या मूर्खपणाला सुख मानूं लागलां ! लीले, तारुण्याच्या सुखाची तुला कल्पनाहि नाहीं ! लहानपणीं तूं चांगली दिसत होतीस, त्या वेळीं मीं तुला हजारदां पाहिलें; पण आजच्या दृष्टीनें तुझ्याकडे पाहण्याची शक्ति त्या कोवळ्या कमलाकराच्या अंगीं नव्हती–लीलावती, पापपुण्याच्या–देवधर्माच्या कल्पना–लीले, हा पहा तुझा हात धरून तुला सुखाच्या मंदिरांत नेऊन सोडतों. (तिचा एकदम हात धरतो) हं लीलावती, एकदम ओरडूं नकोस, मी तुझा गुलाम आहे; लीले, तुझी पायधरणी करण्याऐवजीं एकदम हात धरिला त्याची क्षमा–असा हात सोडवूं नकोस !

लीला : कमलाकर—

कमलाकर : तुझा हात सोडून हे पहा तुझे पाय धरितो; (तिचे पाय धरितो.) तुझ्या तोंडांतून मोठ्यानें एक शब्द निघाल्याबरोबर सारीं माणसें जमून मी रसातळाला जाईन हें मला माहीत आहे. पण तुझ्यावर विश्वास ठेवून मी आपले प्राण तुझ्या हातीं दिले आहेत. लीले, मला तारणार

किंवा मारणार तूंच आहेस! लावण्यलतिके, विचार कर, दूर गेलेल्या सूर्याच्याच वैभवानें रंगलेल्या या सोनेरी ढगांकडे पहा, या नुकत्या उगवणाऱ्या चांदण्याकडे पहा, पूर्वेकडे तोंड काढणाऱ्या त्या चंद्राकडे पहा! ही संध्या आपल्या मृत पतीच्या वैभवाची, या ढगांच्या आणि तारांच्या सोन्यामोत्यांची रास पसरून त्या चंद्राला भुलविण्यासाठीं नटून बसली आहे! लीले, सृष्टीला पापपुण्याच्या कल्पना मान्य नाहींत! दर महिन्याला सत्तावीस तारांचीं घरें धुडांळणाऱ्या चंद्राची साक्ष घे! सारी सृष्टि हेंच सांगते. लीले, नसत्या नीतीच्या कल्पनेनें माझा तिरस्कार —

लीला : तुझा तिरस्कार – तुझ्या छायेचा – तुझ्याबद्दलच्या कल्पनेचा सुद्धां तिरस्कार येईल! ऊठ, सोड माझे पाय! नाहीं सोडीत पाय! ओरडूं मोठ्यानें?

कमलाकर : नको; झाली ही आगळीक केवळ चुकून, अगदीं क्षणिक आवेशामुळें! लीले, तुझ्या उदारतेची, तुझ्या पवित्रतेची तेजस्विता क्षणभर कामांध झालेल्या या माझ्या पापी डोळ्यांना दिसली नाहीं म्हणूनच तुझा असा उपमर्द माझ्या हातून झाला! पण लीले, माझे प्राण तुझ्या हातीं आहेत! माझ्या हातून चुकून झालेल्या या भयंकर अपराधाचा कोणाजवळ उच्चार करणार नाहीं असें मला आश्वासन दे; त्याखेरीज मी तुझे पाय सोडणार नाहीं! तुझ्या विलक्षण तेजानें मी दिङ्मूढ झालों आहें!

लीला : उठा! या गोष्टीचा कुठेंहि बभ्रा न करण्याचें हें घ्या मी तुम्हांला वचन देतें.

कमलाकर : नको; तुझ्या हाताला पुन्हां स्पर्श करण्याची माझी

योग्यता नाहीं ! तुझ्या नुसत्या शब्दावर माझा विश्वास आहे. तुझे पाय धरण्याचीच माझी योग्यता आहे !

लीला : उठा, या अमृतेश्वराची शपथ घेऊन सांगतें कीं, यावज्जन्म ही गोष्ट मी कोणाजवळ बोलणार नाहीं !

कमलाकर : अहाहा ! लीले, धन्य आहे तुझी ! पापांत पडणाऱ्या माझ्या आत्म्याचा आज तूं उद्धार केलास ! माझ्या आयुष्याला आज तूं नवीन दिशा दाखवलीस ! कमलाकराचा आज नवीन जन्म झाला ! तूंच हा नवा जन्म देणारी माता ! लीले, या चुकलेल्या लेकराला नीट मार्गाला लाव !

लीला : यांत मीं काय केलें ? कमलाकर, याबद्दल त्या अमृतेश्वराचे उपकार माना ! त्याच्याजवळ चांगली बुद्धि मागा ! तुमच्या मघांच्या घाणेरड्या कल्पना —

कमलाकर : तुझ्या स्पर्शानें पावन झालेल्या देहांत कशा राहतील ? लीले, देवाबद्दल माझे विचार अशा तऱ्हेचे व्हावयाला आधीं तूंच कारण झालीस ! आणि आज माझा उद्धार व्हावयाला कारणहि तूंच झालीस ! लहानपणीं तूं आणि जयंत एकमनानें ज्या ज्या गोष्टी करीत आलां त्या त्या गोष्टींचा मी तिरस्कार करायला शिकत आलों ! तुम्हीं मला एकीकडे टाकीत होतां म्हणूनच मी असा पतित झालों ! तुमची देवाबद्दलची निष्ठा वाढत गेली तसा माझा तिरस्कार वाढत गेला ! पण आज तूं मला देवाची साक्ष पटवून दिलीस ! ज्या देवाच्या कृपेनें तुझ्या अंगीं इतकें प्रखर तेज आलें तो देव, लीले, मला सुमार्गाला लावणाऱ्या देवतेचा देव मला पूज्य कसा नसेल ?

लीला : कमलाकर, चला, झालें तें झालें; आजपर्यंत जयंतांच्या कृतीचा तुम्हीं तिरस्कार केला, आतां तिचें अनुकरण करा ! त्यांचा

मनोनिग्रह, त्यांची उदार पुण्यशीलता, त्यांची उदार विचारशीलता डोळ्यांसमोर ठेवून यापुढें वागत चला !

कमलाकर : (तुळशीवृंदावनांतल्या महादेवावर हात ठेवून) या कैलासनाथाची शपथ घेऊन सांगतों कीं, तुझी आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. लीले, जा तूं आतां. आजपर्यंत मनांत आलेल्या नास्तिक कल्पनांचें आतांच्या अमंगळ पापविचारांचें क्षालन करण्यासाठीं मी आज मोकळ्या मनानें, त्या भगवंताजवळ प्रथमच क्षमा मागणार आहें ! घटकाभर हृदय मोकळें करून मला या मूर्तीला अश्रूंचा अभिषेक करूं दे ! लीलावती, या पाषाणहृदयांतून वाहाणाऱ्या अश्रूंच्या गंगेंत ही पाषाणमूर्तिसुद्धां विरघळून टाकल्याखेरीज मी इथून हलणार नाहीं !

[एकाग्र दृष्टीनें देवाकडे पाहात राहातो. लीला जाते.]

कमलाकर : (एकदम उठून) उठा, कैलासनाथ, या नदीच्या तळांतल्या गाळांत बुडी मारून खरोखरीच कैलासवासी व्हा ! (देव नदींत झुगारतो .) माझा, माझ्या छायेचा, माझ्याबद्दलच्या कल्पेनचासुद्धां तिरस्कार आं ! आकाशांतल्या दिवट्यांनो ! पहिलांत आजचा हा नाटकी प्रकार ! लौकरच या नाटकाचा शेवटचा अंक तुम्हांला दिसेल ! जयंताचा मनोनिग्रह, त्याची पुण्यशीलता, लीले, तुम्हां सर्वांची पुण्यशीलता मला चांगली समजते ! जयंतासाठीं रात्रंदिवस झुरणाऱ्या या छवकडीनें मला नीतिपाठ शिकवावे काय ? इतका मी मूर्ख नाहीं ! नीतीचे फाजील डावपेंच मी ओळखून आहें ! ठीक आहे, तुमची नीतिमत्ता पायाखालीं तुडवून तुमच्या चोरट्या सुखाची राखरांगोळी करीन तरच नांवाचा कमलाकर ! मनोरमेचा जयंताला शह लावून त्याला सळो का पळोसें केलें म्हणजे आपोआप तो

या पोरीच्या पायाशीं लोळण घेईल; हलुहलू यांच्या पापाला पाय फुटून तें चारचौघांत रांगूं लागलें म्हणजे लीले, तुला एखाद्या बाजारबसवीच्या पायरीवर नेऊन बसवायला कितीसा उशीर लागणार? इकडे मनोरमेला, केवळ ती जयंताची लग्नाची बायको एवढ्यासाठींच फसवून तिचे धिंडवडे काढतों आणि जयंताच्या तोंडाला काळें फांसतों. आणि नंतर सुशीलेचा समाचार! खवळलेल्या पद्माकरानें सुशीलेला घरांतून दरवडा घालून पळविण्याचा घाट घातला आहे आणि त्या बाबतींत माझ्या साह्याबद्दल त्यानें दहा हजार रुपये देऊं केलेच आहेत! ठीक आहे. दहा हजाराला सुशीलेच्या पातिव्रत्याचा सौदा कांहीं वावगा नाहीं! लीले, या दुखवलेल्या सापाचा डाव किती भयंकर असतो याची तुला लौकरच ओळख पटेल! [जातो.

२

: १ :

[सुशीला निजली आहे, विद्याधर भीत भीत प्रवेश करतो.]

विद्याधर : परमेश्वरा, या साहसांत मला यश देऊं नव माझ्या या साहसी हेतूला ही वेळ आणि त्याचा विषय किती प्रतिकूल आहेत. बाहेर शीतरश्मि निशापतीनें आपल्या अमृत कोमल किरणांनीं या भूतलावर चंद्रिकेचा पाऊस पाडून अंतराट दुग्धवर्णाची शोभा आणिला आहे ! या उरफाट्या दुग्धसमुद्र नीलवर्ण तळाशीं मंदतेजोमय तारकामौक्तिकें विरल पर आहेत ! या पुण्यस्नानानें आनंदलेली भूदेवी मंदवायूच्या ख वाहणाऱ्या समाधानाच्या निश्वासाबरोबर गगनमंडलांत पुष्पट उधळीत आहे. पुण्यवंताच्या निकट सहवासानें पापवृत्तिः

पुष्कळशी मावळून जाते, त्याप्रमाणें छायारूपानें वृक्षाखालीं दडून बसलेल्या मूळच्या काळ्याकुट्ट अंधारालासुद्धां या चांदण्याच्या निकटवर्ती प्रभावानें किती तरी उजाळा आला आहे! सारें निर्दोष, प्रेमवृत्ति जग निद्रावश होऊन चोंहीकडे शांतता दिसत आहे! सजीव सृष्टीच्या शांतवृत्तीमुळें चंद्रिकेंत हा सौम्य, शांत, स्पष्ट दृग्गोचर होणारा शहराचा भाग पहात असतांना, सृष्टीच्या सत्यतेचा विसर पडून, दुर्बिणींतून एखादा चित्रांतला देखावा मी पहात आहें असें वाटतें! आणि चंद्रिका म्हणजे रवितेजाचें चित्रांत उतरलेलें, मंद आणि दृष्टिसुसह रूपच नाहीं तर काय? या देखाव्यांत पुण्यशील सुशीला तर मूर्तिमंत शांतिदेवीच शोभते आहे! अहाहा! किती अलौकिक शोभा, मनोहर लावण्य, तेजोमय पवित्रता, गंभीर वृत्ति ही! या शांत, पवित्र आणि रम्य चित्राकडे पाहून मला काश्मीरची, त्या रमणीय झेलम नदीची आणि तिच्या भोंवतालच्या गुलाबाच्या ताटव्यांची आठवण होते! हिंदुस्थानच्या नंदनवनांतल्या त्या मंदाकिनीच्या—झेलम नदीच्या—दुतर्फा पसरलेल्या त्या गुलाबी गालिच्यावर, जर ही शांति-सुंदरी निजविली तर वेडावलेल्या कवींना तरी शारदादर्शनाचा भास होईल आणि झेलम नदीचा रमणीय प्रवाह कवितेचा मूर्तिमंत ओघच वाटेल. अहाहा! हें दर्शनसुख चिरकाल लाभेल काय? जगदीश्वरा, कधीं काळीं सृष्टीचा लय करण्याचा तुझा खरोखरीच हेतु असेल तर तो आतांच, या स्थितींत कर आणि माझी दृष्टीची शक्ति मात्र जिवंत ठेव. अथवा ही पूर्वेकडची खिडकी उघडतों म्हणजे चंद्राला हिच्या मुखमंडलाचें पूर्ण दर्शन मिळून मोहानें तो येथेंच थांबेल आणि ही सुखमय रात्र अशीच चालू राहील. पण नको, अशा रीतीनें काळाला फसविण्याच्या प्रयत्नापेक्षां अधिक सुख देणाऱ्या या सुखमूर्तीलाच मोह पाडण्याचा प्रयत्न करावा. हिला

स्पर्श करूं का? नको, माझ्या नुसत्या उष्ण निश्वासानेंसुद्धां ही शांतिदेवता जागी होईल. सुशीले—

[सुशीला उठून उभी राहते.]

सुशीला : कोण, विद्याधर?

विद्याधर : सुशीलाबाई, अशा अकल्पित स्थितींत मला पाहून तुम्हीं भ्यालां नाहीं किंवा ओरडला नाहीं, यावरून आतांच मीं तुम्हांला शांतिदेवता म्हटलें त्याची तुम्हीं सार्थकता केलींत; आणि त्यावरून माझ्या विनंतीचा विचारसुद्धां तुम्ही शांत मनानें कराल अशी मला आशा वाटूं लागली आहे!

सुशीला : एकंदर प्रकारावरून मला तुमचा हेतु अर्धामुर्धा कळून चुकून तुमच्याबद्दल तिरस्कार मात्र वाटतो! पण यांत भिण्याचें किंवा ओरडण्याचें कारणच नाहीं! आत्मविश्वास हेंच संरक्षणाचें साधन आहे! उत्कट पातिव्रत्याच्या अलोट शक्तीवर माझा फारच भरंवसा आहे. पापांचें पारिपत्य करण्यासाठीं अणुरेणूंत भरून उरलेला परमेश्वर, पतिव्रतेचा पाठिराखा असतो! शिवाय, त्यांचा आत्मा—या निशिगंधाच्या सुवासांत मिसळून चंद्रकिरणांवर तरंगणारा माझ्या नाथांचा अदृश्य आत्मा—माझ्माभोंवतीं नेहमीं पहारा करीत असतो! तेव्हां मला भिण्याचें कारणच नाहीं! तसेंच अगदीं बिकट प्रसंग आल्याखेरीज चारचौघांना जमवून बाजार भरविण्याचाहि मला कंटाळा आहे! बरें तुमची कोणती विनंति आहे?

विद्याधर : पण आधीं हें सांगा, कीं तुमच्याशीं बोलत बसायला कांहीं भय नाहीं ना?

सुशीला : भय, संशय हीं सारीं पापाचीं भावंडें आहेत ! माझ्या शीलाबद्दल सर्वांची चांगली खात्री आहे. बोला, लौकर काय बोलायचें आहे तें.

विद्याधर : सुशीले, कालपर्यंत माझ्या आयुष्याचें गलबत शून्य-हेतूच्या समुद्रांत वाटेल तिकडे संचारत होतें, पण तुझ्या या तेजस्वी नेत्रदीपकाच्या खुणेनें माझ्या विश्रांतीचें स्थान मला दाखविलें ! सुशीले, तुझ्याशीं पुनर्विवाह करून सदैव या दिव्य दीपकाच्या प्रकाशांत राहण्याची माझी उत्कट इच्छा आहे ! तूं माझा स्वीकार करशील का ?

सुशीला : समुद्रांतले जसे खुणेचे दिवे खालीं खडक आहे असें दाखवीत असतात ! त्याप्रमाणें माझ्या या डोळ्यांची उभारणीसुद्धां माझ्या अभेद्य पाषाणहृदयावर झालेली आहे ! तेव्हां तुमच्यासारख्या धाडशी खलाशानें त्यापासून आपलें गलबत दूर ठेवावें हेंच बरें. विद्याधर, कालच्या वाटाघाटीनंतर आजच्या प्रश्नाचे कारणच्च नाहीं. आणि त्यांतून तुमच्या आतांच्या हिडीस धाडसानें तर तुमच्याशीं पुनर्विवाह करण्याची कल्पनासुद्धां मनाला सहन होत नाहीं !

विद्याधर : सुशीले, लोकापवादाच्या भीतीनें कदाचित् उघड पुनर्विवाहाला तुझी तयारी नसली तर—

सुशीला : (रागानें) तर काय—विद्याधर, तुम्ही शुद्धीवर नाहीं वाटतें ?

विद्याधर : सुशीले, दया कर, माझी निराशा करूं नकोस ! तुझ्या सहवासावांचून सारें जग मला शून्य होईल ! पुनर्विवाह नको तर निदान गुप्तपणें तरी माझा स्वीकार कर !

सुशीला : तुमच्या प्रत्येक शब्दानें तिरस्काराची परमावधि होते आहे ? विद्याधर, कालचा तुमचा विनय, ज्ञान, लज्जा हीं काय झालीं ?

विद्याधर : सुशीले, मी वेडा झालों आहें. बाहेर चंद्राच्या प्रकाशानें चोहींकडे उजेड पसरला आहे; पण तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशानें माझ्या हृदयांत अंधार पडून मला पापमार्गच स्पष्ट दिसत आहे; त्याच्या तेजानें माझे डोळे दिपून पापपुण्याचा भेद मला दिसत नाहीं ! आश्चर्यानें भांबावल्यामुळें माझी विचारशक्ति नष्ट झाली आहे ! सुशीले, प्राणेश्वरी, माझा तिरस्कार करूं नकोस, तुझ्यापायीं माझे प्राण, आणि प्राणापेक्षांहि अमूल्य माझें सच्छील अर्पण करावयाला मी तयार आहें !

सुशीला : सच्छील अर्पण करणार ? तुमचें सच्छील तुमच्याजवळ आहे कोठें ? तुम्ही चोरासारखे आंत शिरतांना शील बाहेरच राहिलें आहे ! सच्छील परस्त्रीच्या खोलींत कधींच शिरणार नाहीं !

विद्याधर : रात्रीच्या पडद्याआड चोरट्या प्रेमाला झांकून ठेवलें तर—

सुशीला : माझ्या बालपतिराजाच्या हक्काचा अभिलाष करणाऱ्या राक्षसा, चल निघ येथून ! इतकेंच नाहीं, तर सूर्योदय झाल्याबरोबर या घरांतूनहि काळें कर ! तूं दृष्टिआड झाल्याखेरीज मी अन्न ग्रहण करणार नाहीं—

विद्याधर : अशी प्रतिज्ञा तरी करूं नकोस. निदान माझ्या दृष्टिसुखाच्या तरी आड येऊं नकोस ! चातक मेघमालेच्या नुसत्या दर्शनानें जिवंत राहतो तसें तुझ्या दृष्टीच्या अमृतवर्षावानेंच माझ्या दग्ध प्रेमाचें पुनर्जीवन होईल ! तुझ्या पतीच्या वैभवाचा

उपभोग मिळाला नाहीं तर त्याचें नुसतें चित्र पाहण्यांत मी समाधान मानीन ! कैलासनाथाप्रमाणें शशिकला प्रत्यक्ष मस्तकीं धारण करतां आली नाहीं तर तिच्या चांद्रिकेच्या प्रभेवरच चकोर आपली तृषा भागवितो ! सुशीले, माझा स्वीकार केला नाहींस हेंच माझें मोठें दुर्दैव ! तशांत मला हद्दपार करून माझ्या दुर्दैवाच्याहि सीमेपलीकडे मला लोटूं नकोस !

सुशीला : यानंतर तुम्हांला या घरांत राहूं देणें फार भयंकर नाहीं कां ?

विद्याधर : सुशीले, या घरांतून बाहेर पडतांच मी या जगालाही मुकेन. नको, प्रेमानें विचारशून्य झालेल्या या तुझ्या वेड्या भक्ताची हत्या करूं नकोस !

सुशीला : मला तुमची दया तर येते, पण तुमच्या राहण्यानें स्वत: मला भय नसलें तरी लीला, वीणा किंवा द्रुमन यांच्यासाठीं तरी मला तुमचा बंदोबस्त केला पाहिजे ! दैवी रूपाखालीं लपून बसलेल्या तुमच्या राक्षसी कृतीचा त्यांच्या अल्लड मनाला मोह पडून—

विद्याधर : ही तुझी भीति निराधार आहे ! लीला जशी तुझी बहीण तशीच माझीही. तुझ्याखेरीज सर्व स्त्रिया मातेसमान आहेत ! शिवाय परमेश्वराची माझ्यावर कृपादृष्टी झाली तर मागें पुढें तुझें माझ्याबद्दलचें इतकें वाईट मत एका क्षणांत बदलून टाकीन अशी मला आशा आहे !

सुशीला : एका क्षणांत दुसऱ्याचें आपल्याबद्दलचें मत अजिबात बदलून टाकण्याची अद्‌भुतशक्ति तुमच्यांच आहे याबद्दल, वाईट अनुभवानें कां होईना, माझी खात्री झालेली आहे. बरें तुम्हांला

या घरांत राहण्याची मी परवानगी देतें; पण ज्या दिवशीं मला तुमचें वर्तन वाईट दिसेल---

विद्याधर : त्या दिवशीं, त्या क्षणीं, हें घर सोडावयास माझी तयारी आहे. पण तोंपर्यंत माझा आजचा अपराध क्षमा करून त्याबद्दल कोठें उच्चार करूं नकोस.

सुशीला : ठीक आहे. जा आतां आपल्या ठिकाणीं! परमेश्वर तुम्हांला तुमच्या पापाची क्षमा करो!

विद्याधर : उदास सुशीले, शाबास तुझ्या मोठेपणाची! आजचा हा अपराध विसरून यापुढें मला तुझी भक्ति करण्याची आज्ञा दे! आज ना उद्यां माझ्या तपश्चर्येचें फळ मला मिळाल्यावांचून राहणार नाहीं. तोंपर्यंत मात्र अशाच उदारपणानें माझ्या या धाडसाच्या प्रवेशावर विस्मृतीचा पडदा टाकून हा देखावा दृष्टी-आड कर, एवढीच, देवी, तुझ्या पायांजवळ याचना आहे.

[पडदा पडतो]

: २ :

[तात्यासाहेब व कमलाकर फांशांनीं सोंगट्या खेळत आहेत. घाईनें गोकुळ प्रवेश करतो.]

गोकुळ : (स्वगत) जी दुर्वार्ता तात्यासाहेबांना सांगण्यासाठीं मी इतका धांवत आलों, जी ऐकल्यापासून माझ्या मनांत तिच्या-खेरीज दुसरा विषय घोळत नाहीं, ती कोणती? इतक्या महत्त्वाची बातमी विसरलों म्हणावें तर तेंही शक्य नाहीं. का गडबडींत बातमी ऐकून घेण्यापूर्वीं ती सांगण्यासाठीं मी पळत सुटलों? काय बरें असावी ती? (विचार करीत उभा राहतो.)

गोकुळ : हा घ्या, वाचा कागद (पृष्ठ ६९

तात्यासाहेब : कायरे गोकुळ, असा सचिंत कां? कांहीं मला आणलेला एखादा निरोप विसरला आहेस काय?

गोकुळ : छेः छेः तसें कांहीं नाहीं! सहज उभा आहें आपला. (स्वगत) कोणती गोष्ट ती?

तात्या० : (कमलाकरास) किती पडले? पोबारा! मग पळालीच ती! आतां हातीं लागत नाहीं.

गोकुळ :(स्वगत) हां! डुमन् पळून गेली हीच बातमी. (प्रगट) तात्यासाहेब, एक मोठी चमत्कारिक बातमी सांगायची आहे आपल्याला! हो; विसरेन म्हणून टांचणसुद्धां करून ठेवलें आहे. हा घ्या वाचा कागद. (एक कागद तात्यासाहेबांस देतो.)

तात्या० : (आश्चर्यानें) काय, डुमन् नाहींशी झाली? सांग पाहूं, काय काय झालें तें? केव्हां गेली, कुठें गेली, कोणाबरोबर?

गोकुळ : त्याचा कांहीं मागमूस सुद्धां नाहीं! काल रात्रीपासून तिचा पत्ता नाहीं. वसंतराव सारखा तपास करीत आहेत; पण कुठें थांग लागत नाहीं.

तात्या० : फारच आश्चर्य म्हणावयाचें? का हो कमलाकर, तुम्हांला कांहींच आश्चर्य वाटत नाहीं यांत?

कमलाकर : (स्वगत) डुमन् पळाली हें ऐकून यांना आश्चर्य वाटतें; पण मला हें ऐकून आश्चर्य कां वाटत नाहीं हें यांना कळलें तर मात्र हे आश्चर्यानें वेडे होतील! (प्रगट) मला यांत मुळींच आश्चर्य वाटत नाहीं! तिच्याबद्दल अलीकडे माझ्या कानीं थोडी कुजबुजही आली होती!

गोकुळ : कानीं थोडी कुजबूज! आमची ही तर माझ्या कानीं कपाळीं सारखी ओरडत होती रोज! हा सारा स्त्री-स्वातंत्र्याचा

परिणाम! सोडा म्हणावें बायकांना आणखी मोकळ्या! आर परत नाहीं आणतां येत कुठें? सुधारणा, सुधारणा बरें ही कमलाकर

तात्या० : फारच आश्चर्य आहे म्हणायचें. बरें, जा वीणेल आधीं इकडे पाठीव! विसरूं नकोस!

गोकुळ : (स्मरणवहीवर टिपतो.) वीणेला आधीं इकडे पाठीव

[जातो.

तात्या० : काय बोलाफुलाला गांठ पडली पहा! त्या दिवर्श बाबासाहेबांजवळ बोलल्याप्रमाणें वागण्याचा प्रसंग इतक्या लवकर येईल असें वाटलें नव्हतें.

कमलाकर : म्हणजे! स्त्रीस्वातंत्र्याच्या विरुद्ध खरेंच जायचा विचार आहे आपला?

तात्या० : विचार नाहीं, निश्चय आहे! पण ही पहा आलीच वीणा!
[वीणा व गोकुळ येतात] वीणे, ऐकली ना ही विलक्षण बातमी?

वीणा : हा बाबा, आणि म्हणून तिकडे जायला निघालें आहें मी!

तात्या० : वीणे, वसंतरावाकडे जायचें कारण नाहीं.

वीणा : बाबा, अशा वेळीं सुद्धां जाऊं नको म्हणतां!

तात्या० : अशा वेळीं नाहीं, पण इथून पुढें केव्हांही त्यांच्याकडे जाण्याची मी तुला मनाई करितों आहें!

वीणा : मनाई! स्त्रियांच्या स्वतंत्रतेला तुम्ही स्वतांच निर्बंध घालणार?

तात्या० : हो. स्त्रीपुरुषांच्या स्वैर संचारापासून अनिष्ट परिणाम होतील असें मला वाटतें.

वीणा : म्हणजे हुमनच्या चुकीबद्दल मला शासन!

तात्या० : तुलाच काय ? सुशीला, लीला यांनासुद्धां मी बंदी करणार ! आजपासून पुरुषांची बैठक निराळी आणखी स्त्रियांची निराळी ! कारणावांचून कोणी कोणाशीं संबंध ठेवावयाचा नाहीं. गोकुळ, सर्वांना माझ्या दिवाणखान्यांत घेऊन ये. [गोकुळ जातो.] आणखी वीणे, वसंतरावाशीं यापुढें तुझा कोणताही संबंध असतां कामा नये ! मीच त्याला आपल्या इथें न येण्याची ताकीद करणार आहें !

कमलाकर : काय वसंताला इथें येण्याची बंदी ? त्याचा काय अपराध आहे यांत ?

तात्या० : असें करणें थोडेसें निर्दयपणाचें आहे खरें, पण प्रत्यक्ष त्याच्या बहिणीनेंच असा विपरीत प्रकार केल्यानंतर आतां त्याला घरीं येऊं देणें म्हणजे शुद्ध वेडेपणाचें होईल. चर्चाविषय झालेल्या मनुष्याच्या आसपासच्या माणसांवरसुद्धां कुटाळांची निंदाव्यंजक दृष्टि फिरते ! एखादा अंधुक तारा दाखविण्यासाठीं लोक आधीं शेजारच्या ठळक ताऱ्यांकडे बोट करितात.

वीणा : बाबा, माझें त्यांच्यावर प्रेम आहे हें विसरतां तुम्ही !

तात्या० : आणखी आतां तुलाही तें विसरलें पाहिजे !

वीणा : पण तुम्हींच आधीं मला त्यांच्यावर प्रेम करायला सांगितलें !

तात्या : तसेंच आतां न करायला सांगतों ! वीणे, याबद्दल अधिक वाटाघाट करण्याचें कारण नाहीं, माझी आज्ञा तुला ऐकलीच पाहिजे.

वीणा : ऐकली पाहिजे म्हणजे ? मी नाहीं ऐकणार ! स्त्रियांना वाटेल त्याच्यावर प्रेम करायला अधिकार आहे ! प्रेमाच्या बाबतींत

कांहीं मी तुमची बांधलली नाहीं! माझ्या मनाप्रमाणें वागाय मी माझी मुखत्यार आहें.

कमलाकर : (स्वगत) उच्छृंखल मनाला मोकळें सोडण्या हा परिणाम !

तात्या : वीणे, जसें मीं तुला पूर्वी स्वातंत्र्य दिलें तसेंच आ परत घेणार !

वीणा : घेणार म्हणजे ? ही गोष्ट कांहीं तुमच्या हातची नाहं पक्ष्याला पिंजऱ्यांतून मोकळें सोडणें सोपें, पण पुन्हां कोंड कठीण !

गोकुळ : (स्वगत) ऐका हीं मुक्ताफळें ! आमच्या इकडे अस चोचले मुळींच उपयोगी नाहींत. मला तर स्त्रीपुरुषांच्या तसबि सुद्धां एकत्र ठेवण्याची भीति वाटते ! (पाहून–प्रगट) तात्यासाहे ते पहा वसंतरावच इकडे येत आहेत. सांगू का त्यांना आप आज्ञा ?

वीणा : थांबा, बाबा, आतांच असा निष्ठुरपणा करूं नका ! म त्यांची शेवटची भेट तरी घेऊं द्या !

तात्या : ठीक आहे; मी वर जातों. मला त्यांची भेट घ्यावया इच्छा नाहीं; तूं पण लौकरच ये ! फार वेळ बोलत बसूं नकोस

[वीणेखेरीज सर्व मंडळी जातात.

वीणा : विलायतेंत असा अंधार खास नसेल ! काय बाबां लहर ही ! हें ऐकून बिचाऱ्या वसंतरावांना काय वाटेल ! मा मस्तक अगदीं फिरून गेलें आहे. वसंतरावांनाच यावर तो विचारली पाहिजे ! (वसंतराव येतो.) या, कळली सारी हकीक मला ! पण प्रिया, त्या बातमीपेक्षांही विलक्षण आणखी दुःख

कारक बातमी तुम्हांला ऐकावयाची आहे. तुमच्याशीं न बोलण्या-बद्दल बाबांनीं मला ताकीद केली आहे आणि तुम्हालाही आमच्या घरीं येण्याची बंदी होणार आहे. काय उपाय करावा आतां ?

वसंत : हा निवळ जुलूम आहे. विलायतेंत एखाद्या मुलीवर असा प्रसंग आला तर ती खुशाल आपल्या वल्लभाबरोबर निघून जाते !

वीणा : होय ना, मग मी पण तसेंच करणार ! झाली याबद्दल बाबांची नाचक्की तर मी काय करणार. त्यांची चूक झाली म्हणूनच मी तरी चूक करणार. पर्वतावर चिखल झाला म्हणजे नदीचा प्रवाह गढूळ व्हावयाचाच !

वसंत : पण पळून गेली यांत द्रुमननें काय वाईट केलें ? माझ्या प्राणा, विलायेंतत असे प्रकार दररोज शेकडो होतात ! मला द्रुमन-बद्दल कांहींच वाटत नाहीं. ती तरी आपल्या वल्लभाबरोबरच निघून गेली असेल ! तुझी आहे ना तयारी ?

वीणा : अगदीं या घटकेला ! चला आंत; विशेष कांहीं होण्यापूर्वी सर्व बेत ठरवून टाकूं. [गोकुळ येतो.

गोकुळ : (स्वगत) थकलों बुवा ही धावपळ करून. द्रुमन् पळून गेली पण तिला माझ्या इतकें कांहीं पळावें लागलें नसेल ! (प्रगट) वसंतराव, हें घ्या पत्र !

वसंत : (पत्र वाचून) यांत तात्यासाहेबांनीं मला येथें येण्याची बंदी केली आहे. गोकुळ, त्यांना सांग तुमची आज्ञा मला मान्य आहे म्हणून !

[गोकुळ जातो.

वसंत : चल लाडके, पुढचा एकंदर बेत ठरवून टाकूं.

[जातात.

: ३ :

[भूतमहाल—द्रुमन् व कमलाकर]

द्रुमन : एकूण मी कुठें आहें याचा कुणालाही संशय आला नाहीं.

कमलाकर : मुळींच नाहीं ! मी तुला सांगतच होतों ! अपराधाच्या जागेपासून प्रथम फार दूर जाण्याचा प्रयत्न कधींच करूं नये ! दूरच्या प्रवासाच्या आटाआटींत पकडणाराला सुगावा मात्र लागायचा ! मीं पसरून दिलेल्या बातम्यांमुळें त्यांचे भलभलत्या रीतीनें तपास चालले आहेत.

द्रुमन् : तुम्ही येईपर्यंत माझ्या जिवांत जीव नसतो अगदीं. सारखी तुमच्या वाटेकडे नजर लावून बसतें.

कमलाकर : पण कोणाच्या नजरेस पडत नाहींस ना ?

द्रुमन : मुळींच नाहीं. या घराची, भुताटकीबद्दल बोलवा असल्यामुळें या रस्त्यानेसुद्धां कोणी फारसें जात येत नाहीं ! पण प्रिया, असा बंदिवास आणखी किती दिवस काढावा लागणार ? अज्ञातवासाचे हे दिवस संपवून, लग्नाच्या बंधनानें कायमची मोकळी होऊन, एकदोन महिन्यांनीं अवतार घेणाऱ्या आपल्या कुलदीपकाला घेऊन राजरोस चारचौघांत केव्हां हिंडेन असें झालें आहे मला ! कधीं निघणार आतां ?

कमलाकर : लाडके, थोडा धीर धर ! आजच मी इथून निघालों तर उगीच संशयाला कारण होईल ! एकदोन दिवसांत तात्या-

साहेबांच्या कामासाठीं मला मुंबईसच जायचें आहे; तेव्हां सर्व व्यवस्था आपोआप होईल!

द्रुमन् : मुंबईस कोणाला पत्ता लागणार नाहीं ना पण ?

कमलाकर : वेडी कुठली! मुंबईसारख्या ठिकाणीं बिनचूक पत्ता माहीत झाला तरी नेमकें माणूस हुडकून काढितां येत नाहीं; मग मुद्दाम नापत्ता झालेल्या माणसाची गोष्टच नको! पण माझी ओळख फार असल्यामुळें, मुंबईपर्यंतचा प्रवास माझ्यापासून दूर म्हणजे बायकांच्या डब्यांत बसून करावा लागेल.

द्रुमन् : आपल्याबरोबर जन्माचा प्रवास करण्याच्या आशेवर हा एवढा प्रवास मी सहज पतकरीन! पण प्रिया, मीं घर सोडण्याबद्दल फार तगादा लाविला होता त्याची क्षमा केली आहे ना ?

कमलाकर : अगदीं मनापासून! बरें, तूं तुझ्याबरोबर आणलेला तो दागिन्यांचा डबा काढून ठेव! आलोंच मी. (द्रुमन जाते.) सुधारक चिखलांत पडलेल्या गाईचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न करितात. पणं अशा सवत्स धेनूचा उद्धार करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. काय मूर्ख पोर! माझ्या वाटेकडे नजर लावून बसते! ठीक आहे! तुला वाटेला लावल्याखेरीज माझी वाट मोकळी होणार नाहीं. आतां मुंबईस जाण्यापूर्वी बायकांच्या डब्यांत बसवून सोडून द्यावी झालें! मग जाईल नशीब फिरेल तिकडे.

[जातो. पडदा पडतो.]

: ४ :

[गोकुळचें घर. गोकुळ विचार करीत उभा आहे.]

गोकुळ : उपरण्याला गांठी मारून आठवण राहत नाहीं म्हणून

स्मरणवही तयार केली, पण तिचाही उपयोग होत नाहीं. कित्येक गोष्टींचें टांचण करण्याची आठवण होत नाहीं; टांचून ठेवलेल्या गोष्टी पाहाण्याची आठवण होत नाहीं; आणि आज तर ? स्मरण-वही कुठें ठेवली हेंच स्मरत नाहीं. स्मरणवही सांपडती म्हणजे विद्याधरांच्या भेटीचा दिवस आजचाच ठरविला आहे कीं नाहीं याचा शहानिशा करून घेतां आला असता. मला वाटतें आज त्यांनीं यायचें आम्हीं ठरविलेलें नाहीं. नाहीं तर त्यांच्या नियमित-पणावरून म्हणजे या वेळेस त्यांनीं यायलाच हवें ! का कबूल केल्याप्रमाणें यायचा त्यांना विसर पडला ? या लोकांना आठवण राहत नाहीं तर स्मरणवह्या कां ठेवित नाहींत ? त्यांच्या स्वागताची तयारी तर चोख झाली आहे. या देशमुखांकडच्या जुन्या खुर्च्या वगैरे किती उपयोगी पडल्या आज ! (पडद्यांत–गोकुळ, अहो गोकुळ) आले वाटतें विद्याधर ! (मोठ्यानें) या हो असेच नीट ! (विद्याधर येतो.) या, बसा, मला वाटलें तुम्हीं आतां येत नाहीं म्हणून.

विद्याधर : एकदां कबूल केल्यावर माझ्याकडून दिरंगाई व्हावयाची नाहीं.

गोकुळ : बरें, आतां आमचें कुटुंब गेलें आहे बाहेर, सोबतिणी-कडे बसायला ! आणखी आपल्याला तिच्याबद्दल बोलायचें आहे; तेव्हां ती आली तर आपल्याला कळावें म्हणून एकदां सगळ्या दारांना कड्या आहेत कीं नाहींत तें पाहून येतों. मग बोलूं अगदीं मोकळ्या मनानें. [जातो.

विद्याधर : मला इथें बसवून हा गृहस्थ बाहेर गेला खरा, पण परत यायची याला आठवण कशी होणार ? मी गेलों असतों बरोबर तरी बरें झालें असतें. बरें, हा महात्मा आतां काय बोलणार

आहे याचा तर्कसुद्धां होत नाहीं. या आतांच्या प्रस्तावनवरून त्याच्या बायकोबद्दल बोलणार आहेसें दिसतें! परस्त्रीबद्दल अशा वाटाघाटी करण्याचा हा प्रसंग जरासा बिकट तर खराच! (गोकुळ येतो.) या! आलांतच तावडतोब! मला वाटलें पुन्हां यायचें विसरतां वाटतें!

गोकुळ : छेः, विसरतों कसचा! मी इतका विसराळू नाहीं; या लोकांनीं उगीच बभ्रा केला आहे झालें! मी हें तुम्हांला पूर्वींच सांगणार होतों; पण आठवणच राहिली नाहीं – बर; विद्याधरपंत, तुम्हांला येथपर्यंत येण्याची तसदी देण्याचें कारण सांगतों आतां. दोनचार दिवसांच्या बोलण्यावरून तुम्हीं ताडलेंच असेल कीं, आमच्या खटल्याचा प्रकार थोडासा विचित्र आहे!

विद्याधर : तुमच्यावर खटला वगैरे—

गोकुळ : गैरसमज झाला तुमचा! खटलें म्हणजे कुटुंब! माझी बायको द्राष्ट, कजाग आणि भांडकुदळ आहे! तेव्हां तिला ताळ्यावर आणण्यासाठीं काय युक्ती करावी? तुमच्यासारख्या पोक्त विचाराच्या मनुष्याचा या बाबतींत सल्ला घ्यावा म्हणून तुम्हांला ही तसदी दिली आहे! सांगा पाहूं आतां एखादा उपाय?

विद्याधर : अशा बायकोला हळुहळू धाक दाखवून—

गोकुळ : धाक दाखविण्याचें दूरच राहिलें; अहो, तोंडावाटें ब्र काढायची चोरी! घरांत मला तोंड उघडायचा प्रसंग फक्त जेवतांनाच काय तो येतो. फार कशाला? गेल्या वर्षीं वायूमुळें एकदां तिची दांतखिळी बसली. तेव्हां सुद्धां वैद्यबुवांना तिच्या प्रकृतीचें मान मीं सांगितल्यामुळें ती माझ्यावर रागावली! दांतखिळी बसली होती तरीसुद्धां आपणच वैद्यबुवांना समजावून

सांगावें अशी तिची इच्छा दिसली. शेवटीं त्याच संतापाच्या भरांत तिची दांतखिळी उघडली; आणि तिचा त्या वेळचा आवेश पाहून, भीतीनें बिचाऱ्या वैद्यबुवांची मात्र दांतखिळी बसली! तिच्या तोंडाशीं तोंड देण्याची सोय नाहीं. तिच्या भांडखोरपणाची साक्ष ही सारी आळीच देईल! भुतांच्या भुताटकीनें एखादें-दुसरें घरच ओसाड पडतें, पण या डाकिणीच्या तोंडामुळें ही आळी उठून गेली आहे. शेजारच्या घरांत तीन माणसांच्या कुटुंबाची वस्ती आहे; तिच्यावर आमच्या हिच्या तोंडाची मात्राच चालत नाहीं; कारण त्या गृहस्थाला बोललेलें ऐकतां येत नाहीं, त्याच्या बायकोला ऐकलेलें बोलतां येंत नाहीं, आणि मुलीला बोललेलें आणि ऐकलेलें दोन्ही कळत नाहींत.

विद्याधर : ही दांतखिळीची कथा म्हणजे खरोखरीच दंतकथा आहे झालें; मला वाटतें तुमचा स्वभाव जरा विनोदी आहे.

गोकुळ : यांत विनोद मुळींच नाहीं. नदीच्या पुरांत वाहून जात असतांना तिच्या वेगाला कसली उपमा द्यावी याचा विचार कोण करीत बसेल? खरें विचाराल तर मी आतां जिवालासुद्धां कंटाळून गेलों आहें!

विद्याधर : अरेरे! मग तुम्ही काडी का मोडून देत नाहीं?

गोकुळ : अहो, काडी मोडून द्यायला घरांत काडीवर तरी सत्ता चालली पाहिजे ना? विद्याधर, ब्रह्मांडांत मायेनें जसें ईश्वरालाहि व्यापून टाकलें आहे, तसेंच आमच्या घरांत बायकोनें नवऱ्याला अगदीं ग्रासून टाकिलें आहे.

[हळूच मथुरा येते व विद्याधराला गप्प बसण्याची खूण करते.]

मथुरा : (स्वगत) माझीच निंदा चालली आहे वाटतें! ऐकलें पाहिजे सारें बोलणें.

गोकुळ : तिच्या रूपाचें वर्णन तर विचारूंच नका! दुसऱ्या कोणत्या प्राण्याशीं सादृश्य नाहीं एवढ्यासाठींच तिला मनुष्य म्हणायचें!

मथुरा : (स्वगत) आणि यांना तर मनुष्य म्हणायचेंही कारण नाहीं. परक्या माणसाला घरीं आणून त्याच्यासमोर माझी नालस्ती करीत आहेत काय ?

गोकुळ : तिचा तो मर्दानी बांधा, पहाडी आवाज, भरदार अवयव, तेल्या रंग वगैरे लक्षांत आलीं म्हणजे शूर्पणखा, हिडिंबा यांचीं वर्णनें खरीं वाटूं लागतात. जुन्या कवींच्या ठराविक उपमांची अदलाबदल केली तर तिचें यथायोग्य वर्णन थोडक्यांत देतां येईल. कोकिलेचा आवाज आणि नागिणीची कांति यांचा विपर्यास होऊन, कोकिलेचा काळा कुळकुळीत वर्ण आणि नागिणीचें फोंफावणें यांची ती धनीण झाली आहे. हत्तीची मंदगती आणि हरिणाचे विशाल नेत्र यांची अशीच दिशाभूल होऊन हत्तीचे बारीक डोळे आणि हरिणाची चंचल गति तिच्या वांटणीस आलीं आहेत. दांतांच्या बाबतींतही हत्तीचेंच तिच्यावर ऋण आहे. नाकाचा सरळपणा भिवयांकडे जाऊन त्यांच्या धनुष्यांची कमान नाकावर वठली आहे. ओठांनीं केंसांच्या काळेपणाचा पत्कर घेऊन त्यांच्यावर आपली गुलाबी छटा पसरून दिली आहे.

विद्याधर : मला वाटतें आतां हें वर्णन तुम्ही थांबवाल तर बरें.

गोकुळ : नाहीं हो; मला तिची इतकी ओकारी आली आहे कीं, तिच्या साऱ्या गोष्टी कोणापाशीं केव्हां एकदां ओकून टाकीन असें झालें

आहे. तिचा वर्ण इतका काळा आहे कीं, अमावास्येच्या काळोखांत-सुद्धां ती स्पष्ट दिसते. मेरु आणि विंध्याद्रीप्रमाणें दोन गालांत उंच होण्याची स्पर्धा चालली आहे आणि नाकानें गालांच्या त्या खिंडींत बैठक मारली आहे. जिभेच्या सहवासाला भिऊन आळीं-तल्या लोकांप्रमाणें हनुवटीही नापत्ता झाली आहे. याप्रमाणें साऱ्या अवयवांचा ठळकपणा नाहींसा झाल्यामुळें चेहऱ्याचें सपाट मैदान झालें आहे !

विद्याधर : हें पहा, गोकुळ, तुम्हीं स्वतःच त्यांचा असा डांगोरा पिटूं लागलां तर लोकांना बरेंच होईल. आपण आपला आब राखिला पाहिजे ! मागें कोण काय बोलेल हें पाहिलें पाहिजे !

गोकुळ : पाठीमागें कोण काय बोलतें याची मी मुळींच पर्वा करीत नाहीं.

मथुरा : (स्वगत) आणि तोंडावर बोलूं लागलें तर तोंड देत नाहीं.

गोकुळ : विद्याधर, माझा असा बेरंग करूं नका ! आजपर्यंत तिच्या निंदेचें सुख सुद्धां मिळालें नाहीं. ऐका पुढें ! तिचे गाल मूळचे गुलाबी तर नाहींतच, पण काळ्या रंगाचे त्यांच्यावर इतकें तकतकीत रोगण चढलें आहे कीं, रागानें किंवा लज्जेनें लाली आलीच तर गालांवर करड्या रंगाची छटा दिसेल ! परंतु दुर्दैवानें हें रंगीत काम अजून कोणालाही पहायला सांपडलें नाहीं ! कारण रागानें लाल झाल्यावर तिच्या तोंडाकडे पहाण्याची कोणाची छाती नाहीं. आणि लज्जेनें म्हणाल तर, ती कोणाला लाजल्याचें मला कांहीं स्मरत नाहीं. कां कशी आहे गालाची शोभा ?

मथुरा : (स्वगत) माझ्या गालांना नांवें ठेवीत आहेत, आणि यांचे गाल मात्र अगदीं गुलाबी असतील नाहीं ! गुलाबाचा

तर नाहींच; पण भोंवतालच्या मिसाळ खुंटांनीं आणि त्या बुर-खुंडांनीं कांट्यांचें रान मात्र माजलें आहे खरें !

विद्याधर : (स्वगत) या बाईच्या धुमसणाऱ्या आवेशावरून लौकरच याचे गाल मात्र लाल होण्याचा रंग दिसतो, आणि हा तर ऐकत नाहीं. (प्रकट) गोकुळ, स्त्रियांच्या सौंदर्यावर असें तोंड टाकणें चांगलें नाहीं.

गोकुळ : कां बरें, तिच्या गालावर तोंडसुख घेण्याचा माझा अधिकारच नाहीं का ?

विद्याधर : पण त्यांत इतकी अतिशयोक्ति नसावी.

गोकुळ : अतिशयोक्ति ! मुळींच नाहीं ! तुम्हीं तिला पाहिली तर तुमची खात्री होईल कीं, तिच्या कपोलवर्णनांत कपोलकल्पित असें कांहींच नाहीं !

विद्याधर : पण आतां हें वर्णन पुरें करा. एवढ्यावरून मला त्यांच्या रूपाची सहज कल्पना होईल.

गोकुळ : कल्पना होईल ? निव्वळ कल्पना आहे ही ! तिच्या सर्व अवयवांचा सलोखा संभाळून तिच्या रूपाची एकरूप कल्पना करणें शक्यच नाहीं. इकडे काळ्या कुळकुळीत रंगावरून वाटतें कीं, ही आफ्रिकेची हुंडी गफलतीनें पत्ता चुकून हिंदुस्थानच्या पेढीवर आली असावी; तर तिकडे कांहीं अवयवांच्या फाजील वाढीमुळें आणि कांहींच्या फाजील कमीपणामुळें थबकट बनविलेल्या चेहेऱ्याच्या तबकडीवरून, हें जपानी कलाकौशल्य असावें असें वाटतें. मग अशा लपंडावांत तिच्या रूपाची कशी कल्पना होणार तुम्हांला ?

विद्याधर : अहो, नुसती कल्पनाच नाहीं, पण त्यांची प्रत्यक्ष मूर्ति उभी आहे माझ्या पुढें !

गोकुळ : भ्रम आहे तुम्हांला ! तिचें तोंड तुम्हांला दिसलें तर तुम्ही तोंड तिकडे फिरवाल ! अहो, आमची आई प्रथम सुनमुख पाहतांच घाबरून रामरक्षा म्हणायला लागली ! याच घरांतली गोष्ट.

विद्याधर : (स्वगत) आतां विषय तरी बदलावा. (प्रकट) घर सुरेख आहे मोठें ! काय भाडें देतां याचें ?

गोकुळ : तें सारें तिला माहित ! आमच्या हिशेबी कामाची निम्मेनिम वांटणी झाली आहे. खर्चाचें खातें तिच्या हातीं असून जमा माझ्या हस्तें व्हायची. साखरेच्या गोण्या तिच्या कामीं आणि मी नुस्ता ओझ्याचा बैल !

मथुरा : (स्वगत) हें मात्र अगदीं खरें ! म्हणून तर ऋषिपंचमीच्या दिवशीं मला खणखणींत उपास पडतो !

विद्याधर : (स्वगत) मी मुद्दाम विषय बदलतों आणि हा पूर्वपदावर येतो. (प्रकट) का हो, एवढ्या घरांत सोबतीवांचून तुम्हांला भीति वाटत नाहीं ?

गोकुळ : एकटा असलों तर नाहीं वाटत भीति ! पण ती जन्माची सोबतीण जवळ असली तर मात्र भीति वाटते !

विद्याधर : तुम्ही तुमच्या कुटुंबाला फार भितां असें दाखवितां, पण तुमच्या बोलण्यावरून तसें दिसत नाहीं !

गोकुळ : दिसत नाहीं ? ती इथें असती तर दाखविलें असतें कसें काय आहे तें ? अहो, ती इथें नाहीं म्हणून तर मी हें बोलतों आहें. मागें एकदां अशीच ती बाहेर गेलेली पाहून मीं जयंतांना घरीं आणलें आणि असाच या बाबतीचा खल करीत बसलों ! अगदीं असाच प्रसंग ! पण मागें तिनें चोरून उभें राहून सारें बोलणें ऐकून घेतलें आणि मग, कोण गहजब माझ्यावर ! माहेरीं

जायला काय तयार झाली ! बाकी ती हजारदां ही भीति घालते, पण खरोखरी कांहीं कधीं जात नाहीं ! ती माहेरीं गेली तर तिच्याऐवजीं माझा तरी सासुरवास चुकेल खास !

विद्याधर : बरें, त्या अशा मागें उभ्या आहेत हें तुम्हांला कसें कळलें ?

गोकुळ : त्यांत कांहीं विशेष नाहीं ! तिला पाहून जयंतांनीं मला विचारिलें कीं, हें बोलणें चोरून ऐकून तुझ्या बायकोनें तुझ्यावर तोंड टाकिलें तर काय करशील ? मीहि जोरानें म्हणालों, कीं तिनें तोंड टाकलें तर मी अस्सें इकडचें तोंड तिकडे करून टाकीन ! असें म्हणून असा झटक्यानें मागें पाहतों—

मथुरा : तों मी ही अशीच मागें उभी ! असेंच ना ? बोला ? आतां कां वाचा बसली ?

गोकुळ : भीमरूपी महारुद्रा वज्र हनुमान मारुती !

मथुरा : आतां हें सोंग करितां काय ! म्हणे गालावर रोगण बसलें आहे ! करूं कां आपल्या गालावर रोषनाई ? मी आफ्रिकेची हुंडी, जपानी कलाकौशल्य ? मला लाज नाहीं ! होय ना ! बोला, आतां कां गप्प !

गोकुळ : मी तुझ्या पायां पडतों ! माझी चूक झाली ! एवढा अपराध पदरांत घे !

मथुरा : कशाला एवढें पण ! तुम्हांला माझा सासुरवास होतो, नाहीं ! आणि जन्माची सोबतीण नको, नाहीं का ? ही मी जातें माहेरीं ! म्हणे ती खरोखर जात नाहीं ! आतां पहा डोळे फाडून ! माझा अडला आहे खेटर या घरांत—

गोकुळ : हवीं तितकीं खेटरें मला दे! पण पाहुण्यांच्या देखत तरी नको!

मथुरा : आणि तुम्हीं मात्र पाहुण्यांजवळ माझी नाहीं नाहीं ती नालस्ती करावी! पण पाहुण्यांचें मला काय भय! पाहुणे तुमचे! त्यांना नाहीं लाज वाटली परक्या बायकोबद्दल वाटाघाटी करितांना!

गोकुळ : (एकीकडे) विद्याधर, आतां पळा. त्या खिडकींतून, धुराड्यांतून, जिथून सांपडेल तिथून रस्ता गांठा आणि जीव वांचवा! आमची ओळख ठेवा! पळा!

मथुरा : माझे कान कांहीं फुटले नाहींत! त्यांना कशाला जायला सांगतां? मीच जातें आपल्या माहेरीं! [रागानें जाते.

गोकुळ : आज आपल्या दोघांचा पुनर्जन्म झाला! माझ्या अशा यमपुरीच्या वेशीपर्यंत कैक फेऱ्या झाल्या आहेत म्हणा! पण तुम्हांला हा प्रसंग जरा नवीनच आहे! मघांशीं दार लावलेलें पहावयाला गेलों खरा, पण पहायचें विसरलों; त्याचा हा परिणाम!

विद्याधर : पण याचा परिणाम काय होणार पुढें?

गोकुळ : आज ती खास माहेरीं जाणार! आतां काय करावें?

विद्याधर : बरें, यांचे वडील तरी चांगले सुखी आहेत का?

गोकुळ : सुखी आहे साधारण! पण तो इला फार दिवस राहूं देणार नाहीं! पक्का चिकू आहे तो! दसऱ्याचें सोनेंसुद्धां त्याच्या हातून सुटत नाहीं! कोणी निरोप सांगितला एखादा तर त्यांतले देखील चार शब्द दलालीदाखल ठेवून घेईल!

विद्याधर : मग आतां असें करूं? तात्यासाहेब वगैरे त्याच्या ओळखीच्या मोठ्या माणसांच्या सहीचें तुमच्या सासऱ्याला पत्र पाठवूं! त्यांत सर्व हकीकत कळवून तुमच्या कुटुंबाला थारा देऊन

चढवून ठेवूं नये असें लिहूं. म्हणजे तो समजूतदार असला तर आपणच तिला येथें आणून पोंचती करील! अशा निराधार स्थितीचा अनुभव आला म्हणजे त्यांचा वरचढपणा आपोआप नाहींसा होईल!

गोकुळ : आली ती; जरा थांबा! [मथुरा येते

मथुरा : चला जरा आंत! मला त्या भिंतीच्या लगीवरून माझी पेटी काढायची आहे म्हणून भिंतीखालीं या खुर्च्यांची उतरंड लावायची आहे. ओढा त्या खुर्च्या. (विद्याधरास) तुम्हीही उचला एक! तुमचेंही अंग आहेच या चारगटपणांत; तेव्हां तुम्हांलाही शिक्षा पाहिजेच! चला, बघतां काय? माझी गाडी चुकेल! मी याच गाडीनें जाणार बाबांकडे!

गोकुल : विद्याधर, चला, उचला तें मेज; कांहीं इलाज नाहीं!

[खुर्च्या ओढीत सर्व जातात.

: ५ :

[घराच्या मागील बाजूचा बाग. एका बांकावर बसून लीला व जयंत बोलत आहेत.]

जयंत : लीले, तात्यासाहेबांनीं तुझ्याशीं बोलण्याची बंदी केल्यामुळेंच आपल्याला या रमणीय वेळीं चोरून भेट घेण्याची बुद्धि उत्पन्न झाली. काय मनुष्यस्वभाव आहे पहा! आजपर्यंत कित्येकदां तरी दिवसच्या दिवस आपण एकमेकांशीं बोलल्यावांचून काढिले असतील; पण स्वाधीनच्या गोष्टीमुळें त्याचें आपल्याला कांहींच वाटलें नाहीं! तेंच आतां पहा! ही बंदी केल्याबरोबर कारण नसतांही आपल्याला एकमेकांच्या सहवासावांचून एक क्षणभरही

रहावेनासें झालें आहे! आणि अगदीं निर्दोष भेटीसाठींसुद्धां अशी पहांटेची चोरटी वेळ ठरवून ठेवणें भाग पडलें आहे!

लीला : जयंत, लहानपणीं थट्टेत आपलें लग्न ठरल्यामुळें म्हणा, किंवा कशामुळें तरी म्हणा, काय असेल तें असो, निष्पापबुद्धीनें तुमच्याशीं चार शब्द बोलत बसून मनाचें दुःख हलकें करण्याइतकें समाधान मला दुसऱ्या कशानेंहि वाटत नाहीं!

जयंत : लीले, हा उषःकाल किती रमणीय आहे. पश्चिमेचें पटांगण बहुतेक ओलांडून, चंद्रमा मार्गश्रमानें खिन्न झाल्यामुळें पलीकडच्या गोलार्धाकडे वळण्यापूर्वी अस्ताचलावर थोडा वेळ विसांवा घेत आहे आणि म्हणूनच त्याची प्रभा थोडी मंद झाली आहे! तिकडे उदयाचलावर भगवान् चंडकिरणाच्या रथावर तांबड्या यशोध्वजाचा एखाद दुसरा पदर दिसूं लागला आहे! पूर्वेकडे तारका कमी कमी होत चालल्या आहेत; जणुं काय रथवेगानें उद्भवलेल्या ध्वजपटाच्या वाऱ्यानें हीं आकाशांतील फुलें उडून जात आहेत!

लीला : या तारका मंदतेज झाल्या तरी त्यांची चमक अजून तशीच कायम आहे! या मंद चांद्रिकेच्या वृष्टीवरून असा भास होतो कीं, सृष्टिदेवता दिवसाच्या श्रमासाठीं आपल्या बालकांना या दुग्धपानानें ताजीतवानी करीत आहे!

जयंत : (स्वगत) मातृपदाला मुकलेल्या लीलेची ही प्रेमळ कल्पना किती हृदयभेदक आहे! (प्रगट) लीले, अनंतकालापासून तारका या पापी पृथ्वीला शिवल्या नाहींत म्हणूनच त्यांचें तेज चिरकाल चमकत आहे! आपल्या पदापासून ढळणारा उल्का पृथ्वीच्या पापी वातावरणांत शिरतांच जळूं लागून तिचा स्पर्श होण्यापूर्वी भस्म होऊन जातो.

लीला : आकाश आणि भूमि यांच्यांत किती तरी विरोध हा! तिकडे आकाशांतलि फुलें सूर्यप्रकाशाच्या दूरदर्शनानेंच कोमेजून जाताहेत आणि खालीं आपल्या चिमुकल्या बागेंतलीं फुलें उमलत आहेत!

जयंत : या हिरव्यागार तृणशय्येवर पडलेल्या दंवाच्या थेंबांतून मावळत्या चंद्राचीं किरणें चमकत असल्यामुळें मखमालीच्या गालिच्यावर जरतारीचें काम केलें आहे असें वाटतें! हीं सुंदर फुलें तारकांच्या प्रतिबिंबासारखीं शोभत आहेत! तो पहा, लीले, जगन्नाथाच्या या उपवनांत खेळविण्यासाठीं आकाशगंगेचा पाट काढिला आहे! ही शीतल चांद्रिका तिच्या अमृतजलाची तुषार-वृष्टि तर नसेल ना?

लीला : जयंत, आपल्या फुलांप्रमाणेंच तारकांना—जगदीशाच्या बागेतील या तेजस्वी फुलांनासुद्धां सुवास असेल का?

जयंत : (हंसून) किती स्वैर आणि मनोहर कल्पना ही! लीले, या प्रश्नाचें उत्तर देणें शक्य नाहीं. आपल्या पापक्षालनासाठीं अनन्त यातना भोगल्यानंतर कालान्तरानें आपण ज्या वेळीं गगन-मंडलांत तारकारूपानें चमकूं लागूं त्या वेळीं अनुभवानेंच आपल्या तेजोमय आत्म्याला या प्रश्नाचें उत्तर सांपडणार आहे? तोंपर्यंत अनुमानानेंच समाधान मानून घेतलें पाहिजे?

लीला : पुण्यवंतांचे आत्मे आकाशांत तारे होऊन रहातात! तेव्हां त्यांच्या पुण्याईच्या तेजाप्रमाणें त्यांच्या कीर्तीचा सुवासहि खास पसरत असेल; पण पृथ्वीच्या पापगंधानें त्याचा नाश होत असेल, एवढेंच.

जयंत : लीले, लहानपणीं एकएकदां मला असें वाटे कीं; या चांदण्या म्हणजे मृतांच्या प्राणांनीं स्वर्गांत जाण्यासाठीं केलेले मार्ग असावेत,

आणि या आकाशाच्या चाळणींतून त्याच्या पलीकडचा स्वर्गीचा तेजोमय प्रदेश आम्हांला दिसत असावा ! आईच्या मरणानंतर मी दररोज एका टळक ताऱ्याकडे किती तरी आशेनें आणि उत्कंठेनें पहात असें !

लीला : अगदीं लहानपणीं त्यांच्या मांडीवर बसून आपण मोठमोठाल्या चांदण्या आळीपाळीनें वांटून घेत होतों आणि वेळ वेळीं या अगणित ईश्वरी संपत्तीच्या वांटणीसाठीं भांडत होतों; आठवतें का तुम्हांला ?

जयंत : हो ! एकदां तर आईनें तुझी कागाळी ऐकून तुला सांगितलें होतें कीं, या चांदण्यांसाठीं एवढी भांडतेस कां ? त्यांची लक्ष–माळा अखेर जयन्ताच्याच गळ्यांत घालणार ना ? लीले, अगदीं कालच्या या गोष्टी ! सुखाच्या त्या प्रत्येक क्षणाचें आज दुःखमय प्रेत मात्र राहिलें आहे ! हा सारा आठवणीचा प्रभाव ! मनुष्याला जर स्मृति नसती तर किती तरी दुःखांचा नाश झाला असता ! अरेरे ! त्या वेळच्या त्याच या तारका, आम्हांला आज अशा स्थितींत पाहून काय म्हणत असतील ? आमचे मनोरथ ऐकून क्रूर काळपुरुषाचे हे दिव्य डोळे त्यावेळीं असेच लुकलुकत होते ! हे अनन्त–युग–साक्षी तारकांनो, आमच्यासारखीं अल्लड अर्भकें आशेनें आमच्याप्रमाणें भविष्यकालाचीं सुखदायक चित्रें काढतांना कधीं तुमच्या दृष्टीस पडलीं तर आमच्याप्रमाणेंच त्यांच्याकडे पाहून निर्दयपणानें डोळे मिचकावून हंसूं नका. तुमच्या त्रिकालदर्शी किरणांच्या प्रकाशांत भविष्याचे भयानक खेळ दाखवून त्यांना वेळींच सावध करा. (दचकून) हा पहा माझ्या अंगावर दंवाचा थेंब पडला ! आमची ही करुणास्थिति पाहून द्रवलेल्या माझ्या मातेच्या ताऱ्याचा हा अश्रुबिंदु तर नसेल ना ?

लीला : जयन्त, मागच्या आठवणी कशाला काढतां ? या वेळीं त्यांनीं आजचा अल्प आनंद मात्र नाहींसा होत आहे ! या सरत्या रात्रीच्या शोभेनें जिकडे तिकडे आनंदवृष्टी चालविली आहे ! हा आनंद पाहून, नेहमीं दुसऱ्याला दुःख देण्यांत आनंद मानणारा विधाता आज मेला असावा असेंच वाटत नाहीं का ?

जयंत : लीले, तुझी करुणमूर्ति पुढें असतांना निर्दय विधाता मेला असावा असें माझ्या मनाला कसें वाटेल ? या सरत्या रात्रीप्रमाणेंच तुझी शोभासुद्धां उदासपणाची आहे ! तुझी मूळची आरक्तगौर कांती या निर्जीव चांदण्याप्रमाणें फिकट झालेली आहे; पूर्वेकडे नुकत्याच दिसूं लागणाऱ्या संध्यारागाप्रमाणें तुझ्या गालावर कोमेजलेल्या गुलाबाची छाया मात्र राहिली आहे ! या निस्तेज ताऱ्याप्रमाणें तुझ्या डोळ्याची चमक क्षणोक्षणीं कमी होत आहे ! हा मंद वात तुझ्या निराशेच्या श्वासाप्रमाणेंच नाहीं का ? आणखी नुकत्याच पुसून टाकिलेल्या कुंकवाचा तुझ्या कपाळावर अजून राहिलेला हा पांढरा वण — या फटफटीत चंद्राची साक्ष पटवीत आहे ! अरेरे ! लीले, आणखी किती दिवस तूं अशी दुःखांत राहणार ? या रात्रीचा आणखी घटकेनें रम्य, आनंदमय अशा प्रभातकाळांत शेवट होईल; पण तुझ्या आयुष्याची अघोरी रात्र मात्र शेवटपर्यंत अशीच राहणार ना ? तुला या करुणस्थितींतून सोडविण्याला मृत्यूखेरीज — हरहर — निराशेनें आलेल्या भयाण मृत्यूची आणि तुझ्यासारख्या नाजूक बालिकेची सांगड कल्पनेलासुद्धां सहन होत नाहीं !

लीला : जयंत, वेड्या मनाची फसवणूक करण्यासाठीं जरी भविष्य आपण आपल्यापुढें कधींहि येऊं दिलें नाहीं, तरी अज्ञानें ते खरो-

खरीच चुकणार आहे का ? अनाथ विधवेला दुःखमुक्त होण्यासाठीं समाजानें मरणाखेरीज एक तरी मार्ग मोकळा ठेविला आहे का ?

जयंत : लीले, या निर्जीव नेभळ्या समाजाची का तूं पर्वा करीत बसणार ? प्रत्येक घटकाला जिथें निःपक्षपातानें न्याय मिळतो तिथेंच समाज या नांवाची सार्थकता होते. पण आमच्या एकदृष्टि, एकहातीं, जुलमी समाजाच्या आज्ञा आस्थेनें कोण पाळणार ? विधवांच्या माना मुरगळण्यांत पुरुषार्थ मानणारा, शिक्षणापासून स्त्रियांना दूर ठेवून केवळ पशुवृत्तीनें त्यांची पायमल्ली करणारा समाज वंदनीय कसा होणार ? अरेरे ! एकाच धर्माच्या छायेखालीं विसांवा घेणाऱ्या स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या आचारबंधनांत किती भयंकर विसंगतपणा ! संसारांतली जोडी फुटली तर विधवेच्या मस्तकावरचा केशकलाप नाहींसा होतो आणि विधुराच्या मस्तकाला बाशिंग बांधण्यांत येतें ! गुडघ्याएवढ्या पोरीशीं लग्न लावण्यासाठीं उतावळेपणानें गुडघ्याला बाशिंग बांधणाऱ्या विधुराला अगदीं वृद्धपणीसुद्धां नवरामुलगा बनून आपल्या पोरकटपणाची वरात, चंद्रज्योतीच्या प्रकाशामध्यें मिरविण्याचा परवाना मिळतो, आणि गुडघ्यांत मान घालून बसलेल्या बिचाऱ्या बालविधवेला अंधार-कोठडींत जुलमानें बाळपणीं संन्यासदीक्षेची शिक्षा भोगावी लागते ! एकाच घरांत एखादा थेरडा नवरदेव, तिकडे मंगलवाद्यांच्या कडकडाटमध्यें एखाद्या अजाण अर्भकाची विवाहहोमांत आहुति टाकितो आणि तिकडे, त्या अमंगल मंगलकार्यांत आपल्या विद्रूप दुर्दैवाचा अपशकून होऊं नये म्हणून, कोपऱ्यांत तोंड घालून बसलेली बालविधवा आपल्या अंतःकरणाच्या होमांत स्वतःची आहुति देत असते ! बालवधूचें गतायुष्य वृद्धवराच्या शेषायुष्या इतकें असलें तरी त्या विवाहाला परवानगी मिळते; इतकेंच नाहीं

तर तो थेरडा मेला तर त्या बालिकेचे काळ केंस जाऊन कपाळ पांढरें फटफटीत व्हायची भीति! आणि ती वधू मेली तर त्या थेरड्याला मात्र पुन्हां दुसऱ्या बालिकेला फसविण्यासाठीं पांढऱ्या केंसांना काळा कलप लावण्याची मुभा! विधवेला स्वतांच्या दारा-बाहेर पडण्याची चोरी, तर विधुरला परदारागमनापर्यंत आणि विश्वदारागमनापर्यंत मोकळीक! जिवंतपणीं जिवलग मित्रांचे सुद्धां केंसानें गळे कापणाऱ्या नीचाला मेल्यावर आपल्या स्त्रीच्या वेणीच्या पिळदार पेडाच्या दोरखंडानें स्वर्गाच्या किल्ल्यावर चढून, आपल्या पापाची पताका फडकविण्याची धार्मिक सवलत, आणि पवित्र आचारणाच्या त्याच्या अनाथ विधवेला जिवंतपणींच अपमानाच्या नरकयातना भोगण्याचा देहदंड! लीले, अशा प्रकारच्या दुहेरी अन्यायांत गढून गेलेल्या समाजाची पर्वा कोण करील!

लीला : पण अशा भयंकर अन्यायाचें सुद्धां प्राचीन ऋषींच्या वचनांचे आधार दाखवून आजचे शास्त्री समर्थन तर करतात ना?

जयंत : वर्षाकाळाच्या मेघगर्जनेनंतरची ही नुसती बेडकांची ओरड आहे. यथाकाळीं वृष्टि करून परोपकारानें पृथ्वीवर समाधान पसरणाऱ्या त्या वर्षामेघांची ती गंभीर गर्जना कोणिकडे आणि त्यांच्यानंतर, त्यांच्या चार थेंबांनीं रंग बदलून पिंवळ्या शालजोड्या पांघरणाऱ्या, शानगंगेच्या तळ्यांतल्या चिखलांत रुतून बसलेल्या, या बेडकांची ओरड कोणीकडे! शापानें दग्ध करून उश्शापाच्या सामर्थ्यानें ब्रह्मांडाला पुनः चिरंजीव करणारे ते प्राचीन ऋषि, आजच्या या शिव्याशापांच्या धन्यांना, आपल्या जागीं बसून, आपल्या त्या काळीं लिहिलेल्या, त्या वेळच्या बालसमाजाला योग्य असलेल्या धर्मसूत्रांचा गळफास, आजच्या वाढत्या समाजाच्या गळ्यांत अडकवितांना पाहून काय म्हणत असतील! लीले;

धर्मशास्त्र प्राणिमात्राच्या कल्याणासाठीं आहे. आजचा आमचा धर्म पूर्वीच्या ऋषिप्रणीत मृत धर्माचें केवळ पिशाच्च आहे. आणि या पिशाच्च्याची भीति घालून धर्ममार्तंड म्हणविणारे हे पोटभरू जादुगार बायकापोरांच्या डोळ्यांत धूळ टाकीत आहेत! लीले, तूं धाडस करून पुनः विवाहाला तयार हो!

लीला : पण पुनर्विवाहाच्या प्रसंगीं तुमचाच हात द्याल का?

जयंत : म्हणजे?

लीला : या प्रश्नाचें उत्तर द्यायलाच पाहिजे का! जयन्त, सुशीलाताईचा पति परलोकीं गेल्यामुळें तरी तिला दुःख भोगावें लागतें; पण माझ्या प्रेमाचे पति – माझ्या जिवाचा विसांवा —

जयंत : कोण! अजून मीच!

लीला : नाहीं तर दुसरें कोण? जयंत, बाळपणींच्या भोळ्या मनानें बांधलेल्या खूणगांठीं सोडविणें मोठें कठिण आहे! पुनर्विवाहाबद्दल मी कधीं फारशी उत्कंठा दाखवीत नाहीं याचें कारण हेंच. दुसऱ्या कोणाबद्दल माझ्या मनांत प्रेमाचा उद्भव होणें कालत्रयींही शक्य नाहीं! केवळ तुमच्या मूर्तीवर माझें अढळ प्रेम—

जयंत : आणि मनोरमेची तितकीच अढळ सत्ता आहे हें विसरूं नकोस. लीले, लहानपणाच्या गोड कल्पना आपण वस्तुस्थितीला बळी दिल्या पाहिजेत! भोळ्याभाबड्या भूतकाळाला त्याच्या विरोधी वर्तमानकाळाखालीं झांकून भयानक भविष्याशीं टक्कर द्यायला आपली तयारी असली पाहिजे! मनोरमेला— माझ्या लग्नाच्या स्त्रीला सोडून—

लीला : नको, नको, ती कल्पनासुद्धां नको! विवाहित स्त्रीचा तुमच्या हातून असा अनादर झाला तर मला सुद्धां तुमच्याबद्दल अनादरच वाटेल! त्यापेक्षां आपण समदुःखित्वानें अशीच जीवनयात्रा संपवून परमेश्वराजवळ जाऊं आणि त्याच्या पायाजवळ दाद मागूं!

जयंत : लीले, अशा दुःखांतही बालप्रेमाची तूं अजून जोपासना करीत असशील आणि त्यामुळें आपलें दुःख द्विगुणित करून घेत असशील अशी माझी मुळींच कल्पना नव्हती!

लीला : जयंत, दुःखतापाची प्रखरता अगदीं असह्य असली तरी तिनें हृदयांतला प्रेमाचा समुद्र कसा आटणार? क्षणोक्षणीं दिसणाऱ्या आपल्या मुखचंद्राच्या दर्शनानें भरती येऊन त्याच्या अमर्याद लाटा अश्रुरूपानें कितीदां तरी, या पहा, अशा उचंबळून बाहेर येतात. जयंत, माझ्या दुर्दैवाला सीमा आहे का? काळ्या रात्रीच्या अंधारांत चक्रवाकीला प्रियवियोगाचा भास व्हावयाला कमळाचें पान तरी आड यावें लागतें. पण या सामाजिक अन्यायाच्या अंधारांत तुमच्या माझ्यामध्यें कांहीं देखील अंतर नसून तुम्हीं मला अंतरला आहां, हाताजवळ असून हातीं लागत नाहीं. अगदीं जवळ असल्यामुळें विरहाची वृद्धि करीत आहां—

जयंत : लीले, रडूं नकोस! ही पहा, उषःकाल आणि प्रभात यांच्यामध्यें अल्पकालीन कालिमा पसरली आहे तशी माझ्या आणि तुझ्यामध्यें मनोरमा उभी आहे! मनोरमेच्या लग्नाच्या शृंखलेनें चतुर्भुज झाल्यामुळें हातपाय जखडले गेले नसते तर लीले, लाडके लीले, या हातानें तुला अशी प्रेमानें जवळ ओढली असती (तिचा हात आपल्या हातांत धरतो.) आणि अर्ध्या घटनेमें प्रभात होण्यापूर्वींच तुझ्यावर प्रभातसृष्टीची शोभा पसरून दिली

असती. रक्तवर्ण बालरवीप्रमाणें स भाग्यसूर्याचा कुंकमातिलक या भव्य निटिलाकाशावर लावतांच हीं नेत्रकमलें प्रफुल्लित झालीं असतीं; आनंदाश्रूंच्या दंवानें धुतलेल्या या गुलाबाच्या शोभेनें संध्यारागाची रक्तिमा लाजली असती! स्मितहास्यामुळें दृग्गोचर होणाऱ्या दंतावलीनें कुंदफुलांचें तोंड बंद केलें असतें, आणि या तुझ्या द्विजपंक्तीच्या मंजुळ हास्यध्वनीनें द्विजगणाच्या अस्फुट संगीतला कर्णकठोर ठरविलें असतें. पण लीले, एका विवाह-बंधनामुळें माझा नाइलाज झाला आहे!

लीला : ही सकाळची वेळ मोठी पापी आणि मन मोठें स्वार्थी आहे. दशदिशांत दरवळणाऱ्या या सुवासाशीं एकजीव झालेल्या आणि हिमतुषारांत स्नान केल्यामुळें शीतस्पर्शी झालेल्या या सकाळच्या वाऱ्यानें गारठलेल्या या माझ्या देहाला आपल्या उष्ण श्वासाचा विसावा सोडवासा वाटत नाहीं! मनोरमावहिनीच्या हक्काची चोरी करतांना थरथर कांपणाऱ्या पायांचा आधार या शरीराला अपुरता वाटल्यामुळें या हाताचा आधार सोडवत नाहीं!

जयंत : (हात सोडवून) दूर हो, लीले, दूर हो! मन पापी आहे तसेंच अनावरही आहे! अशा स्थितींत शुद्ध भगिनीप्रेमाचा लोप झाल्यावांचून कसा राहील? हा निर्मल बंधुप्रेमाचा ओघ आहे असें मी माझ्या मनाला सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे; पण त्याची साक्ष अगदीं निराळी पडते आहे! लीले, लीले, दूर हो! माझ्या कोंडलेल्या कंठांतून कसाबसा बाहेर येणारा हा कंपित स्वर ऐकून तरी दूर हो! अविचाराच्या अमावास्येमुळें खळबळणाऱ्या हृदयसमुद्रांतल्या प्रेमजलाच्या लाटांचा हा घड-घडाट तुला ऐकूं येत नाहीं का? या उष्ण निश्वासानें—दग्ध

होत चाललेल्या विवेकाच्या या धुरानें तुझी कोमल काया करपून जाणार नाहीं का? चोरट्या पापस्पर्शानें रंध्ररंध्रांतून आंत शिरूं पाहणाऱ्या या अस्थानीं आनंदाला, बाहेरच्या बाहेर थांबवून माझ्या शरीराच्या किल्ल्याच्या रक्षणासाठीं प्रतिरंध्राजवळ पुलकांच्या बुरूजावर उठून उभी राहिलेली ही रोमांचसेना तुला मागें लोटीत नाहीं का? दूर हो, लाडके लीलावति, संमोहानें अर्धवट मिटलेल्या आपल्या डोळ्यांची शक्ति अजून थोडी तरी कायम आहे तोंच विवेकाचा मार्ग शोधून काढूं; नाहीं तर एका क्षणांत या कसोटीच्या कड्यावरून लटलटणाऱ्या शरीराचा तोल चुकून आपण दोघेंही पापाच्या समुद्रांत पडूं!

लीला : जयंत, दया करा; हा कठोरपणा एक क्षणभर आंवरून धरा! अशा निर्दयपणानें आपल्या अनाथ भगिनीला – पण नको, खोटें कशाला बोलूं? – आपल्या मनोमन साक्षी पत्नीला, या लहानपणच्या लाडक्या लीलेला लोटूं नका! आजपर्यंत दुःखाच्या आगींत करपणाऱ्या, पुढेंही त्यांतच भाजून निघणाऱ्या, या सुकलेल्या जीवाला एक क्षणभर तरी जिव्हाळ्याचा ओलावा मिळूं द्या! संसाराच्या अरण्यांत भ्रमिष्टासारखें भटकणाऱ्या या तापसीला, तिच्या एक वेळच्या या हक्काच्या हृदयमंदिरांत, पण आजच्या केवळ धर्मशाळेंत एक क्षणाचा तरी विसावा घेऊं द्या! माझ्या पापस्पर्शानें आपली पवित्र काया भ्रष्ट झाली तर अलोट अश्रूंच्या मंगलस्नानानें तिला अशी धुऊन काढीन!

जयंत : नको, नको! लीले, हा अश्रूंचा पूर आवरून धर! चवदा रत्नांपेक्षांही अमूल्य अशा या अश्रूंची, अदृश्य प्रेमसूत्रांत गुंफलेली ही मोहनमाळ या अभाग्याच्या गळ्यांत कशाला घालतेस? हें पापी वैभव परमेश्वराला आवडणार नाहीं.

लीला : गतसुखांच्या देवांनीं आणि चालत्या दुःखांच्या दानवांनीं अांतड्यांच्या पिळानें आंवळलेल्या मनाच्या मेरूनें हृदयसागराचें मंथन करून बाहेर काढिलेल्या या अश्रुमय रत्नांची वैजयंती, या माझ्या वैकुंठेश्वराखेरीज दुसऱ्या कोणाच्या गळयांत घालूं ? प्राण-जीवन, आपणच माझ्या दैवाचे देव, प्रेमाचे परमेश्वर, भाग्याचे भगवंत, विश्वासाचे वैकुंठेश्वर आहां. देवा, आजवर खोल हृदय-सागरांत दाबून ठेवलेलीं हीं प्रेममौक्तिकें ज्या मनकवड्या पाणबुड्यानें बाहेर काढिलीं त्यालाच तीं दिलीं नाहींत तर तूं सुद्धां मला क्षमा करणार नाहींस ! (त्याला आलिंगन द्यावयास पुढें जातें; तो तिचे दोन्ही हात धरितो.) [कमलाकर येतो.

कमलाकर : (स्वागत) वा !–हरवलेल्या वीणेच्या ऐवजीं ही जोडी सांपडली ! ठीक ! आवाजाच्या धोरणानें इकडे आलों तें वाजवीपेक्षां फाजील सफळ झालें ! आतां तात्यासाहेबांच्या लांबलचक कानांत अगदीं खुबीनें यांचा आवाज घुमवायला किती वेळ लागणार ! आंधळ्या जयंता, मात्र आणखी एक क्षणभर असाच रहा ! [जातो.

जयंत : परमेश्वरा, सर्वहृदयसाक्षी परमेश्वरा, क्षणोक्षणीं खचत चाललेल्या माझ्या दुबळ्या हृदयाला या वेळीं मेरुमांदारांचें स्थैर्य देऊन या कसोटीच्या प्रसंगांतून मला पार पाड ! लीले, लीले, लज्जाललिते लीले, दूर हो ! आपल्यावरची जबाबदारी ओळखून दूर हो ! आपल्या प्रत्येक आचाराबद्दल, उच्चाराबद्दल, प्रत्येक विचाराबद्दल–अगदीं स्वप्नांतल्या स्वप्नांत येणाऱ्या तरळत्या कल्पने-बद्दलसुद्ध । आपण आपल्या समाजाला, देवी मानवतेला, आपल्या हृदयस्थ परमेश्वराला जबाबदार आहों पापविचाराच्या नुसत्या छायेनेंही दूषित झालेल्या हृदयाच्या सिंहासनावर विश्वसाम्राज्याचा

पवित्र प्रभु एक क्षणभरसुद्धां विसांवणार नाहीं ! ती पहा, राक्षसी रूढीशीं जीवापाड झगडून मोठ्या कष्टानें आमच्या समाजांत एकेक पुढतें पाऊल टाकणारी देवी सुधारणा, आमची मूढवृत्ति पाहून खिळल्यासारखी जागच्या जागींच थबकून उभी राहिली आहे ! आमच्या उद्धारासाठीं, लोकनिंदेला न जुमनतां स्त्रीपुरुषांवर अमृताची समवृष्टि करणारी श्रीविद्यादेवी, आमच्या आचरणाकडे पाहून थरथर कांपावयाला लागली आहे ! तशीच ती पहा, केवळ परमपावित्र्याच्या दिव्यामृताचेंच पान करून अखिल मानवकोटीच्या कल्याणसर्वस्वासाठीं हृदयाच्या मंगल ब्रह्माण्डांत भराऱ्या मारणारी, तुझ्या माझ्या हृदयांचे शुद्ध संदेश एकमेकांना सांगणारी श्रीकविता-देवी – आपली आवडती कवितादेवी ! आपल्या पापनिश्वासांच्या वातावरणांत तिचे कोमल पंख करपून शिथील होऊन, ती गगन-देवता मातींत मिसळून मातीमोल होऊन जाईल ! आणखी या सर्वांच्याही वरच्या विश्वांत तरंगणारी तेजोमय देहधारिणी, देवींची देवी श्रीनीतिदेवी आमच्याकडे पाहून काळवंडून जाईल ! नको, नको, लीले, या ईश्वरमय देवतांच्या शापापासून दूर हो ! आपला क्षणिक प्रमाद या सर्वांच्या उज्ज्वल मुखमंडलाला काळें फांसल्यावांचून राहणार नाहीं ! तो पहा, पूर्वेकडे मनोमय महन्मंगलानें आपला सर्वसाक्षी नेत्र उघडला आहे ! आमच्याकडे पाहून तो रागानें किती लाल झालेला आहे ! भगिनी, पवित्रप्रेमपूर्ण भगिनी, आपल्या बंधूचा हात धर ! चल, इहलोकच्या सर्व आशा, प्रेमकल्पना, हृदयवृत्ति या सर्वांच्या, ईश्वरी महायज्ञांतल्या या उषेच्या निर्मल वेदिकेंत आहुति देऊन टाकूं आणि शुद्ध प्रेमानें एकमेकांचे हात धरून उष्ण अश्रूंच्या अर्घ्यानें या उगवत्या भगवंताला प्रसन्न करून घेऊं ! त्याची करुणा भाकूं ! म्हणजे पुढच्या जन्मीं तरी आमच्या अंतर्दग्ध आशा पुन्हां सजीव होतील ! प्रीतीच्या

साम्राज्यांत जेवढें दिव्य, मंगल, पवित्र असेल तेवढ्याचाच काय तो समावेश होतो!

[दोघेही गुडघे टेकून व डोळे मिटून सूर्यासन्मुख होतात. तात्यासाहेब, कमलाकर, मनोरमा व गोकुळ येतात.]

तात्यासाहेब : काय पहातों हें मी? एकाएकीं वीणा नाहींशी झाली तिच्या तपासासाठीं घरभर फिरतांना, बागेंत बोलण्याचा आवाज ऐकून इकडे आलों, तों हा अघटित प्रकार!

मनोरमा : (स्वगत) अगबाई! दिवसाढवळ्या असा अंधार! एकमेकांच्या हातांत हात! सूर्यनारायणा, तूंच साक्षी आहेस रे!

गोकुळ : (स्वगत) स्त्रीशिक्षण! स्त्रीस्वातंत्र्य! पुनर्विवाह! ह्या साऱ्या सुधारणा एकदम!

तात्यासाहेब : जयंत, लीले, पुरे झाला हा फाजीलपणा! (दोघें दूर सरतात.) फार चांगलें आरंभिलें आहे हें! इष्ट सुधारणेला अशीं अनिष्ट फळें येतील असें मला वाटलें असतें तर तिचा रोपटा उगवण्यापूर्वीच मीं तिचा बीं मोड केला असता. तिकडे वीणचा पत्ता नाहीं, इकडे तुमचा हा रोजगार! तोंड काळें करण्याची वेळ आणलींत अगदीं!

जयंत : मामा क्षमा करा; अगदीं स्वतःचा विसर पडून तुमची आज्ञा—

तात्यासाहेब : चूक झाली माझी. आतां तिचीं फळें मला भोगलींच पाहिजेत. जयंत, मी काय म्हणतों तें नीट ऐकून घे. आजपासून लीलेशीं बोलावयाचें नाहीं, तिच्याकडे पहावयाचेंसुद्धां नाहीं. अगदीं योग्य कारणाशिवाय आपल्या खोलींतून घरांत फिरकावयाचें नाहीं. हें जर कबूल असेल तर याउपर माझ्या

घरांत तुला आश्रय मिळेल; नाहीं तर चारी दिशा तुला मोकळ्या आहेत ! सुधारणेचा आला तो अनुभव पुरा झाला ! जर पाश्चिमात्य सुधारणा इष्टच असतील तर त्यांची पेरणी अगदीं सावकाश व्हावयाला पाहिजे. व्यक्तीप्रमाणें समाजावरही आनुवंशिक संस्कार होत असतात. स्त्रियांना पुरुषांत मिसळण्याची मनाई करण्याचें कारण व्यभिचारभय. आणि हाडींमासीं खिळलेल्या या रूढीचें बीज, दुरून एकमेकांकडे पाहणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या मनांत सदैव वागत असल्यामुळें थोडीशी मोकळीक मिळतांच आधीं तेंच डोळ्यांपुढें येऊन उभें राहतें ! हा संस्कार जाण्याला कालावधि पाहिजे.

कमलाकर : भिन्न पायांवर उभारलेल्या समाजाच्या रूढी एकदम एकमेकांवर लादण्याचा प्रयत्न केला तर हेमाडपंती देवळावर मंगलोरी कौलाचें छप्पर घातल्यासारखें विसंगत होईल !

[सुशीला घाईनें येते.

सुशीला : काका, वीणेच्या खोलींत हें पहा तुमच्या नांवाचें पत्र सांपडलें. त्यांत ती म्हणतें कीं, मी वसंतरावांबरोबर निघून गेले; माझा त्यांच्याशीं लग्न करण्याचा निर्धार झालेला आहे ! लग्न झाल्यावर आम्हीं आमचा पत्ता कळवूं; तोंपर्यंत तपास करण्यांत अर्थ नाहीं !

तात्यासाहेब : वसंतरावाबरोबर कारटी गेली ना ?

कमलाकर : मग तीं दोघें मुंबईसच गेलीं असतील ! कारण त्या विलायती वेड्याला विलायतेचे चार करावयाला थोडीशी सवड फक्त मुंबईसच मिळण्याजोगी आहे.

तात्यासाहेब : तुमचा तर्क बरोबर आहे. कमलाकर, आतांच्या आतां जी गाडी सांपडेल तिनें मुंबईस जाऊन बारकाईनें तपास

करा. चला, एक क्षणही घालवूं नका. जयंत, मीं मघांशीं सांगितलें त्याचा नीट विचार कर. लीले, चल पुढें.

गोकुळ : (स्वगत) बायकांना पाय फुटण्याचा हा हंगाम दिसतो ! दुमन् गेली, वीणाताई गेली, लीलाताई गेल्यासारखीच आहे. आमच्या घरांतलीसुद्धां गेली. तेव्हां आतां सुशीलाताईच्या पाळतीवर असलें पाहिजे ! अजून विद्याघर रिकामा आहे ! या समवयस्क जोडप्यांचा भरंवसा धरवत नाहीं ! मी तर प्रत्यक्ष तात्यासाहेब आणि स्वयंपाकीण आजीबाई या दुकलीवरही आपली दुरून टेहळणी ठेवणार !

[जातो.

जयंत : (स्वगत) परमेश्वरा, आमच्या शुद्धत्वाचा साक्षी तूं आहेस ! मामांच्या या नसत्या गैरसमजाचें निराकरण तुझ्यावांचून दुसरें कोण करणार !

मनोरमा : कां आतां उघडले का डोळे ?

जयंत : कोण, तूं का ? दुःखावर तिरस्काराचा कळस पाहिजेच होता !

मनोरमा : बघितलं, घरच्या बायकोला टाकून तिसरीच्या पायांवर लोळण घातली म्हणजे चारचौघांत अश्शा लाथा बसतात ! आतां तरी ठिकाणावर या !

जयंत : नागिणी, मामांच्या वाग्बाणांनीं झालेल्या जखमांवर हें विष कशाला ओततेस ?

मनोरमा : अगबाई, अजून हेंच बोलणें ! इतकी फजिती झाली तरी अजून लाज नाहीं ना ?

जयंत : मनोरमे, जा. माझ्या सहनशीलतेचा अंत पाहूं नकोस.

मनोरमा : अहाहा, वाटतें का कांहीं बोलायला ? फार दिवस

ऐकून घेतलें हो, आज आपल्याला चांगलें राजरोस पकडलें आहे !

जयंत : मनोरमे, मनोरमे, जा; आपलें तोंड काळें कर.

मनोरमा : आपलेंच तोंड काळें झालें आहे बरें ! चला, आतां कान धरून नेतें आणि घरांत अडकवून ठेवितें, समजलां !

जयंत : त्या घरावर अशी लाथ मारून चालता होतों; समजलीस !

[रागानें निघून जातो.

मनोरमा : (रडत) देवा, मेल्या, तुझे डोळे फुटले का आहेत ?

[कमलाकर प्रवेश करितो.

कमलाकर : (स्वगत) मनोरमेला घरांतून काढावयाला हीच संधि आहे ! हिचा हा राग शांत झाला नाहीं, तोंच आजच्या आज माझ्याबरोबर माहेरीं जाण्याची कल्पना तिच्या डोक्यांत भरवून दिली पाहिजे ! घरांतून पाऊल टाकलें कीं पुरी ताब्यांत आली. (प्रगट) मनोरमाबाई, उठा, रडूं नका अशा !

मनोरमा : कमलाकर, आज अगदीं अखेर झाली हो ! मला अगदीं लाथेनें तुडविलें !

कमलाकर : काय म्हणतां काय ? लाथेनें तुडविलें ?

मनोरमा : प्रत्यक्ष नाहीं हो ! पण घरावर अशी लाथ मारतों म्हणून निघून गेले ! आतां घर म्हणजे मीच नाहीं का ? शहाण्याला शब्दाचा मार नि मूर्खाला टोणप्याचा मार !

कमलाकर : अरेरे, सुधारणेचीं सारीं फळें बरें हीं ! पण असें रडून काय होणार ? चला घरांत !

मनोरमा : कमलाकर, आतां मी घरांत पाऊलसुद्धां टाकणार नाहीं ! अरशी विहिरीचा रस्ता धरणार !

कमलाकर : तुम्ही आईबापांच्या इतक्या आवडत्या, तुमच्या आईला काय वाटेल !

मनोरमा : आईला, बाबांना तुम्हीच सांगा सारें आतां.

कमलाकर : तुमच्या वडिलांनीं हा प्रकार पाहिला असता तर आकाशपातळ एक करून सोडलें असतें !

मनोरमा : त्यांच्या हातीं काय आहे बिचाऱ्यांच्या ?

कमलाकर : काय आहे ? मला वाटतें त्यांनीं जयंतावर फिर्याद ठोकली असती !

मनोरमा : नवराबायकोच्या कज्जांत कायद्याची कांस धरून काय उपयोग ?

कमलाकर : कां बरें, दिवाणींत दावा केला तर सरकार उडाणटप्पू नवऱ्याला सक्तीनें त्याच्या बायकोच्या ताब्यांत देतें !

मनोरमा : होय का ! मग मला पोंचवा बाबांकडे ! माझें म्हणणें ते खास ऐकतील.

कमलाकर : पण मी कसा पोंचविणार ! मला आत्तांच्या गाडीनें जावयाचें आहे.

मनोरमा : मग मी सुद्धां आतांच्या गाडीनें येतें ! ही अशी निघतें !

कमलाकर : वाः ! तात्यासाहेबांना विचारलें पाहिजे ! असें कसें जातां येईल तुम्हांला ? हा सारा प्रकार प्रथम त्यांनीं जयंताला मोकळीक दिल्यामुळें जरी झाला असला तरी ते तुम्हांला जावयाला परवानगी खास देतील.

मनोरमा : भलतेंच कांहीं तरी ! तुम्ही फारच भोळे ! अहो, त्यांची नाहीं का यांत फजिती व्हावयाची ? ते कशाला देतात

परवानगी आणि मी विचारतें तरी कशाला ? तेच या साऱ्या अनर्थाला कारण !

कमलाकर : पण तुम्हांला माहेरीं नेऊन पोंचविल्याबद्दल ते माझ्यावर रागवल्याखेरीज कसे राहतील ?

मनोरमा : अहो, त्यांना कांहींच कळावयाचें नाहीं यांतलें. मी मुकाट्यानें निघत तुमच्याबरोबर म्हणजे झालें.

कमलाकर : मग माझी कांहीं हरकत नाहीं; पण मी आतां पहिल्या गाडीनें दिवसा—

मनोरमा : आतां कांहीं अडचणी काढूं नका ? कसेंहि करून मला बाबांच्या घरीं नेऊन पोंचवा, नाहीं तर मी कांही जीव ठेवणार नाहीं !

कमलाकर : बरें असें करूं, मी आतांच्या गाडीनें जातों म्हणून घरांतून बाहेर पडतों आणि रात्रीं बरोबर साडेनऊ वाजतां तांगा घेऊन आपल्या मागल्या रस्त्यावर उभा राहतों. साडे नवाची तोफ झाल्याबरोबर तुम्हीं घरांतून निघून या म्हणजे झालें. चालेल असें केलें तर ?

मनोरमा : चालेल, कसें तरी करून मला माहेरीं पोंचवा म्हणजे झालें ! पण कोणाजवळ याबद्दल अगदीं चकार—

कमलाकर : वा: ! इतका का मी मूर्ख आहें ? चला, तो पहा विद्याधर इकडे येत आहे. ठरल्याप्रमाणें यावयास चुकूं नका !

[मनोरमा जाते.]

कमलाकर : (स्वगत) मानी मनोरमे, शेवटीं सांपडलीस माझ्या जाळ्यांत ! आज रात्रीच्या गाडीनें दुमनला आणि मनोरमेला एक-मेकीच्या नकळत निरानिराळ्या डब्यांत बसवून मनोरमेसह मध्येंच

उतरून पडतों म्हणजे झालें! सकाळच्या गाडीनं जावयाचा बहाणा केला म्हणजे मनोरमेबद्दल मागें जी ओरड होईल तिच्यांत माझें नांव मुळींच निघणार नाहीं. पण ही पीडा कशाला मध्येंच आली!

[जातों. विद्याधर येतो.

विद्याधर : झालेला प्रकार फार गैर झाला! खरेंखोटें केल्यावांचून तात्यासाहेबांनीं जयंताला एकदम कडक शासन केलें! एकट्याला एका बाजूला नेऊन नीट विचारिलें असतें तर फार चांगलें झालें असतें! त्याला गांठून तसाच थोपवून धरिला पाहिजे. नाहीं तर या रागाच्या भरांत तो आत्महत्त्या करावयाचा! जयंत जरी उतावळा आणि आत्यंतिक मनोवृत्तीचा आहे तरी अगदीं खुल्या दिलाचा, नीतिमान् आणि कांटेतोल सरळ चालीचा आहे! त्याच्याकडून रेषामात्र वांकडें पाऊल पडणार नाहीं अशी माझी बालंबाल खात्री आहे. परिस्थितीचा परिणाम अशा माणसावर फारच लौकर होतो. लौकर जाऊन त्याला थांबविला नाहीं तर भलताच प्रकार झाल्यावांचून राहणार.

[जातो.

: ६ :

[घाटांतील पुलावर गाडी उभी राहिली आहे. कमलाकर व मनोरमा एका डब्यांत.]

मनोरमा : मेल्या मांगा, एका भोळ्या भावड्या गाईला अशी एकटी गांठून तिचा गळा कापतोस? परमेश्वरापुढें याचा काय जाब देशील?

कमलाकर : परमेश्वरासमोर उभें राहण्याचा माझा मुळींच विचार नाहीं ! मनोहर मनोरमे, आतां आरडाओरड करण्यांत काय हंशील आहे ! घांट संपण्यापूर्वींच माझा मनोरथ—

मनोरमा : मेल्या तुझी जीभ झडून जावो ! आतां अशी उलट गाडीनें जाऊन तुझ्या काळ्या कर्मांचा जगभर डांगोरा गाजवितें.

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, तुझ्या घरांतून बाहेर पडण्याच्या चोरट्या चालीकडे लक्ष देऊन मग या पोरखेळाच्या गोष्टी सांग ! आपण होऊन माझ्यामागें निघून आलीस असें मीं सांगितलें तर तुझी काय वाट होईल ? बायकांची बदनामी करण्यांत आनंद मानणारे आमचे लोक तुझ्या कडू सत्यापेक्षां माझ्या गोड असत्यालाच उचलून धरतील ! मग अशा साहसानें निर्दोषपणावरहि पापाचा शिक्का मारण्यापेक्षां पापावरच निर्दोषपणाचा मुलामा कां लावीत नाहींस ?

मनोरमा : राक्षसा, तात्यासाहेबमामंजींच्या पायांवर लोळण घेईन, तिकडच्या मनाची खात्री करून देईन आणि तुला त्यांच्याकडून तुझ्या पापाचें शासन देववीन !

कमालाकर : ते काय शासन करणार ! फार झालें तर त्यांच्या घरचा आश्रय तुटेल ! पण लहानपणाइतकी मलाही त्यांच्या आश्रयाची आतां जरूर नाहीं. पंख फुटलेल्या पक्ष्याच्या पिलाला घरट्याचा आधार देणाऱ्या फांदीची काय परवा ? ती फांदी कडाडली तरी ती मोडून पडण्यापूर्वींच त्याला दुसऱ्या झाडावर झेंप टाकतां येते. पण काय मी मूर्ख ! उगीच बोलून वेळ घालवीत आहें. मानी मनोरमे, जितक्या उतावळेपणानें घरांतून माझा हात धरून बाहेर निघालीस तितक्याच उतावळेपणानें अस्सा तुझा हात धरून—(तिचा हात धरावयास जातो.)

मनोरमा : पण त्यापेक्षांही उतावळेपणानें मी जगाबाहेर निघून जातें ! देवा, घे मला पदरांत !

[डब्यांतून खालीं पुलावर उडी टाकते. पण पुलाच्या तारांतच अडकून मूर्च्छित पडते.]

कमलाकर : मूर्ख मनोरमे, गेलीस ! प्राणाचें मोल देऊन शील संभाळलेंस ! दोन पर्वतांच्या विशाल ओठांवरून आणि पुलाच्या दंतपंक्तींतून काळाच्या या खोल दरीच्या जबड्यांत गडप झालीस ! अरे क्षणभर थांबलेली गाडीही चालू झाली ! कांहीं हरकत नाहीं. उद्यां सकाळीं, घारीगिधाडांना मनोरमेच्या, दगडावर पडलेल्या मांसखंडांची मेजवानी दिल्याचें समाधान कांहीं थोडथोडकें नव्हे !

[गाडी निघून जाते. पडदा पडतो.

३

: १ :

[दवाखान्यांतील एक खोली. द्रुमन वळकटीवर बसली आहे. जवळ बाबासाहेब व शिपाई उभे आहेत. द्रुमननें तोंडावरून पदर घेतला आहे.]

बाबासाहेब : बाई, आतां शेजारच्या खोलींतल्या रोग्यांनीं अशी खबर दिली आहे कीं, पहांटेस तुमच्या खोलींत मुलाच्या रडण्याचा आवाज ऐकूं आला, पुढें एक तशाच आवाजाची किंकाळी ऐकूं आली; आणि नंतर रडण्याचा आवाज बंद झाला ! बाई, त्यामुळें दवाखान्याचा अधिकारी या नात्यानें मजवर तुमच्या खोलीची झडती घेण्याचा वाईट प्रसंग आला आहे ! (शिपायांस) हं पहा रे नीट खोली तपासून. (शिपाई खोली तपासतात.) बाई, तुम्ही कोण आहां ? कुठल्या राहणाऱ्या ? कां, बोलत

कां नाहीं ? आज चार दिवस मी येथें नव्हतों, त्यामुळें मला तुमची माहिती मिळाली नाहीं. नाहीं तर प्रत्येक रोग्याची मी स्वतः वास्तपूस करीत असतों !

शिपाई : बाई, जरा बिछान्यावरून उठा !

[डुमन एकदम वळकटींतून मृत बालक काढते.]

डुमन : देवा ! अखेर हें केलेंस ना ! कशाला उठा ! बाबासाहेब, हें पहा माझें पाप आणि ही मी.

बाबासाहेब : कोण डुमन् ! राक्षसणी हें काय केलेंस !

डुमन : कोण राक्षसी ! मी कशाची राक्षसी ! मी या बाळाची आई आहें.

बाबासाहेब : पण हें अघोर कर्म करायला तुझा हात कसा वहावला !

डुमन : तें राक्षसी रूढीला विचारा, राक्षसी समाजाला विचारा, राक्षसी धर्माला, त्या धर्मानें पावणाऱ्या तुमच्या राक्षसी देवाला विचारा ! बाबासाहेब, मी प्रत्यक्ष याची आई–आई आपखुषीनें पोटच्या गोळ्याच्या मानेला नख कसें हो देईल ? मातृप्रेमाची कल्पना करा ! आईच्या आंतड्यांचा गळफांस बाळाच्या गळ्याभोंवतीं कसा हो बसेल ? मी पातकी, पतित, आणि दुराचारी तर खरीच; पण माझ्या सोनुल्याच्या मानेला नख देतांना पाण्यानें डबडबलेल्या डोळ्यांनीं त्याला पुरतासा पाहिलासुद्धां नाहीं हो ! पहा पहा, कोळशाच्या खाणींतून निघाला म्हणून हिऱ्याची चमक कमी होते का ? पहा अगदीं चित्रासारखा नाहीं का ? पण हाय, हाय ! एका घटकेपूर्वीं सारख्या चमकणाऱ्या या हिरकण्या अगदीं चित्राच्या कांचेच्या डोळ्यांसारख्या थिजल्या आहेत !

बाबासाहेब : अरेरे ! द्रुमन, कोणत्या अधमानें—

द्रुमन : नका, नका त्या कपटी विश्वासघातकी राक्षसाचें नांव तोंडावाटें उच्चारण्याचा प्रसंग माझ्यावर आणूं नका ! मी फसलें. बाबासाहेब, पुनर्विवाहाच्या नुसत्या आशेनें मी पापाच्या पंकांत बुडालें ! सुखाचा मोह मला आवरला नाहीं. ज्या कामजालांत वृद्ध वयाचे, पोक्त विचाराचे, अनुभवाचे, मोठमोठाले महात्मे, तपस्वी, तेजस्वी ऋषि, प्रत्यक्ष देवदानवसुद्धां अडकून पडले त्यांतून माझ्या-सारखी अबला कशी सुटेल ? वाघसिंहांना गुरफटून टाकणारें जाळें एखाद्या बालमृगीला कसें तोडितां येईल !

बाबासाहेब : पोरवय, भोंवताली सुखाची सृष्टि, स्वतःच्या सुखाची पूर्ण निराशा आणि मानवी स्वभावांचा कमकुंवतपणा अशा परिस्थितींत अल्लड विधवेचें पाऊल वांकडें पडलें तर त्यांत तिला दोष कसा द्यावा ? पण द्रुमन, तूं तुझें संकट कोणाला सांगितलें असतेंस तर—

द्रुमन : कोणाला सांगणार ! संकटांत सांपडलेल्या, निस्सहाय, फसलेल्या विधवेचें दुःख कोण ऐकून घेणार ? सुखावलेल्या मनुष्याला दुःखी कष्टी माणसाच्या अंतःकरणाची जाणीव कोठून होणार ? शास्त्रीमंडळीच्या आरडाओरडीचा पोकळ नगारा वाजत असतां विधवेच्या आंतड्यांच्या तारांचा करुणारव कोणाला ऐकूं येणार ? अनाथ गाय चुकून पाय घसरून पापाच्या चिखलांत रुतली तर तिच्या भोंवतीं गुप्त कृष्णकर्माच्या काळिमेनें काळवंडलेल्या कावळ्यांची कावकाव मात्र सुरू होते. तिच्या दीन दशेचा मोठ्या मनानें विचार करून, तिच्या पापाकडे मनुष्यस्वभावाच्या जाणिवेनें पाहून, उदार बुद्धीनें तिच्यावर आपल्या पंखांची छाया पसरणारा राजहंस कुठं तरी आढळेल का ? मनुष्याला परदुःखाची कल्पना

आत्मदुःखासारखी होत असती, तर आज, पापाच्या पडद्याआड झांकलेल्या माझ्या या छबकड्याला, धुक्याआड झांकलेल्या या चंद्राला, कृष्णमेघाच्या आड लोपलेल्या या माझ्या सूर्यनारायणाला मीं नाहींसा केला असता का ? समाजनिंदेच्या भीतीनें हृदयाच्या चिंधड्या झाल्या नसत्या तर माझ्या लाडक्याला या हृदयांत सुद्धां लपवून ठेवला असता ! पण चहूंकडून कोंडमारा झाल्यामुळें केवळ पिंजऱ्यांत सांपडलेल्या वाघिणीच्या क्रूरपणानें मीं या पोटच्या गोळ्याचा घांस घेतला ! बाळा जा ! देवाच्या पायांजवळ जाऊन त्याची करुणा भाक. तो दीनांचा दयाळू, अनाथांचा नाथ, पतितांचा पिता, पाप्यांचा पाठिराखा, पातक्यांचाहि पालनहार, अगदीं अधमाधमांचा सुद्धां आधार, तुझ्या केविलवाण्या तोंडाकडे पाहून तुझी करुणेची किंकाळी ऐकून द्रवेल, आणि तुझ्या या पातकी भांबावलेल्या आईलाहि लवकरच पायांजवळ आणील.

बाबासाहेब : अरेरे ! धिक्कार असो अशा या धर्माला, अशा समाजाला—अशा रूढीला ! भूतदया हाच साऱ्या धर्मांचा धर्म. भूतदयेला थारा देत नाहीं, पतितांचें समाधान करीत नाहीं, दुखितांचें दुःख जाणत नाहीं तो धर्म कशाचा ? विकारवश मनुष्याच्या अंगीं जुलमाच्या टाकीचे घाव घालून, असाध्य देवकळा आणण्याच्या नसत्या नादीं पडून मानवी मनोवृत्तींना राक्षसीरूप मात्र देण्यापेक्षां, मध्यम दर्जाचा मनुष्यपणाच राहिलेला काय वाईट ? संसाराचा गाडा मोडून पडल्यावर परलोकचा पल्ला एकदम गांठण्यासाठीं विधवेला वैराग्याचें विमान मिळालें तर सर्वोत्तम, यांत शंकाच नाहीं. पण त्याला लोकोत्तर विवेकपाशाची बळकटी पाहिजे. अल्लड, विकारवश, अविचारी, अदूरदृष्टि, सुखासक्त किंवा पोरवयाच्या साऱ्याच विधवांना अशा धोक्यांत घातलें तर

त्यांचा सर्वस्वीं नाश होण्याचेंच फार भय ! तेव्हां त्यांच्यासाठीं पुनर्विवाहाची पाऊलवाटच पडायला हवी. द्रुमन, त्यापेक्षां तुझा पुनर्विवाह झाला असता तर किती चांगलें झालें असतें ! पण लोकलज्जेला चुकविण्यासाठीं या अघोर साहसांत पडतांना उलट तूं कायद्याच्या कैचींत मात्र सांपडलीस !

द्रुमन : बाबासाहेब, मी तुमची धर्माची कन्या आहे. माझें रक्षण करा आणखी सरकारच्या तावडींत देऊन माझे जगापुढें धिंडवडे काढूं नका. होरपळणाऱ्या हरिणीवर अश्रूंची वृष्टि करा. बाबासाहेब, माझें रक्षण करा, या संकटांतून वांचवा, मी भांबावून गेलें आहे.

बाबासाहेब : ऊठ, द्रुमन ऊठ – मी मनुष्य आहें. मला अंतःकरण आहे. परमेश्वरा ! अनाथ प्राण्याच्या रक्षणासाठीं एवढें असत्याचरण करितों याची क्षमा कर. (शिपायांस) अरे, या मुलाची व्यवस्था लावा आणि कोणाजवळ याबद्दल बोलूं नका.

शिपाई : छे ! छे ! रावसाहेब, आम्ही का पांढरपेशे आहों ? का ब्राह्मण आहों ? आमचा दिल अगदीं फाटून गेला ! मूल जिवंत उपजलें, पण थोड्या वेळानें आटोपलें असें सांगूं म्हणजे झालें.

बाबासाहेब : द्रुमन, मी सर्व व्यवस्था नीट करितों. तूं घाबरूं नकोस. आतांच्या गाडीनेंच मला पांचसहा दिवसांकरितां परगांवीं जावें लागणार आहे. तोंपर्यंत तूं हुषारीनें रहा. चलारे. [जातात.

द्रुमन : (मुलाच्या प्रेताकडे पाहून) बाळ ! काय रे तुझ्या जन्माची कथा ही ! लाडक्या, पुन्हां जन्म घेण्याचा तुझ्यावर प्रसंग आला तर देवाजवळ हट्ट घेऊन बैस आणि एखाद्या हलक्या जातींत जन्म घे ! म्हणजे शास्त्राची कोरडी बडबड, उंचपणाचा नीच अभिमान, यांचा त्रास चुकून तुला शुद्ध, सरळ, भाबड्या मनुष्यपणाच्या

प्रेमाचा तरी अनुभव मिळेल. [मनोरमा येते.] कोण मनोरमाबाई ? देवा, असा हात धुऊन कां रे मागें लागला आहेस सारखा !

मनोरमा : द्रुमनताई, घाबरूं नका. तुमची दशा पाहून माझ्या जिवाचें पाणी पाणी झालें आहे. तेव्हां तुम्हांला त्रास मी कशी देईन ? वेड्यावांकड्या प्रसंगांत अडलेल्या बाईबापडीच्या पुरुषजात कुटाळक्या करील; पण आम्हां बायकांचें तसें नाहीं ! द्रुमनताई, असला प्रसंग पाहून एखाद्या मेल्या धोंड्यांचें सुद्धां पाणी होईल ! मग बायकांचें मन कसें विरघळणार नाहीं ? देवा रे देवा, या नाडलेल्या गाईवर कायरे ही वेळ आणलीस ?

द्रुमन : मनोरमाबाई, पुढच्या प्रसंगाच्या कल्पनेनेंच माझ्या काळजानें ठाव सोडला आहे ! बायकांनींच बायकांचा कड घेतला पाहिजे ! तुम्ही नाहीं ना माझा घात करणार ?

मनोरमा : सख्ख्या बहिणीप्रमाणें माझ्यावर भरंवसा ठेवून असा ! आम्हां बायकांना असले प्रकार पाहायाला मिळत नाहींत म्हणूनच हीं धर्माचीं ढोंगें चालतात. यापेक्षां तुमच्यासारख्यांनीं पुन्हां लग्नें केलेलीं काय वाईट ? बरें पण तें राहूंद्या तूर्त. तुम्ही येथें कशा आलां ?

द्रुमन : कशी आलें ! मनोरमाबाई, ज्या मेल्यानें मला पुनर्विवाहाची आशा लावून पापमार्गाला लावलें त्यानेंच आलेला हा प्रसंग टाळण्यासाठीं आणि पुनर्विवाह लावण्यासाठीं मला घरांतून बाहेर पडायची बुद्धि दिली. आपल्याबरोबर नेण्याचें आमिष दाखवून मेल्या मांगानें विश्वासघात करून, मला एकटी-लाच गाडींत बसवून दिली आणि आपण तोंड काळें करून निघून गेला. अखेर गाडींतच माझ्या पापाची घटका भरत आल्यामुळें नाइलाजानें मी या घांटपायथ्याच्या दवाखान्यांत आलें ! पुढचा सारा प्रकार तुम्हांला दिसतोच आहे. पण तुम्ही येथें कशा आलां ?

मनोरमा : अशाच फसगतीनें ! तिकडच्यांवर रागावून मी जीव द्यायला निघालें तों अशाच एका राक्षसानें मला माहेरीं पोंचविण्याचें कबूल केलें. रागाच्या भरांत मी तशीच कोणाला न कळत त्याच्याबरोबर निघालें; पण गाडी घाटांत आल्यावर त्या मेल्याची पापवासना माझ्या लक्षांत आली आणि पातिव्रत्याचें रक्षण करण्यासाठीं मीं एकदम पुलावरून खालीं उडी टाकिली !

द्रुमन : उडी टाकिली ! अहाहा ! मनोरमाबाई, धन्य तुमची ! बरें पुढें ?

मनोरमा : पुढें मी पुलावरून खालीं न पडतां पुलाच्या तारांतच अडकून राहिलें. थोड्या वेळानें कामावरचे लोक येऊन त्यांनीं मला या दवाखान्यांत टाकिलें. पण इथें पहातें तों बाबासाहेब-मामंजी ! आज चार दिवस ते इथें नव्हते म्हणून वेळ निभावली; पण आतां कसें होणार ?

द्रुमन : त्याची नका तुम्ही काळजी करूं ! ते आज पुन्हां बाहेरगांवीं जाणार ! त्यांची बद्‌ली झाल्याचें ठरल्यासारखें आहे ! तेव्हां ते फारसे इथें रहाणार नाहींत. तितक्या वेळांत तुम्ही साफ बऱ्या होऊन आपल्या माहेरीं जाल ! पण हो, तुम्हांला फसविणारा कोण हें नाहीं सांगितलें तुम्हीं ! कोणत्या राक्षसानें—

मनोरमा : कमलाकरनें !

द्रुमन : कमलाकरानें ! अरे मांगा ! मनोरमाबाई, त्यानेंच माझा आणखी माझ्या बाळाचा असा गळा कापला हो ! मनोरमाबाई, आतां माझा संताप अनावर झाला आहे ! माझ्या अब्रूची मला मुळींच चाड वाटत नाहीं. अशी मी जातें आणि त्या मांगाची कसाबकरणी साऱ्या जगाला कळवितें ! तुमच्या नांवावरचा नसता कलंक तरी उडून जाईल ।

मनोरमा : पण त्याचें सार कृत्य लोकांच्या नजरेस आणल्या-खेरीज, मी जिवंत आहे असें त्याला कळूं देऊं नका, नाहीं तर तो मेला मांग माझ्या नांवाच्या नसत्या कंड्या पिकवीत बसेल !

[शिपाई येऊन मूल उचलतात.

द्रुमन : हाय ! बाळा, हेंच तुझें शेवटचें दर्शन ! देवा, माझ्या बालराजाला तुझ्या वरच्या राज्यांत तरी सुखी ठेव ! [पडदा पडतो.

: २ :

[वसंत व वीणा. दुर्वास चहा घेऊन प्रवेश करितो.

दुर्वास : चहा आणला आहे, साहेब !

वसंत : अगदीं हिंदु ! दुर्वास, कोणत्या वेळीं काय आणायचें हें तुम्हाला अजून कळत नाहीं ना ! अगदीं हिंदु आहां. विलायतेंतले खाणावळवाले किती हुषार असतात ! दुर्वास, हा माझा आतांचा पोषाख चहा पिण्याचा नाहीं.

दुर्वास : मग कोणत्या वेळचा आहे, साहेब !

वसंत : हा कॉफी पिण्याच्या वेळचा आहे ! विलायतेंत या पोषाखा कडे फार लक्ष द्यावें लागतें ! चहा पिण्याचा पोषाख निराळा, कॉफीचा निराळा, विडी ओढण्याचा निराळा. अहो, कांहीं दिव-सांनीं तर जांभई देण्याचा पोषाख निराळा आणि शिंक देण्याचा पोषाख निराळा, इतकी सुधारणा होईल तिकडे ! जा; कॉफी आणा.

[तो जातो.

वीणा : अहाहा ! इतकी सुधारणा आहे ना तिकडे ! नाहीं तर आमचा समाज !

वसंत : आमचा समाज ! छिः ! हिंदु अगदीं हिंदु ! वीणे, या अजागळ समाजांत तूं किती उत्कृष्ट मनोधैर्य दाखविलें आहेस ! माझ्याबरोबर पळून येऊन तूं प्रीतिविवाहाच्या सुधारणेची साक्षात् विजयपताकाच झाली आहेस !

वीणा : प्रिया, दुमनताई घरांतून निघून गेली एवढ्यावरून बाबांनीं काय गहजब केला हो ! बाबासुद्धां अगदींच हिंदु, नाहीं ! ज्या चर्चेच्या नुसत्या सहवासाला ते भीत होते तिचा आतां स्वतःच अनुभव घेत असतील !

वसंत : वीणे, विलायती सुधारणेची खरी किंमत तुला कळली. प्रणयाचें रहस्य तूंच ताडिलेंस ! अशा हजारों तरुण मुली जेव्हां प्रेमासाठीं भडाभड पळत सुटतील तेव्हांच आम्हीं इंग्रजी शिकल्याचें चीज होईल !

वीणा : अहाहा ! साऱ्या कुमारिकांचीं लग्नें अशीं चोरून, आणि साऱ्या विधवांचीं लग्नें राजरोस होताहेत असा सोन्याचा दिवस आमच्या अज्ञानी समाजांत कधीं तरी उगवेल काय ?

वसंत : लाडके, खात्रीनें उगवेल ! तुझ्यासारख्या देवी घरोघर पळूं लागून मनोधैर्य दाखवूं लागल्या तर काय नाहीं होणार ? लवकरच असा दिवस उगवेल कीं, झाडून साऱ्या कुमारिका वल्लभाबरोबर पळून जाऊं लागल्यामुळें उपवर मुलींचे बाप बेफिकीर होतील आणि म्हाताऱ्या आजींचा पुनर्विवाह जमविण्यासाठीं त्यांचे नातू वरशोधनाच्या फिकिरींत पडतील !

वीणा : त्या वेळीं पुढच्या पिढीला आजच्या विधवांची कल्पना होण्याकरितां प्रदर्शनांतून विधवांचीं चित्रें ठेवावीं लागतील आणि पोरीच्या लग्नाबद्दल काळजी करीत असलेल्या नटीसूत्रधारांचा संवाद असंभवनीय ठरेल !

वसंत : अज्ञानानें घोरत पडलेल्या समाजाचे डोळे कधीं उघडतील ते उघडोत ! अजून आमच्या बायकांचें लाजणें सुद्धां पुरें झालें नाहीं !

वीणा : हें कांहीं खोटें नाहीं ! आमची आई आतां पोक्त झाली, पण अजून बाबांना लाजते ! कधीं त्यांच्या गळ्यांत हात घालते का त्यांचें मोकळ्या मनानें चुंबन घेऊन आम्हां पोरींना धडा घालून देते; नांव नाहीं ! विलायतेंत असें नसेल नाहीं ?

वसंत : छट्, तिकडे बायका परक्यांचीं सुद्धां चुंबनें घेतात ! उगीच सुधारणा झाली आहे इतकी ! फुकट नाहीं राज्य करीत आमच्यावर ! नाहीं तर तुझी आई ! अजून लाजतात ना ? हिंदु–अगदीं हिंदु ! गचाळ !

वीणा : आईवरून आठवण झाली. प्रिया, आतां लग्नाचा विचार कधीं करायचा ?

वसंत : करायचा खरा ! मला सुद्धां तुझा असा अपूर्ता सहवास असह्य वाटतो. पण, सध्यां पैशांची टंचाई पडली आहे त्या विवंचनेंत मी आहें ! वकिली करीन तर उघडकीस यावें लागतें; उघडकीस यावें म्हटलें तर तुझा वियोग होणार.

वीणा : तो कसा ? मी मुळींच बाबांचें ऐकणार नाहीं !

वसंत : नाहीं खरी; पण कायदा त्यांच्या बाजूला आहे ना ? कायद्यानें तूं अजून अज्ञान ठरशील. काय करावें हेंच कळत नाहीं.

[मथुरा येते.

मथुरा : (स्वगत) तें विचित्र जोडपें कधीं पाहीनसें झालें आहे ! (पाहून, प्रकट) हा मेल्यांनो, या तर वीणाताई आणि हे वसंतराव !

वसंत : कोण ही–अगदीं हिंदु ! वर्दी दिल्यावांचून कशी आंत आलीस ? विलायतेंत या आगळि—

वीणा : थांबा, असें तिच्यावर रागावूं नका ! अहो, ही आपल्या गोकुळची मथुरा. मथुराताई, तुम्ही इकडे कुणीकडे ? आमच्या-सारखाच कांहीं प्रकार झाला आहे का ?

मथुरा : नाहीं, नाहीं; तुमच्या अगदींच उलट–तुम्हीं बापाच्या घरून नवऱ्याकडे पळून आलां आणि मी नवऱ्याच्या घरून बापाकडे पळून आलें आहे.

वसंत : अस्सें; हे दुर्वास तुमचे वडील एकूण ?

मथुरा : तर काय ? बाबांच्या शांतिसदनाबद्दल मी रोज सांगत नव्हतें तुम्हांला ! मला माहित नव्हतें, तुम्हीच आमच्या खाणावळींत आहां म्हणून ! आज चार दिवस बाबा तुमच्या गोष्टी सांगतात, म्हणून म्हटलें पहावें तरी असें कोण आहे तें ! पण तुमची बाबांना ताकीद, कीं कोणाला आंत सोडूं नका म्हणून. आज अखेर त्यांचा डोळा चुकवून आलें आंत, आणि पाहतें तों तुम्ही !

वसंत : आम्ही येथें गुप्तपणानें राहिलों आहोंत म्हणून आंत येऊं देत नाहीं.

वीणा : आतां तुम्ही तरी कोणाजवळ बोलूं नका ! नाहीं तर, आम्हांला आणखी दुसरा गांव पहावा लागेल.

मथुरा : मी कशाला बोलतें ! तुम्ही खाणावळ सोडून गेलां तर बाबांचें नुकसान नाहीं का ?

वीणा : आणि घरीं गेल्यावर गोकुळाजवळ सुद्धां बोलूं नका !

मथुरा : त्यांच्याजवळ बोलायला मी घरीं जातें आहें कशाला! माझा अडला आहे आतां खेटर सासरीं जायला —

[हातांत एक पत्र घेऊन दुर्वास येतो.

दुर्वास : अस्सें काय ? पाहतों कशी जात नाहींस ती! अग कारटे, इतकी मस्त झालीस काय ?

मथुरा : इतकं रागवावयाला काय झालें बाबा ?

दुर्वास : हें बघितलेंस तुझ्या नवऱ्याकडून आलेलें पत्र! त्याचा असा नेहमीं पाणउतारा करतेस नाहीं ? नवऱ्यावर तुझा तोरा! कारटे, आमच्या घराण्यांत असा प्रकार कोणीं केला नाहीं!

वसंत : (स्वगत) खाणावळ काढणाऱ्या बहाद्दराचें घराणें मोठें तर खरेंच!

मथुरा : अहो बाबा, खोटें तें सारें! त्यांना काय, कांहीं तरी भरकटले झाले!

दुर्वास : कांहीं तरी भरकटले काय ? थोरामोठ्यांच्या सह्या आहेत पत्रावर! काय म्हणे, त्यांनीं माझे हाल केले! मला खरें वाटलें सारें! पण खरा प्रकार निराळाच! चल, आतांच्या आतां आपल्या नवऱ्याच्या घरीं जा, त्यांच्या पायां पड, त्यांच्यापुढें नाक घांस आणि तेथें रहा!

वसंत : अहो दुर्वास, हा जुलूम काय कामाचा! मथुराबाईंची खुषी नसेल —

दुर्वास : माफ करा, साहेब या बाबतींत माझें मला चांगलें कळतें आहे.

मथुरा : अहो बाबा, असें बोलूं नका, ते विलायतेला जाऊन आले आहेत —

[जाऊं लागतात.

दुर्वास : विलायतेचा काय येथें संबंध ! मला एवढें कळतें, बायकोनें नवऱ्याच्या आशेंत रहावें, त्याच्या लाथा खाव्या; वाटेल तें करावें, पण त्याच्या बाहेर जातां कामा नये. नवऱ्याला मुठींत ठेवावयाचा तो गोडीगुलाबीन. गांरबाच्या अंगीं गरिबीच पाहिजे.

वसंत : अहो, ' यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमंते तत्र देवताः ! '

दुर्वास : देवता रमतात, पण देव उपाशीं मरतात. चल, पोरी, कर तयारी; ऊठ.

वसंत : हिंदु, अगदीं हिंदु ! या हिंदु लोकांच्या अंगांत हिंदुपणा कसा अगदीं खिळून राहिला आहे ! अहो दुर्वास, बापाची मुलीवर किती सत्ता असते ठाऊक आहे का ?

दुर्वास : मी आहे खंबीर त्याचा विचार करायला ! आम्हां गरिबांना हे विलायती विचार नकोत ! म्हणे हिंदूंत हिंदुपणा खिळला आहे; नाहीं तर काय विलायती थेर शिरणार ? चल, अजून उभीच !

मथुरा ! पण बाबा, मी एवढ्या ह्यानें घरांतून निघालें आणखी आतां अशी नाक मुठींत धरून गेलें तर लोक काय म्हणतील ?

दुर्वास : लोक तारीफ करतील तुझी, आणि माझीसुद्धां ! तेंच तुला जड वाटतें आहे ! पण बायकोच्या जातीला इतका ताठा पाहिजे कशाला ? चल.

वीणा : मथुराबाई, तिकडे आमच्याबद्दल बोलणार नाहीं ना ?

[तीं जाऊं लागतात.

मथुरा : नाहीं, मुळींच बोलायची नाहीं. तुम्ही बिनघोर रहा !

[दुर्वास व मथुरा जातात.

वसंत : अरेरे, अगदीं हिंदु जिकडे तिकडे ! आणखी हजार वर्षं हिंदुस्थानांत सुधारणा होत नाहीं ! चल लाडके, आपणही हा तमाशा पाहूं. [जातात. पडदा पडतो.

: ३ :

[भूतमहाल द्रुमन व कमलाकर]

कमलाकर : द्रुमन, हें वेड डोक्यांतून काढून टाक ! नीट दूरवर पहा.

द्रुमन् : मला आतां कांहीं सुद्धां परवा नाहीं; मी रागानें अगदीं आंधळी झालें आहें—

कमलाकर : हें मात्र खरें; नाहीं तर दुसऱ्यांदा फसून माझ्या जाळ्यांत सांपडली नसतीस. द्रुमन, माझा सूड घेण्याची कल्पना सोडून दे !

द्रुमन् : कशाला, दुसऱ्या भोळ्याभावड्या पोरींचे गळे कापायला ? अशी जाऊन साऱ्या जगांत तुझ्या नांवाचा डांगोरा पिटतें ! तुझी प्रतिष्ठा मातीला मिळवितें. तुला मरेपर्यंत सरकारच्या कैदेंत कोंडून तुझ्या पापाचें पुरें पुरें प्रायश्चित्त तुला देतें !

कमलाकर : मूर्ख पोरी, येथें आल्याबरोबर जर तूं प्रथम माझ्या दृष्टीस पडली नसतीस तर मात्र कदाचित् हें सारें झालें असतें; पण तडजोडीच्या गोड गोष्टींनीं फसून तूं पुन्हां येथें आलीस ! आतां तूं मला कैदेंत घालण्याऐवजीं मी मात्र तुला कैद केलें आहे ! द्रुमन, आतां मरेपर्यंत तूं माझ्या ताब्यांत आहेस !

द्रुमन् : मेल्या राक्षसा, किती पापें करशील अशीं ! तुझ्या पापांचा पर्वत उंच होतां होतां अखेर तुझ्यावरच कोसळून पडेल ! कर, इचा

तसा माझा छळ कर; पण माझा प्राण जाईपर्यंत मी तुझ्या नांवानें ओरडत राहणार !

कमलाकर : वा, अशानें तुझी अब्रू फारच वाढेल !

द्रुमन् : माझी नाहीं तर नाहीं—जी अब्रू मूळची खोटी तिची कशाला परवा करूं ? पण बिचाऱ्या मनोरमेवर आलेला खोटा कलंक तरी दूर करीन !

कमलाकर : काय मनोरमेची हकीकत तुला ठाऊक आहे ?

द्रुमन् : हो, हो ! तिनें स्वतःच मला हें सारें सांगितलें आणि म्हणूनच खवळून मी येथें आलें.

कमलाकर : असं—तर मग तूं मनोरमेचें कल्याण करणार ! द्रुमन्, फळाला टोंचणाऱ्या पक्ष्याला अविचारानें दगड मारिला तर त्यानें पक्ष्याला तर कांहीं होत नाहींच, पण फळ मात्र उगीच तुटून पडतें; आणि एखादे वेळीं दगड उलटून आपलाच नाश होतो. कदाचित् तुझी मला दया आली असती, पण आतां मनोरमेचा बंदोबस्त करून—

द्रुमन् : मेल्या, त्यांचा कसला बंदोबस्त करणार ? ती बिचारी माउली केव्हांच जग सोडून गेली. तूंच तिला मारलीस !

कमलाकर : ती आपल्या हेक्यानें मेली !

द्रुमन् : आणखी माझें बाळ—किती गोजिरवाणें आणि किती सुंदर होतें ! मेल्या, त्याला चांगल्या मार्गाला लावीन, त्यांची जोपासना करीन, असें गोड बोलून, मला कशी भुरळ पाडलीस; पण राक्षसा, शेवटीं तुझ्या कपटामुळें माझ्या हातानें मला त्याची मान मुरगळावी लागली !

कमलाकर : (हसत) वा, स्वर्गाच्या मार्गापेक्षां आणखी कोणता चांगला मार्ग काढावयाचा! आपल्या धाडसाला शोभण्याजोगा छावा खरा! इतरांना आयुष्य किती तरी वर्षें कंठीत बसावें लागतें! पण त्या हिंमतवान् बहाद्दरानें क्षणमात्रांत आयुष्याच्या एका टोंकावरून दुसऱ्या टोंकावर उडी टाकली! निधड्या छातीचा खरा! जगता वांचता तर बापालासुद्धां बाप न म्हणता!

द्रुमन् : मेल्या, आणखी हें विष कशाला ओततोस? तुला दया-माया कांहींच का नाहीं? त्या पोराचा जीव घेऊन तुझी तृप्ति झाली नाहीं, म्हणून आतां माझा जीव घ्यायला पाहतोस!

कमलाकर : मुळींच नाहीं! तुझा जीव घेण्याचें काय कारण? मनोरमा, तूं, यांसारख्या माणसांचा मी फार भुकेला आहें.

द्रुमन् : राक्षसासारखा!

कमलाकर : अगदीं बरोबर! आपल्या छबकडीला पेटींत कोंडून फिरणाऱ्या राक्षसासारखा मीसुद्धां तुला या घरांत कोंडून ठेवून तुझ्या सौंदर्याची--

द्रुमन् : मेल्या, तुझी जीभ झडून जावो! कल्पान्तापर्यंत रौरवनरकांत कुजत पडशील! यमदूत तुझ्यावर आगीची वृष्टि करतील! तुझ्या पापानें भरलेल्या शरिराचे तुकडे तुकडे—

कमलाकर : द्रुमन, वाफेची शक्ति मोठी असली म्हणून तोंडाच्या वाफेनें काय होणार? या शिक्षा भयंकर असतील, पण त्यांच्या वर्णनानें काय होणार? माझ्या अटीप्रमाणें राहण्याला तूं तयार नाहींस?

द्रुमन् : चांडाळा, तुझे शब्दसुद्धां ऐकायला नकोत!

कमलाकर : तर मग अन्नपाण्यावाचून या घरांत कोंडून पडावें लागेल, आणि शेवटीं, कुत्र्याच्या मोतीनें मरावें लागेल !

द्रुमन् : येथें अशी ओरडून तुझें पाप साऱ्या जगाला सांगेन !

कमलाकर : तुझ्या ओरडण्यानें काय होणार ? या घराच्या भुताटकीबद्दल लोकांत बोलवा आहे, ती तुझ्या आरडाओरडीनें दृढ होईल. कोण तुझ्याकडे लक्ष देणार ! तितक्यांतून वेळ आलीच तर, चांदीच्या किल्लीनें कोणाच्या तोंडाला कुलूप बसणार नाहीं ? सोनेरी सलामानें कोण खूष होणार नाहीं ?

द्रुमन् : मेल्या, मनुष्यांनीं माझी हांक ऐकिली नाहीं तर निदान देव कोणाच्या तरी मुखीं उभा राहील ! सव मनुष्यांना निर्माण करणारा तो परमेश्वर तर तुझ्या चांदीसोन्याला भाळणार नाहीं ना ?

कमलाकर : परमेश्वर ! द्रुमन, परमेश्वरानें मनुष्य निर्माण केला नाहीं; मनुष्यांनींच परमेश्वर निर्माण केला आहे. कमी शक्तीच्या पण जास्त बुद्धीच्या धूर्तांनीं, आपल्यापेक्षां जास्त शक्तीच्या पण अज्ञान लोकांपासून त्रास होऊं नये म्हणून त्यांना बिचकविण्या-साठीं ईश्वर हें एक बुजगावणें करून ठेविलें आहे ! मला ईश्वराची मुळींच भीति वाटत नाहीं !

द्रुमन् : तर काय; माझाहि तूं जीव घेणार ?

कमलाकर : अलबत् ! भोंवतालीं पसरलेल्या विश्वाचा मध्य पाहणारा स्वतःच असतो ! तूं जर माझ्या अब्रूवर उठूं लागलीस तर तुलाही मनोरमेच्या मागोमाग पाठवावयाला काय हरकत आहे ? पहा, नीट विचार कर ! आज थोडेसें तरी अन्न ठेविलें आहे; पण उद्यांपासून तेंही मिळणार नाहीं ! असें कुत्र्याच्या मोतीनें मरावें लागेल ! नाहीं तर मी सांगेन तेथें दूरदेशीं रहावयाला

तयार हो ! उद्यां याच वेळीं किंवा रात्रीं येईन, तोंपर्यंत आपला कायम विचार करून ठेव !

[दार बंद करून बाहेरून कुलूप लावतो. पडदा पडतो.

: ४ :

[तात्यासाहेबांचें घर. तोंड झांकून घेतलेले कांहीं दरोडेखोर]

पहिला दरोडेखोर : तात्यासाहेबांच्या घरांत हे दोनचार घोटाळे झाले नसते तर कमलाकरांचा हा बेत यापूर्वींच पार पडला असता. सुशीलेला घरांतून पळवून तिला भ्रष्ट करण्यासाठीं कमलाकर अगदीं फारच उतावीळ झाले आहेत ! (वरून एक दोर सुटतो.) हा पहा, कमलाकरानें दोर तर सोडलाच ! पण आतां पुढें काय होणार ?

दुसरा : कमलाकर आल्याखेरीज वर चढून जाणें धोक्याचें आहे ! आंतला प्रकार काय आहे हें नीट समजलें पाहिजे. घरांत कोणी जागं असलें तर पंचाईत व्हावयाची !

तिसरा : पंचाईत कशाची त्यांत ! सुशीलेच्या तोंडांत एखादा बोळा कोंबला आणि हातपाय चांगले बांधून टाकिलें कीं तिची धडपड बंद झालीच ! तिला फुलासारखी उचलून नेऊं ! त्यांतून दुसरें कोणी आलेंच तर त्याचाही समाचार घ्यायला कितीसा वेळ लागणार ?

[कमलाकर येतो.

कमलाकर : हं लागा आतां कामाला ! अगदीं वेळ घालवूं नका ! दोन दिवस घरांत सारख्या भानगडी होत असल्यामुळें सुशीलेनें आपल्या खोलीला आंतून कडी लावून घेतली आहे ! म्हणून तिसऱ्या मजल्यावरून तिच्या खिडकीच्या बाजूनें हा दोर सोडावा

लागला ! आतां एकानें या दोरानें वर चढून खोलीची कडी काढावी आणि बाकीच्यांनीं घरांतून वर जाऊन खोलींत शिरावें.

दुसरा दरोडेखोर : पण वर कोण चढून जाणार ? आपली छाती होत नाहीं !

तिसरा दरोडेखोर : इट् नामर्दो, हा पहा मी जातों ! चला तुम्ही आंतून ! [दोरानें चढून जातो.

कमलाकर : शाबास, अगदीं आवाज करूं नकोस ! कडी अगदीं सावकाश काढ. चला आतां बाकीचे माझ्याबरोबर आंत ! किती झटपट आणि बिनबोभाट काम कराल म्हणतां ! याच दारानें परत यायचें. (दोर हालवून) दोर ओढून घे ! हं चला आतां ! अगदीं भिऊं नका !

[ते सर्व आंत शिरतात. शेजारच्या खिडकींतून विद्याधर तोंड काढितो.]

विद्याधर : (स्वगत) कांहीं तरी घोंटाळा चालला आहे खास ! आतां येथें कुजबुजणें ऐकूं आलें, हा कांहीं झोंपेंतला भास नाहीं ! कांहीं का असेना आपण सावध असावें हें ठीक; अथवा तसेंही नको ! तात्यासाहेब वगैरे मंडळींना जागें करावें हेंच श्रेयस्कर ! अशा विलक्षण प्रसंगीं एकटेंच राहणें धोक्याचें आहे ! कदाचित् सार लचांड आपल्यावर यावयाचें ! हळूच सर्व मंडळींना जमवून आणावें हेंच उत्तम. (जातो; इकडून सुशीलेला बांधलेली अशी घेऊन दरोडेखोर येतात.)

पहिला दरोडेखोर : चला, चला, लवकर चला ! वेळ घालवूं नका ! सुशीला भीतीनें अगदीं बेशुद्ध झाली आहे.

दुसरा दरोडेखोर : माझे हातपाय लटपट कांपूं लागले आहेत !

तिसरा दरोडेखोर : भितोस कां असा? हा पाहिलास सोटा! चला लौकर.

[विद्याधर, तात्यासाहेब वगैरे मंडळी खिडकीजवळ येतात. विद्याधर खिडकींतून उडी टाकून बाहेर येतो.]

विद्याधर : कोण आहे? हरामखोरांनो, थांबा एकदम तेथेंच!

तात्या० : हं, हं, विद्याधर, एकदम पुढें जाऊं नका!

[बाहेर येतात. मागाहून कमळाकर, गोकुळ वगैरे येतात.]

दुसरा दरोडेखोर : अरे बापरे, पळा, पळा; टाका तिला!

विद्याधर : तिला? कोण आहे ती? गोकुळ, धांवा, दिवा आणा लौकर! [गोकुळ जातो; विद्याधर दरोडेखोरांवर चालून जातो. त्यांची झटपट होते.]

विद्याधर : सोडा, सोडा तिला; नाहीं तर प्राणाला मुकाल!

[सुशीलेला सोडवितो; गोकुळ दिवा आणतो; दरोडेखोर पळूं लागतात.]

तिसरा दरोडेखोर : पण आधीं तुझी व्यवस्था करितों! (विद्याधराला सोटा मारतो.)

विद्याधर : (पडतां पडतां) तात्यासाहेब, पहा कोण आहे ती?

तात्या० : (पाहून) कोण, विद्याधर, सुशीलाबाई ही!

विद्याधर : अहाहा! परमेश्वरा, धन्य आहेस तूं! तात्यासाहेब, चला लौकर, त्या हरामखोरांना पकडूं! नाहींतर ते निसटून जातील!

गोकुळ : मला वाटतें जाऊं द्यावें त्यांना! कदाचित्--

विद्याधर : नाहीं हो–चला लौकर!

तात्या० : नका, नका. विद्याधर, तुम्हांला जबर लागलें आहे ? तुम्ही येथें सुशीलेला संभाळा ! आम्ही जातों त्या हरामखोरांच्या माग !

[विद्याधर व सुशीलेखेरीज सर्व जातात.

विद्याधर : (सुशिलेला सावध करून) उठा, सुशीलाबाई, परमेश्वरानें तुमचें संकट नाहींसें केलें आहे ! चला. (तिला उठवूं लागतो. सुशीला एकदम उभी रहाते.)

सुशीला : नका, नका, विद्याधर, तुमच्या हातांचा मला स्पर्शसुद्धां करूं नका ! मी चांगली सावध आहे ! व्हा दूर !

विद्याधर : काय, अजून मी दूर होऊं ? सुशीले, त्या चांडाळांच्या हातांतून ज्या हातानें तुला सोडविलें त्या हातांचा स्पर्श नको म्हणतेस ! त्या हातापेक्षां हा हात अधिक पापी आहे काय ?

सुशीला : त्या हातांचें पाप अज्ञात तरी आहे ! पण या हातांचें पाप मला चांगलें माहीत झालें आहे !

विद्याधर : वा ! चांगली कृतज्ञता ही ! तुमच्यासाठीं आपले प्राणही संकटांत घालणाराला या कठोर शब्दांचें बक्षीस !

सुशीला : तसा प्रसंग आला तर तुमच्या प्राणासाठीं मी माझेही प्राण आनंदानें देईन ! पण प्राणांच्या मोबदल्यांत माझ्या पातिव्रत्याची अपेक्षा करितां ? भलत्या बक्षिसाच्या मागणीनें तुमचा हा परोपकार नुसता स्वार्थी दिसून येत आहे !

विद्याधर : काय ? प्राणांच्या मोलानें कलला हा परोपकार स्वार्थी ?

सुशीला : हो, हो ! दुष्ट पार्श्वभूमीवर सुंदर चित्रसुद्धां भेसूरच दिसतें ! तुमची मागची वर्तणूक आजच्या परोपकाराची किंमत कवडीमोल ठरविते ! हा निव्वळ स्वार्थ आहे !

विद्याधर : सुशीले, चंद्राच्या शुभ्र बिंबावर एकच कलंक त्याची शोभा वाढवितो; त्याप्रमाणें माझा त्या वेळचा एकच अपराध इतर निष्कलंक वर्तनामुळें चांगलाच कां बरें वाटूं नये ?

सुशीला : तुमचा मागचा अपराध शुभ्र बिंबावरचा कलंक नाहीं, पण आतांचा परोपकार मात्र काळ्याकुट्ट मेघपटलावरचा विजेचा भयानक चकचकाट आहे. तुमचें काळेकुट्ट अंतःकरण मात्र त्यानें चांगलें दिसून येतें ! पण हें बोलत बसण्याची ही वेळ नाहीं. या आजच्या उपकाराबद्दल योग्य रीतीनें उतराई होण्यासाठीं, तुमच्या पापवृत्तीची तुम्हांस क्षमा करण्याबद्दल मी देवाची विनवणी करीन ! परमेश्वर तुमचें मन शुद्ध करो ! नको, मला तुमचें साह्य आतां नको आहे. जातें मी. [जाते.

विद्याधर : (स्वगत) शाबास सुशीले, शाबास ! अशा प्रसंगींसुद्धां आपल्या कर्तव्याला तूं विसरत नाहींस ! माझ्या साहसाला तूं स्वार्थ म्हणालीस ! पण अशा अमोल बक्षिसाची हक्काची आशा असल्यावर यापेक्षांही भयंकर साहस कोण करणार नाहीं ? (जयंत येतो.) कोण, जयंत ! बाकीची मंडळी कुठें आहे ?

जयंत : विद्याधर, माझ्यासारखा दुर्दैवी मीच. सर्व मंडळींची गडबड ऐकून मी जागा झालों आणि त्या चोरांचा तपास करण्यासाठीं, मंडळींच्या मागोमाग धांवत गेलों ! पण तेथेंहि त्या जगनिंदकानें आपला डाव साधला !

विद्याधर : कोणी ?

जयंत : माझी खात्रीची समजूत आहे कीं, कमलाकरानें ! मला यायला थोडासा वेळ झालेला पाहून त्यानें संशयाच्या स्वरानें तात्यासाहेबांना विचारलें कीं, सर्व मंडळी तर इथेंच दिसतात. मग

तो दोर आधीं कोणीं सोडला असावा ? आणि इतकें बोलून त्या सापानें आपली विषारी नजर माझ्याकडे फिरविली ! हलक्या कानांच्या तात्यासाहेबांनाहि—

विद्याधर : तसाच संशय आला काय ?

जयंत : पण त्यांनीं तो बोलून दाखविला नाहीं. रागाच्या स्वरानें मला तात्यासाहेबांनीं मागेंच रहायला सांगितलें हें काय थोडें झालें ! विद्याधर, या कमलाकरानें माझ्याबद्दल मामांचें मन अगदीं गढूळ केलें आहे ! करूं का एकदां मामांची चांगली कानउघडणी ?

विद्याधर : छे, छे, कानउघाडणीची ही वेळ नव्हे ! हलक्या कानांचा मनुष्य एकदां एक बाजूनें वाहवूं लागला म्हणजे दुसऱ्या बाजूकडे त्याची दृष्टि शुद्ध भावाची रहात नाहीं. काळ हाच अशा प्रसंगीं खरा प्रकार कळवितो ! आज तुमचें निकराचें बोलणें त्यांना ढोंगाचें वाटेल !

जयंत : तर काय या निंदकाचे वाग्बाण असेच सहन करीत बसावें ?

विद्याधर : त्याला उपायच नाहीं ! आपण खवळून आपल्या निंदेचें उत्तर देऊं लागलों तर रागानें निघालेल्या आपल्या शब्दांवर जग विश्वास तर ठेवीत नाहींच, पण त्यांचा फायदा त्या निंदकाला मात्र मिळतो. आपल्या रागाच्या एका शब्दावर निंदकाला शंभर शब्दांची इमारत उभारतां येते. रागाच्या भरांतः आपल्याला आपल्या वर्तनांतल्या बारीकसारीक गोष्टींचें समर्थन करण्याचें भान रहात नाहीं; आणि कदाचित् राहिलेंच तरी अनेक बाबतींचें एका वेळींच केलेलें समर्थन लोकांना इजरजबाबीपणाचें आणि कादंबरीसारखें वाटतें उलट निंदक त्या त्या गोष्टींना योग्य वेळींच आपल्या

मनाचा रंग लावीत असतो आणि त्याच्या शांत वृत्तीमुळें लोकांचा त्या नजरबंदीवर भरंवसाही बसतो.

जयंत : पण लोकांनीं अशा बातम्यांची चौकशी कां करूं नये ?

विद्याधर : जो तो आपल्या भानगडींत दंग असल्यामुळें दुसऱ्याची इतकी चौकशी कोण करी बसतो ? तमासगीर जग केवळ ठळक गोष्टींकडे चालतां चालतां पहात असतें. आपणच संशयाला जागा न देणें हा एकच सुरक्षित मार्ग आहे !

जयंत : अरेरे, तुमच्या या साऱ्या कडू सत्याचा मला अक्षरशः अनुभव येत आहे ! लीलेच्या बाबतीनें माझ्या दुर्लौकिकाचा पाया घातला, मनोरमेनें काळें करून त्यावर इमारत उभारली; आणि आतां ही सुशीलेची बाबत त्यावर कळस चढविणार !

विद्याधर : जयंत, लीलेच्या तुमच्या बाबतींत लोकांनीं तुमचा संशय कां घेऊं नये ? अशा बाबतींत शुद्ध प्रकारावरसुद्धां लोक हेतूची स्थापना करितात. मनोरमेबद्दलच्या तुमच्या तिरस्कारानें या अफवेला दुजोरा मिळतो ! कांहीं कारण दिसत नसतां तुम्हांला मनोरमेचा तिटकारा आला तर लोकांना तो खरा कसा वाटेल ?

जयंत : विद्याधर, त्या तिटकाऱ्याचें कारण लोकांपुढें चवाठ्यावर मांडावें कसें आणि लोकांना तें खरें वाटावें कसें ? विद्याधर, लहानपणापासून स्त्रीबद्दल मीं एक मनोरथाचें सुंदर चित्र काढून ठेविलें होतें ! मी मनोवृत्तीचा गुलाम असल्यामुळें म्हणा किंवा प्रेमसाम्राज्याचीं काल्पनिक वर्णनें वाचल्यामुळें म्हणा, माझ्या कल्पनेंतली माझी भावी स्त्री एखाद्या कादंबरींतल्या नायिकेसारखी होती ! पण मनोरमेच्या एका क्षणाच्या अनुभवानें त्या सुंदर चित्राचे तुकडे तुकडे केले ! तिचें पहिलेंच बोलणें माझ्या मनाला विषासारखें

वाटून मला तिचा वीट आला ! तें बोलणें कशा प्रकारचें होतें तें स्त्रीपुरुषांच्या रहस्याच्या किल्ल्यांत आहे !

विद्याधर : अरेरे ! तुमच्यासारख्या आत्यंतिक वृत्तीच्या माणसावर मनोभंगाचा असा भयंकर परिणाम व्हावा हें साहाजिकच आहे ! पण जयंत, लोकमर्यादेसाठीं तरी तुम्हीं तुमचा तिटकारा झांकून ठेवायला पाहिजे होता !

जयंत : विद्याधर, आंत एक, बाहेर एक असा लपंडाव मला मुळींच साधत नाहीं ! एक वेळ जो मनोभंग झाला तो झाला ! पुढें मनोरमेच्या अफाट बोलण्यामुळें माझा तिरस्कार प्रतिक्षणीं वाढत जाऊन तिच्या सौंदर्याचीही उत्तरोत्तर मला किळस येऊं लागली ! विद्याधर, क्षमा करा ! तुम्हांला मी वडील भाऊ समजून मोकळ्या मनानें बोलतों; संसार म्हणजे स्त्रीसुखावर उभारायचा आणि स्त्रीसुख म्हणजे केवळ पशुवृत्ति नव्हे ! लहानपणापासून उराशीं बाळगलेली काव्यमय कल्पना ऐन फलप्राप्तीच्या वेळीं अशी समूळ नाश पावल्यामुळें मी संसाराविषयीं अगदीं उदास झालों ! वाटेल तशा तोंडाळ स्त्रीला वागवून घेण्याची साधुवृत्ति माझ्यांत नाहीं हें माझें मलाच कळतें आहे ! आणि या घटकेला तर त्याची इतकी ओकारी आली आहे कीं, उद्यांच्या उद्यां मी देशत्याग करणार ! नको हा लोकापवाद आतां !

विद्याधर : छे, छे, असें कांहीं अविचारानें करूं नका ! लोकापवाद आपोआप निवळेपर्यंत त्याला धैर्यानें पाठ दिलीच पाहिजे ! तुम्ही निघून गेलांत तर तुमच्या निंदकांना चांगलेंच फावेल !

जयंत : निदान या घरांत रहाणें तर शक्यच नाहीं !

विद्याधर : ठीक आहे ! उद्यां परवां दुसरीकडे कुठें तरी जागा पहा ! पण एकदम असे त्रागा करून लोकांच्या संशयाला जागा

करून देऊं नका ! घर सुद्धां एकदम सोडूं नका ! मला मात्र उद्यांच्या उद्यां या घराचा आश्रय सोडिला पाहिजे. घरांत एका-मागून एक घोटाळे चालत असतांना माझ्यासारख्या तिऱ्हाइतानें इथें राहणें कोणालाच हितकर व्हायचें नाहीं. मला कमलाकरानें जागा पाहून देण्याचें वचन मागेंच दिलें आहे !

जयंत : तुम्हीं सुद्धां जाणार तर ! मग मी एकटा या सापाच्या —

विद्याधर : जयंत, तुम्ही हा उतावळा स्वभाव हळुहळू सोडीत चला ! तोच तुमचा नाश करतो !

जयंत : आणखी काय नाश करणार आतां ! एकवार बिचाऱ्या लीलेची भेट घेऊन तिचें शेवटचें समाधान करितों आणि या शहरचा कायमचा निरोप घेतों ! पण चला, आपल्याला या बाबतीबद्दल बोलतांना कोणीं ऐकलें तर आणखी तुमची बेअब्रू व्हावयाची !

विद्याधर : शाबास ! अशीच सावधगिरी प्रत्येक बाबतींत ठेवा म्हणजे झालें. चला.

: ५ :

[भूतमहाल. कमलाकर प्रवेश करितो.]

कमलाकर : अहाहा ! या वर्षाकालीन संध्यासमयाची किती भीषण रमणीय शोभा ही ! गगनमार्ग चालण्याच्या श्रमानें उरीं फुटल्यामुळें सूर्यानें रक्ताची गुळणी टाकून नुकताच प्राण सोडिला आहे; रक्तानें भरलेल्या या त्याच्या मृत्युशय्येवर हा सोसाट्याचा वारा ढगाचा शेणगोळा फिरवीत आहे ! इकडे मरतां मरतां सूर्यानें मारलेल्या हृदयभेदक भाल्यांनीं झालेली इंद्रधनुष्याची जखम अजून पुरतीशी भरून आली नाहीं म्हणून हे कृष्णमेघ थोडे अश्रू

गाळीत आहेत. दक्षिणेकडे एकटाच चमकणारा हा अगस्तीचा तारा मृतशय्येजवळच्या दक्षिणमुखी समयींची साक्ष पटवीत आहे! आणि भिजण्याच्या भीतीनें घरट्यांकडे धांवणारे हे पक्षी मित्राच्या स्मशानयात्रेनंतर स्नान करून ओलेत्यानें त्या दिव्याचें दर्शन घेऊन घरोघर जात आहेत असें वाटतें! रात्रीं माजणाऱ्या पापाच्या चिखलाची, हा पायखालचा चिखल प्रस्तावनाच करीत आहे! अशा वेळीं मनुष्याची स्वभावसिद्ध पापवासना अनावर होऊन बाहेर यऊं पाहते यांत नवल तें काय? वाहवा, झालें! दिवसाची तोंडमिळवणी करितांना तात्पुरती आणलेली लज्जेची लाली नाहींशी करून रात्रीनें आपलें खरें कृष्णस्वरूप दाखवावयास सुरवात केली आहे! अंधार, भयाण अंधार! या भयाण पार्श्व-भूमीवर भयानक मृत्यूचें उग्र चित्रच खेळावयास पाहिजे! या प्रसंगीं या भूतमहालाजवळ फिरकण्याची साक्षात् भुतांची सुद्धां छाती होणार नाहीं! बिचारी द्रुमन आंत भयानें अगदीं मेल्यापेक्षां मेली होऊन गेली असेल! चला, आतां आंत जावें म्हणजे मृत्यूच्या चित्राबद्दल माझी कल्पना थोडी तरी खरी झालेली पहावयास मिळेल! पण हा चोरकंदील काढून मग दरवाजा उघडावा! खवळलेल्या वाघिणीच्या पिंजऱ्यांत एकदम उडी घालून उपयोगी नाहीं! (चोरकंदील काढून त्याच्या प्रकाशांत दरवाजाच कुलुप काढितो व दार उघडतो. तोंच दरवाजांत टांगलेलें द्रुमनचें प्रेत दृष्टीस पडतें. कमलाकर दारांतून त्यावर सारखा प्रकाश पाडून पाहतो.)

कमलाकर : (मोठ्यानें हंसून स्वगत) वाहवा! माझ्या लाडकीनें माझी कल्पना अक्षरशः खरी केली म्हणावयाची! द्रुमन, अखेर अशा रीतीनें मेलीस ना! किती सुंदर आणि भयानक चित्र हें! या भयानक सौंदर्याला आलिंगन देण्यासाठीं हे बाहु कसे पुढें

धांव घेतात! पण हिच्या प्रेताच्या आणखी जवळ गेलों तर बिनवारसी गालांच्या चुंबनाचा मोह आवरणार नाहीं आणि इतक्यांतच अशा रीतीनें मृत्यूशीं तोंडओळख करून घ्यावयाची माझी तयारी नाहीं! पण असें दूर राहून काय उपयोग! पुढच्या तजविजीचा विचार केलाच पाहिजे! (तिच्या तोंडाजवळ दिवा नेतो.) चेहेऱ्यावर किती भयंकर निराशा पसरली आहे ही! हं समजलों! जन्मभर सारखा ज्याचा ध्यास केला तो परमेश्वर खरोखरीच नाहीं, अशी मरणानंतर खात्री झाल्यामुळें ही आत्म्याची अंतकाळची निराशा तर प्रेतावर पसरली नसेल ना? बोल, ठुमन्, बोल, खरोखरीच ईश्वर नाहीं ना? बोल, या भेसूर तोंडानें, काळ्या पडलेल्या, पथ्थर झालेल्या जिभेनें नास्तिकपणाचा एक तरी शब्द बोल! का तुझ्या सौंदर्याचा अनादर करितों म्हणून रागावलीस? खरेंच ठुमन्, गळफांसामुळें रक्तानें हे एक वेळचे गुलाबी गाल असे काळे पडले नसते तर त्यांच्या चुंबनाचा सन्मान मी खात्रीनें केला असता! पण हें काय? या तारवटलेल्या डोळ्यांकडे माझी दृष्टी सारखी कां बरें लागत आहे! बोल, ठुमन्, या थिजलेल्या डोळ्यांच्या कांचांतून, मरतांना तुझ्या मस्तकांत भिनलेली कृतान्ताच्या क्रूरतेचीं चित्रें दाखवून मला कांहीं अमानुष विचार शिकविणार आहेस का? अहाहा! असें असेल तर हा पहा सारखा तुझ्या डोळ्यांकडे टक लावून पाहतों! (कांहीं वेळ तटस्थ उभा राहतो.) आहे, डोळ्यांत राक्षसी जादू आहे खास! हें पहा, भयंकर विचारांनीं माझ्या डोक्यांत थैमान चालविलें आहे! बस्स, ठरलें. असेंच करणार! या लांकडी प्रेताचे तुकडे तुकडे करून आणि हा तोंडाचा पडदा न ओळखतां येण्याजोगा छिन्नविछिन्न करून पेटींत भरतों! ती पेटी तात्यासाहेबांच्या घरीं मागल्या बागेंतल्या विहिरीजवळ ठेववितों.

लीलेची शेवटची भेट घेण्यासाठीं धडपडणाऱ्या जयंताला गफलतीनें उद्यां रात्रीं त्याच वेळी नेमका तेथें आणतों; आणि देतों जाऊन सरकारी शिपायांना वर्दी, म्हणजे झालें ! लीलेच्या नांवाचें खोटें पत्र जयंताला देण्यासाठीं गोकुळची योजना केली म्हणजे घोटाळ्याला तोटा नाहीं. मनोरमेची, डब्यांत राहिलेली ही पेटी, कोणाला पत्ता लागूं नये म्हणून येथें आणिली; तिचाच या कामीं उपयोग करावा आणि भरतीला तिचे कांहीं दागिने टाकावे म्हणजे भरपूर पुरावा झाला ! याशिवाय, जयंताच्या बायकोबद्दलच्या तिटकाऱ्याचीही हवी तितकी मदत होईल. मनोरमा मेली हेंही कोणाला ठाऊक नाहीं आणि द्रुमन् मेली हेंही कोणाला ठाऊक नाहीं. त्यामुळें हां हां म्हणतां जयंतानें मनोरमेला मारिली याबद्दल सर्वांची खात्री होईल ! आतां या प्रेताचे तुकडे मनोरमेच्या पेटींत भरले, कीं झालें काम ! विद्याधरावर वार करणारा तो पद्माकराचा दरवडेखोर, अगदीं उरफाट्या काळजाचा आहे, त्याचा ही पेटी नेण्यांत चांगलाच उपयोग होईल ? आज ही व्यवस्था करून उद्यांच जयंताला लीलेच्या नांवाचें एक पत्र पोंचवितों. या जगांत मूर्खपणाचें मासले असे विलक्षण घडून येतात कीं आपल्याला पायापासून उभारणी करीत बसण्याचें कारणच नाहीं ! आपोआप घडत जाणाऱ्या गोष्टींच्या परिणामाचा ओघ आपल्या हिताकडे वळविला म्हणजे झालें ! चल द्रमन्, तुझ्या मूर्खपणाचा मी कसा फायदा घेतों पहा, पण हें तुझ्या हातांत काय ? पत्र कशाचें बुवा हें (वाचून पहातो) वा ! मनोरमेची आणि आपली सारी हकीकत लिहिली आहे यांत ! शाबास ! द्रमन्, ही तुझी सावधगिरी अशी जगाच्या दृष्टीआड लपवून टाकितों ! (पत्र पैशाच्या पाकिटांत ठेवतो. दार आंतून लावून घेतो.

(पडदा पडतो.

[विद्याधर व गोकुळ बोलत येतात.]

गोकुळ : हें पहा प्रत्यक्ष बाबासाहेबांचें पत्र ! यांत त्यांनीं लीला-ताई आणि सुशीलाताई यांना मनास वाटल्यास खुशाल पुनर्विवाह करण्यांची स्पष्ट परवानगी दिलेली आहे. विद्याधर, एका यःकश्चित् बालविधवेनें आपले पारे मारिलें हें पाहून बाबासाहेबांसारख्या पोक्त मनुष्यानें आपलें मत बदलावें ही केवढी नामुष्कीची गोष्ट आहे !

विद्याधर : मग यांत गैर काय झालें ? असा हृदयद्रावक देखावा पाहून कोणाचें मन बदलणार नाहीं ?

गोकुळ : असें म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं ! अहो, पूर्वीच्या ऋषींनीं असा प्रकार पाहिला असता तर त्यांनीं आपलं मत बदललें असतें का ?

विद्याधर : त्यांचें मत उलट दृढ झालें असतें !

गोकुळ : हं; तेंच मी म्हणतों—

विद्याधर : नाहीं, तुम्ही भलतेंच म्हणत आहां ! गोकुळ, पूर्वीचे ऋषि खरोखरीच पुनर्लग्नाला संमति देऊन गेले आहेत. आपल्या ऋषिप्रणीत आर्यधर्मानें विधवांना अशी आडकाठी मुळींच ठेवलेली नव्हती. त्यांच्या तेजोमय उदारतेवर ही सारी रूढीची राखुंडी जमली आहे. अशा राक्षसी रूढीला मान देणें म्हणजे जुन्या मतांचा अस्थानीं अभिमान केल्यासारखें होईल.

गोकुळ : वा ! रूढीला मान द्यावयाचा नाहीं तर काय एखाद्या चवचाल माणसाच्या लहरीला मान द्यावयाचा ? सुधारणा म्हणजे साहेबी चार करण्याचा परवाना ! शिकलेल्या पण बहकलेल्या माणसाच्या मोकाट कल्पनेची लहर ! रूढी समाजाचा जीव आहे !

विद्याधर : छे छे; मी तर उलट म्हणतों कीं, रूढी म्हणजे समाजाचा निर्जीवपणा आहे! परिस्थिति बदलली, कीं समाज-बंधनांत सुधारणा ही झालीच पाहिजे. मनुष्याला पूर्णत्वाचा पल्ला गांठण्यासाठीं नेहमीं पुढें चाल करीतच गेलें पाहिजे. सर्वतोपरी रूढीच्या बंधनांनीं चालणारा–चालणारा कसला जखडलेला–समाज मृतवतच समजला पाहिजे.

गोकुळ : छे: छे: छे, आम्हांला कोणत्याही सुधारणेची गरज नाहीं. मी तर आजकालच्या एकापेक्षां पूर्वीच्या पूज्याची किंमत जास्त समजतों. सुधारणा करण्याचा आव घालणें म्हणजे पूर्वजांना मूर्ख म्हणण्यापलीकडे कांहीं नाहीं.

विद्याधर : प्रगमनशील पूवजांना मूर्ख म्हणण्याइतक पातक दुसरें कोणतेंच नाहीं.

गोकुळ : झालें तर; मग त्यांनीं पाडून दिलेल्या प्रघाताला नांवें ठेवणें म्हणजे त्यांना मूर्ख म्हणण्यासारखच नाहीं का?

विद्याधर : मुळींच नाहीं. त्यांचे ते प्रघात त्यांच्या काळाला अनुरूप होते; पण आज आपण त्यांच्यापुढें जावयाला नको का! प्रतिक्षणीं पुढें पाऊल टार्कात आल्यामुळेंच आमच्या पूर्वजांना भटकत्या राहणीला सोडून, सुस्थिर समाजाची स्थापना करितां आली ना? त्यांना पूर्वज नव्हते कां? गोकुळ, अशा सुधारणाप्रिय पूर्वजांचें खरें अनुकरण त्यांच्याप्रमाणें सारखी पुढें चाल करीत गेल्यानें होणार, कीं ठराविक आणि अयोग्य रूढींना शेंकडों वर्षें मिठी मारून बसल्यानें होणार?

गोकुळ : हें म्हणणें दिसावयाला सयुक्तिक आहे; पण याचें खंडन सहज करितां येईल. कालच मीं 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' हें पुस्तक वाचलें; त्यांत स्पष्ट म्हटलें आहे कीं–मला आतां

आठवत नाहीं, आणि तें म्हणणें इथें तितकें लागू पण होणार नाही. शिवाय, आपण वादाच्या मुख्य मुद्द्यापासून बरेच घसरलों आहों ! मूळ बोलणें कशावरून निघालें बरें ? तुम्हांला आठवतें का ?

विद्याधर : बाबासाहेबांवरून.

गोकुळ : हो, खरेंच; आतां आठवलें सारें; काय बरें केलें त्यांनीं ?

विद्याधर : तात्यासाहेबांना पत्र पाठविलें—

गोकुळ : खरेंच कीं हो; आणि हें पत्रसुद्धां माझ्या हातांत, तरी विसर पडला त्याचा ! बाकी हें विसरभोळेपणामुळें नाहीं झालें ! मी आठवीत होतों दोन्ही गोष्टी एकदम ! त्या पुस्तकांतलें म्हणणें आणि आपल्या वादाचा विषय ! तेव्हां कसें समजणार तें ? हो, दोन दोन डोळे असून एका वेळीं माणसाला कांहीं दोन निराळ्या गोष्टी पाहतां येत नाहींत; मग एका स्मरणशक्तीनें दोन हरपलेल्या गोष्टींचा पाठलाग कसा होणार ?

विद्याधर : बरें, हें पत्र घेऊन चालला होतां कुठें त्याची तरी आठवण आहे ना ?

गोकुळ : वा ! म्हणजे काय झालें ! इतका मी विसरभोळा आहें वाटतें ? हें पत्र लीलाताईजवळ नेऊन द्यायला–पण नाहीं–मला वाटतें हें दुसरें जयंताचें पत्र लीलाताईंना द्यायचें आणि हें बाबासाहेबांचें पत्र कमलाकरांना–अंहं–त...सें न...नव्हे. कमलाकरांचें पत्र जयंतांना द्यायचें–पण कमलाकरांचें पत्र आहे कुठें आधीं–हें लीलाताईंनीं जयंताला लिहिलेलें पत्र कमलाकरांनीं जयंताजवळ देण्यासाठीं मजजवळ दिलें–पण हेंच त्यांनीं दिलें का तात्यासाहेबांना आलेलें हें पत्र लीलाताईंना देण्यासाठीं त्यांनीं –काय बरें ?

विद्याधर : गोकुळ, आतां हा विचार राहूं द्या जरा! डोकें स्थिर असतांना तुम्हांला एखादी सरळ गोष्टसुद्धां आठवत नाहीं, आणि आतां तर तुमचें डोकें या वादानें तापलेलें; तशांतून बाबत कांहीं सरळ नाहीं. दोन तीन पत्रें आणि पांच सहा नांवें एवढ्यांच्या चक्रव्यूहांतून तुम्ही कसले बाहेर पडतां!

गोकुळ : चला, कमलाकरांनाच भेटून त्याचा निकाल करून घेऊं!

विद्याधर : कमलाकरांनाच विचारावयाचें हें तरी नीट लक्षांत ठेवा. नाहीं तर, पुन्हां मी दृष्टीस पडलों तर माझ्यावरच चौकशीचा मारा सुरू कराल!

गोकुळ : भलतेंच; इतकी साधी गोष्टसुद्धां विसरतों कीं काय? चला.

[जातात.

: ७ :

[डोक्यावर पेटी घेऊन दरोडेखोर व मागाहून हातांत ट्रुमनूचें डोकें घेऊन कमलाकर भीतभीत प्रवेश करितात.

तात्यासाहेबांच्या घरामागील बाग.

कमलाकर : हं ठेव ती पेटी त्या विहिरीजवळ! अस्सं! आतां जाऊन सांगितल्याप्रमाणें शिपायांना कोणाकडून तरी सावध करीव! हं, ही घे तुझी मजुरी! एवढ्याशा कामगिरीबद्दल ही शंभर रुपयांची नोट! आतां ही गोष्ट कोठें फुटणार नाहीं ना?

[पाकिटांतून घाईनें त्याला कागद देतो.

दरोडेखोर : छेः छे : रावसाहेब! आपल्यासारख्यांच्या जिवावर आमच्या साऱ्या उड्या! ही गोष्ट आतां यापुढें माझी मला सुद्धां

समजणार नाहीं. पण शंभरांचीच नोट आहे ना ? नाहीं तर दहाविहांची असेल —

कमलाकर : जा, जा, शंभारांचीच आहे; मी दुसऱ्या नोटा बाळगीतच नाहीं ! चल, पळ, आपल्या कामाला लाग. (एकीकडून दरवडेखार जातो. दुसरीकडून जयंत येतो.) सावज तर ठरल्याप्रमाणें आलें; आतां कांहीं वेळानें हा दगड विहिरींत टाकून आपण दूर व्हावें म्हणज आपोआप स्वारी इकडे येईल !

(पेटीवर द्रुमनचें डोकें ठेवितो.

जयंत : (स्वगत) वर मेघांचा गडगडाट चालला आहे; मधून एखादटुसरा विजेचा चमकारा होतो आहे, क्षणिक उजेडाच्या लकर्कीनें काळोख दुणावतो आहे; पण या विमनस्क स्थितींत मला या सर्व प्रकारांचें कांहींच वाटत नाहीं ! लीलेनें बोलाविल्याप्रमाणें आलों तर खरा ! आतां एकदां तिच शेवटचें समाधान करितों आणि घेता या कंटाळवाण्या संसाराची रजा ! झाला हा संसाराचा अनुभव पुरे झाला ! पण अजून लीला कां येत नाहीं ! (कमलाकर विहिरींत दगड टाकून निघून जातो; जयंत दचकतो.) पावलें वाजून कसला बरें विहिरीकडे आवाज झाला ! घाईनें येतांना अंधारामुळ लीला चुकून विहिरींत तर पडली नाहीं ना ! (विहिरीजवळ जातो.) अंधारामुळें कांहींच दिसत नाहीं; पण ही पेटी कसली ! आणि तिच्यावर हें काय ! हाताला केंस कसले लागताहेत ! (द्रुमनचें डोकं उचलतो. शिपाई येऊन त्याला पकडतात.

शिपाई : धांवा, धांवा, रावसाहब ! घरांत चार शिरला आहे ! धांवा !

जयंत कोण आहे ! अरे, मी चोर नाहीं !
(घराच्या खिडक्या उघडतात.)

शिपाई : चोर नाहीं तर कोण, चोराचा बाप ! (मंडळी आंतून पाहतात. लीला, सुशीला वगैरे. तोंच वीज चमकते.)

जयंत : अरे बापरे ! हें काय माझ्या हातांत ?

शिपाई : अरे बापरे ! हा तर खून !

जयंत : पण केला कोणी ?

शिपाई : तूंच ?

जयंत : काय मीं ? हा दुर्दैवा !

[वीज चमकते. पडदा पडतो.

४

: १ :

[स्थळ – भूतमहाल]

विद्याधर : कमलाकरानें जागा पाहून दिली खरी, पण ती गांवापासून इतकी दूर, कीं एखाद्या निकडीच्या कामासाठीं लौकर गांवांत जाऊन येईन म्हटलें तर सोय नाहीं ! आणि या जयंताच्या खटल्यामुळें सारखें गांवांत जावें यावें लागतें ! बाकी आजपर्यंत झालेल्या जबान्यांवरून आणि साक्षींवरून खटल्याचा निकाल काय होणार हें उघड उघड दिसून येतच आहे ! कोणी कपटानें पसरून ठेविलेल्या जाळ्यांत बिचारा जयंत अचूक सांपडला आहे! अशा जिवलग आणि उदार मित्रासाठीं काय वाटेल तें करण्याची माझी तयारी आहे ! पण उपयोग काय ? फिर्यादी पक्षाचा पुरावा इतका भरपूर आहे कीं, जयंतानें मनोरमेचा खून केला असा निकाल पंचांना एकमतानें द्यावाच लागेल ! मनोरमेच्या प्रेताचे तुकडे पेटींत भरून ती विहिरींत टाकण्यासाठीं रात्रीं जयंत आला कसा हें मोठें नवल आहे ! नाहीं म्हणावें तर तिचें डोकें त्याच्या

हातांत! प्रेत मनोरमेचें नाहीं म्हणावें तर पेटींत तिचे दागिने, पत्रें वगैरे पुराव्याला हजर! आतां खटला बहुतेक संपल्यासारखा झाला आहे. येऊन जाऊन त्या पत्राबद्दल आमच्या बाजूनें गोकुळची तेवढी साक्ष व्हावयाची राहिली आहे! पण तिचा काय उपयोग? ती होऊन न होऊन सारखीच! अरेरे! गरीब बिचारा जयंत फुकट प्राणाला मुकणार! पण या उलाढाली कोणी केल्या? परमेश्वरा, मानवी मतीला कुंठित करणारें हें कोडें सोडवायला तूंच अकल्पित दैवी साहाय्य पाठविशील तरच बिचारा निरपराधी जयंत सुटणार आहे! [दरोडेखोर येतो.

दरोडेखोर : राम राम, रावसाहेब! आज इतके दिवस हेलपाटे घालतों आहें, तेव्हां आज आपली गांठ पडते आहे!

विद्याधर : कोणरे बाबा तूं?

दरोडेखोर : मी आपला मानकाप्या दरोडेखोर नव्हे का!

विद्याधर : (स्वगत) हरहर, परमेश्वरा, निव्वळ थट्टा मांडली आहेस आमची! मीं साह्याची अपेक्षा करितांच हें उत्तर पाठविलेंस!

दरोडेखोर : कां, रावसाहेब, अंधारांतली ओळख उजेडांत पटत नाहीं वाटतें? आपणच नाहीं का त्या दिवशीं रात्रीं ती पेटी मला न्यावयाला सांगितली?

विद्याधर : (स्वगत) पेटी! खास कमलाकराचें कांहीं कुलंगडें असावें हें! (प्रकट) पेटी! हां हां, ती पेटी म्हणतोस! आलें लक्ष्यांत. बरें मग, तिचें काय म्हणतोस आतां?

दरोडेखोर : त्या वेळीं आपण मला शंभर रुपयांची नोट दिली–

विद्याधर : दिली. मग–पुढें काय?

४

: १ :

[स्थळ – भूतमहाल]

विद्याधर : कमलाकरानें जागा पाहून दिली खरी, पण ती गांवा-पासून इतकी दूर, कीं एखाद्या निकडीच्या कामासाठीं लौकर गांवांत जाऊन येईन म्हटलें तर सोय नाहीं ! आणि या जयंता-च्या खटल्यामुळें सारखें गांवांत जावें यावें लागतें ! बाकी आज-पर्यंत झालेल्या जबान्यांवरून आणि साक्षींवरून खटल्याचा निकाल काय होणार हें उघड उघड दिसून येतच आहे ! कोणी कपटानें पसरून ठेविलेल्या जाळ्यांत बिचारा जयंत अचूक सांपडला आहे! अशा जिवलग आणि उदार मित्रासाठीं काय वाटेल तें करण्याची माझी तयारी आहे ! पण उपयोग काय ? फिर्यादी पक्षाचा पुरावा इतका भरपूर आहे कीं, जयंतानें मनोरमेचा खून केला असा निकाल पंचांना एकमतानें द्यावाच लागेल ! मनोरमेच्या प्रेताचे तुकडे पेटींत भरून ती विहिरींत टाकण्यासाठीं रात्रीं जयंत आला कसा हें मोठें नवल आहे ! नाहीं म्हणावें तर तिचें डोकें त्याच्या

हातांत ! प्रेत मनोरमेचें नाहीं म्हणावें तर पेटींत तिचे दागिने, पत्रें वगैरे पुराव्याला हजर ! आतां खटला बहुतेक संपल्यासारखा झाला आहे. येऊन जाऊन त्या पत्राबद्दल आमच्या बाजूनें गोकुळची तेवढी साक्ष व्हावयाची राहिली आहे ! पण तिचा काय उपयोग ? ती होऊन न होऊन सारखीच ! अरेरे ! गरीब बिचारा जयंत फुकट प्राणाला मुकणार ! पण या उलाढाली कोणी केल्या ? परमेश्वरा, मानवी मतीला कुंठित करणारें हें कोडें सोडवायला तूंच अकल्पित दैवी साहाय्य पाठविशील तरच बिचारा निरपराधी जयंत सुटणार आहे ! [दरोडेखोर येतो.

दरोडेखोर : राम राम, रावसाहेब ! आज इतके दिवस हेलपाटे घालतों आहें, तेव्हां आज आपली गांठ पडते आहे !

विद्याधर : कोणरे बाबा तूं ?

दरोडेखोर : मी आपला मानकाप्या दरोडेखोर नव्हे का ?

विद्याधर : (स्वगत) हरहर, परमेश्वरा, निव्वळ थट्टा मांडली आहेस आमची ! मीं साह्याची अपेक्षा करितांच हें उत्तर पाठविलेंस !

दरोडेखोर : कां, रावसाहेब, अंधारांतली ओळख उजेडांत पटत नाहीं वाटतें ? आपणच नाहीं का त्या दिवशीं रात्रीं ती पेटी मला न्यावयाला सांगितली ?

विद्याधर : (स्वगत) पेटी ! खास कमलाकराचें कांहीं कुलंगडें असावें हें ! (प्रकट) पेटी ! हां हां, ती पेटी म्हणतोस ! आलें लक्ष्यांत. बरें मग, तिचें काय म्हणतोस आतां ?

दरोडेखोर : त्या वेळीं आपण मला शंभर रुपयांची नोट दिली—

विद्याधर : दिली. मग—पुढें काय ?

दरोडेखोर : अहो, ती नोट नाहीं ! हा पहा चुकून आपण भलताच कागद मला दिला ! हा घ्या आपला कागद आणि – (विद्याधरास कागद देतो.)

विद्याधर : (कागद पाहून चपापतो. स्वगत.) काय ? मनोरमा अजून जिवंत ! परमेश्वरा, तुला दोष दिला त्याची क्षमा कर !

दरोडेखोर : आहे ना आपलाच कागद ?

विद्याधर : शंकाच नाहीं ! मी आज किती दिवस त्याच्याच तपासांत होतों. शाबास, तूं मोठेंच काम केलेंस.

दरोडेखोर : मग आतां मला नोट मिळावी एवढाच अर्ज आहे !

विद्याधर : (नोट देऊन) या घे एक सोडून दोन ! ही एक शंभरांची तुझ्या पहिल्या कामाबद्दल आणि ही दुसरी, हा कागद परत आणून दिल्याबद्दल.

दरोडेखोर : वाहवा ! रावसाहेब, आपणच आमच्यासारख्या गरिबांचे पोशिंदे !

विद्याधर : पण माझें अजून तुझ्याशीं बरेंच काम आहे !

दरोडेखोर : आपला गुलामच आहें मी, साहेब !

विद्याधर : कोठला आहेस तूं ?

दरोडेखोर : मूळचा राहणारा होय ? चोरांच्या आळंदीचा.

विद्याधर : नाहीं; नाहीं. येथें राहतोस कोठें ? तुझा पत्ता पाहिजे !

दरोडेखोर : असें म्हणतां ? मी राहतों वेताळ पेठेंत, मोठ्या म्हसोबाच्या समोर आणि खुन्या मुरलीधराच्या उजव्या हाताला ! (विद्याधर पत्ता टिपून घेतो.)

विद्याधर : नेहमी तुझ्याशीं काम पडतें; तेव्हां पत्ता उतरून घेतला ! नांव काय म्हणालास तुझें !

दरोडेखोर : तंट्या मानकाप्या. दिवसा हंमेश घरीं सांपडावयाचा मी.

विद्याधर : बरें जा तूं आतां ! सध्यां मी फार कामांत आहे !

दरोडेखोर : ठीक आहे—आपली गरिबाची ओळख असूं द्या एवढेंच मागणें आहे.

विद्याधर : वा ! हें काय विचारतोस ! तुझ्यावर तर सारी आमची मदार !

[दरोडेखोर जातो.

विद्याधर : (स्वगत) अहाहा ! परमेश्वरा, निरपराध्यांचा तूं खरा खरा साह्यकारी आहेस ! हा कागद म्हणजे मित्राचा प्राण वांचविणारी साक्षात् संजीवनीच ! याच्या साह्यानें जयंत एका क्षणांत दोषमुक्त होईल ! मुळीं खूनच झाला नाहीं, तर अपराध कोठला रहाणार ! द्रुमननें आत्महत्त्या केली, तिचें प्रेत कमलाकरानें पेटींत भरून त्या विहिरीवर नेलें, लीलेला भेटण्यासाठीं आलेला जयंत आयताच या हरामखोराच्या जाळ्यांत सांपडला, आणि मनोरमा घांटपायथ्याच्या दवाखान्यांत पडली आहे. द्रुमननें स्पष्ट स्पष्ट लिहून ठेविलें आहे सारें ! द्रुमन्, मरतां मरतां केवढा परोपकार करून गेलीस ! मनोरमा कमलाकराबरोबर कशा फसगतीनें गेली याचा सुद्धां साफ उलगडा या पत्रांत केला आहे ! चला, आतां कामाला लागलें पाहिजे. नुसत्या या पत्रानें काम भागावयाचें नाहीं ! मरणोन्मुख झालेली मनोरमा कदाचित् मेली तर पुन्हां पंचाईत व्हावयाची ! गाडीची वेळ झाली आहे, याच गाडीनें निघतों. ती कोणत्या दवाखान्यांत आहे हें नक्की मला कळलें असतें तर बरें झालें असतें. घांटपायथ्याला जातों आणि तिचा तपास करितों ! निदान ती मेली असल्यास तिच्या मरणाच्या खऱ्या प्रकाराचा तेथील अधिकाऱ्यांचा दाखला आणतों ! गांवांत जाऊन ही हकीकत

सांगावयाला सुद्धां वेळ नाहीं; वेळ तर घालवून उपयोगी नाहीं! घांटपायथ्यावरूनच तात्यासाहेबांना तार करून खटल्याची मुदत वाढविण्याचा अर्ज करायला सांगतों! परमेश्वरा, मी जाईपर्यंत मनोरमेला मात्र जिवंत ठेव म्हणजे झालें. [जातो. पडदा पडतो.

: २ :

[हातांत कागद घेऊन गोकुळ प्रवेश करितो.]

गोकुळ : (कागदांकडे पहात कांहीं वाक्यें पुटपुटून) छेः बुवा, या जयंताच्या खटल्यानें जीव जेरीस आणला अगदीं! आज इतके दिवस ही साक्ष सारखा पाठ करीत आहें; पण चार प्रश्नोत्तरांपलीकडे मजल जात नाहीं. आणि या वकिलांचा म्हणजे साक्षीदारांवर मोठा कटाक्ष! भारतीय युद्धांतल्या सेनापतींची आणि वकिलांची लढण्याची एक रीत आहे अगदीं! म्हणजे मुख्य मालक धर्म-दुर्योधनांप्रमाणें रहावयाचे बाजूला आणि खटल्यांतल्या या सेनापतींचा साक्षीदारांच्या फौजेवर सारखा हल्ला! फेरतपासणीच्या चक्रव्यूहांत एखादा प्रतिपक्षाचा वीर सांपडला, कीं मारे त्याच्यावर दरखास्त, सुनावणी, कैफियत, हुकूमनामा या वाग्बाणांचा मारा सुरू व्हावयाचा! काय हे शब्द! दरखास्त, जातमुचलका, फैसला! बोलतांना कसें अवसान भरतें अंगांत! मला वाटतें या साऱ्या शब्दांना एकच अर्थ असावा किंवा एकाही शब्दाला कोठलाच अर्थ नसावा. आज पंधरा दिवस या शब्दांनीं अगदीं भंडावून सोडिलें आहे! स्वप्नांत सुद्धां मोठमोठाल्या अक्षरांनीं लिहिलेले हेच शब्द दिसतात! वकिलांचें नेहमीं कसें होत असेल कोणास ठाऊक? आमच्या समोरच्या वकिलानें जर माझ्यावर या शब्दांचा मारा केला तर मीही पण उलट मारा करणार! त्यानें म्हटलें "दरखास्त" कीं आपण म्हणावें

" कैफियत " ! आणि मला सतावून सोडण्यासाठीं तो खात्रीनें हें विचारणार. वकिलांच्या अंगांत पक्षकार संचरला, कीं तो अगदीं बेफाम होतो. परकायाप्रवेशाच्या विद्येवर ज्याचा भरंवसा नसेल त्यानें वकिलाकडे पहावें ! पानी तेरा रंग कैसा ? जिसमें मिलावें वैसा ! छे: ! पण पाण्याचा रंग दुसरा पदार्थ त्यांत असेपर्यंत तरी कायम राहतो ! वकील खटला संपण्याचीही वाट पहात नाहीं ! आतां एकमेकांच्या मानगुटीस बसणारे वकील घटकेनें एकमेकांच्या गळ्यांत गळा घालून बसतील ! वकिलाला फक्त एका परिसाची उरफाटी उपमा शोभेल. परिसाचा स्पर्श होतांच लोखंडाचें सोनें होतें आणि वकिलांच्या स्पर्शानें सोन्याचें लोखंड होतें ! वकिलानें पक्षकाराला एकदां हातीं धरलें, कीं बिचाऱ्याच्या हातांतल्या सोन्याच्या सलकड्यांच्या लोखंडी बेड्या बनावयाच्या ! वकिलांचा धंदाच असा ! हजारों पक्षकारांची घरें बसवावयाचीं आणि आपलें घर उभारावयाचें ! लोकांनीं बेअब्रू केली, कीं यांची अब्रू वाढली ! मग का पैशाच्या देवघेवीच्या खटल्यांत पैसे काढून जसे हे पैसेवाले बनतात तसे, अब्रुनुकसानीच्या खटल्यांतून प्रतिवादीनें घेतलेली वादीची अब्रू परत भरून देववितांना मध्यें अब्रूची दलाली काढून अब्रूदार होतात कोणास ठाऊक ! बरें इतक्या तंट्याबखेड्यांच्या घालमेलींत जन्म घालविला तरी वकील स्वतः त्यांत कधीं पडावयाचा नाहीं ! न्यायाच्या बाजारांतला हा दलाल स्वतः कर्जेदलाल कधीं नसावयाचा ! संसारांत राहून संसारापासून अलिप्त राहिल्याबद्दल तुकाराम प्रौढी मिरवितो; पण या वकिलांत असे हजारों संसर्गरहित तुकाराम दाखवितां येतील ! पण जाऊं द्या ! या खटल्याच्या दगदगीनें मी सुद्धां अर्धामुर्धा वकीलच झालों आहें, तेव्हां पर्यायानें स्वतःचीच नालस्ती करण्यांत काय अर्थ ? ही साक्ष उद्यांना पाठ झालीच

पाहिजे ! काय करावें, नुसतें सवालजबाब आपल्याशीं म्हणून उपयोग नाहीं. प्रश्न कोणी तरी विचारावयाला पाहिजे होतें; म्हणजे उत्तरें द्यावयास ठीक पडलें असतें ! पण कोण मिळणार असें ? ती जर या वेळीं असती तर किती उपयोगी पडली असती ! पण ती कोठली यावयाला येथें या वेळीं ! [मथुरा एकदम त्याचे पाय धरते.

गोकुळ : अरे बापरे, कोण मथुरा ! दरखास्त कैफियत !

मथुरा : हो मीच ! मी चुकलें ! मला क्षमा करा !

गोकुळ : (स्वगत) पत्राचा परिणाम झाल्यासारखा दिसतो. (प्रगट) मला नाहीं खरें वाटत ! मथुरे, तूं क्षमा मागणार ? छे:, ही भुताटकी असली पाहिजे !

मथुरा : आतां माझा अंत पाहूं नका ! मी आजपासून आपल्या आज्ञेबाहेर कधीं वागणार नाहीं ! हें पहा, बाबांनीं पत्र दिलें आहे !

[पत्र देते.

गोकुळ : (पत्र वाचून) अस्सें ! ऊठ, तुझ्या क्षमेचा अर्ज आहे एकूण ! मला वाटलें कीं, माझे पाय धरून तूं माझा कबजा करून घेणार ! ऊठ !

मथुरा : मला क्षमा केल्याखेरीज मी पाय सोडणार नाहीं.

गोकुळ : हा क्षमेचा अर्ज आहे ! मथुरे, याचा निकाल कायद्या-बरहुकूम केला पाहिजे ! ऊठ, रहा अर्जदारासारखी समोर उभी ! अर्जाची सुनावणी ही झालीच पाहिजे ! ऊठ !

[मथुरा उठून दूर उभी रहाते.

मथुरा : कां बरें उगीच छळ असा हा ? क्षमा करावयाची एकदां लौकर.

गोकुळ : छे: छे: छे: ! अशी कायद्याच्या कामांत धांदल उप-

थोगी नाहीं ! त्यांतून हा तर घरांतला ताबा मिळविण्याचा दिवाणींतला दावा ! यांत तर तारखा पुढें सारख्या टाकीतच गेलें पाहिजे ! दिवाणीच्या दाव्यांत दिरंगाईखेरीज शोभा नाहीं ! एकदां एका गृहस्थानें बायको ताब्यांत मिळण्यासाठीं दिवाणींत दावा केला; तेव्हां, तो खटला त्या गृहस्थाच्या हयातीपर्यंत चालून अखेर त्याच्या मुलाच्या नांवानें हुकूमनामा झाला !

मथुरा : पुरे ही थट्टा ! करायची ना क्षमा ?

गोकुळ : ही नुसती खटल्याची सुनावणी झाली ! अजून इंगा तर पुढेंच आहे ! दरखास्त न् कैफियत न् मुकदमा ! बरें, तुझ्यातर्फे वकील कोणता ?

मथुरा : माझे वकील, माझे न्यायाधीश, सारे आपणच.

गोकुळ : वेडी रे वेडी ! न्यायाधीशाला कधीं वकील होतां येईल का ? बरें, एकतर्फी निवाडा देऊं ! ऐक आतां निकाल. अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ, अंहं·कोम हलक्या जातीसाठीं वापरावयाचा– ब्राह्मणासाठीं काय बरें शब्द आहे ? [आठवण करीत बसतो.

मथुरा : बाई, बाई, शर्थ झाली आतां !

गोकुळ : ठीक आहे, चूकभूल द्यावी घ्यावी. शब्द आठवला म्हणजे कळवूं ! हं, अर्जदार मथुरा कोम गोकुळ, तूं अर्जांत मागितल्याप्रमाणें तुझ्या नांवें क्षमेचा हुकूमनामा देण्यांत येऊन सरकारांत ताबेगहाण पडलेल्या घराचा हक्क तुझ्या नांवें नोंदविण्यांत येत आहे; परंतु एक महिनाभर सरकारकडे ही मिळकत नजरगहाण राहून तुझ्या वागण्याकडे सरकार सारखें लक्ष देईल ! वर्तन कमजास्त दिसलें, कीं मिळकतीवरचा हक्क उडवून तुला माहेरीं राहण्याची शिक्षा होईल ! आहे कबूल ?

मथुरा : आहे कबूल ! आहे कबूल ! पण हें काय भलतेंच वेड ?

गोकुळ : हं, कोर्टाचा अपमान होत आहे हा ! वेडे, या जयंताच्या खटल्यासाठीं कोर्टात बसून बसून ही किफायत केली आहे, समजलीस ? फौजदारी खटल्याची तोंडाला मिठी बसली कीं चव बदलण्यासाठीं दिवाणीकडे धांव घ्यायची.

मथुरा : बिचाऱ्या जयंतावर नसतें संकट आलें हें !

गोकुळ : बरी आठवण केलीस ! माझी उद्यां साक्ष आहे ! तेवढी पाठ म्हणून घे पाहूं. मीं आतांच तुझी आठवण केली ! आतां तूं कोर्ट हो. बैस या खुर्चीवर. हं लाजूं नकोस ! ही सारी रंगाची तालीम झालीच पाहिजे ! घे हा कागद ! चल बैस लौकर.

मथुरा : इश्श, हें काय भलतेंच !

गोकुळ : बैस लौकर. हं, बसते आहेस का पाठवूं माहेरीं पुन्हां कोर्टाला ?

मथुरा : हं, ही घ्या बसलें !

गोकुळ : अस्सें; लकडीशिवाय मकडी वळत नाहीं ! या कागदांतला एकेक प्रश्न विचार आतां !

मथुरा : (कागद वाचून) ईश्वरसाक्ष खरें सांगेन; खोटें सांगणार नाहीं.

गोकुळ : ईश्वरसाक्ष खरें सांगेन, खोटें सांगणार नाहीं. अंः ! हा कांहीं प्रश्न नाहीं ! नुसतें म्हणा, ‘ मम आत्मनः श्रुतिस्मृति ’ यांतला हा प्रकार आहे ! हं पुढें.

मथुरा : तुमचें नांव काय ?

गोकुळ : गोकुळ.

मथुरा : बापाचें नांव ?

गोकुळ : वृंदावन.

मथुरा : आडनांव ?

गोकुळ : विसरभोळे.

मथुरा : तुमचें वय काय ?

गोकुळ : वय काय बरें ठरविलें आहे ? छेः; नांहीं येत लक्ष्यांत ! एक अक्षर सांग पाहूं ?

मथुरा : पं—

गोकुळ : पंधरा !

मथुरा : भलतेंच कांहीं तरी ! खरें तरी वाटेल कोणाला ?

गोकुळ : अरे हो, पंचवीस ! (घोकतो) छेः ! हें वय दगा देणार ! आंकडा लक्ष्यांत ठेवणें मोठें कठीण ! आण पाहूं तो कागद ! (कागद घेऊन घोकतो)

मथुरा : कांहीं तरी खूण बसवून ठेवावी त्या आंकड्याची.

गोकुळ : हो, हो, हा प्रश्न आहे पांचवा; तेव्हां पांचा पांचा पंचवीस ! प्रश्नसंख्येचा वर्ग केला, कीं झालें काम ! पंचवीस !

मथुरा : आणि वकिलानें चवथ्यांदाच हा प्रश्न विचारला तर ?

गोकुळ : अरेच्या, खरेंच ! फट्दिशीं चारचोक सोळा होऊन नऊ वर्षांची खोट बसायची ! काय करावें बरें ?

मथुरा : खरेंच, मोठी पंचाईत आहे ही ! (हंसते)

गोकुळ : हां, पंच असतात पांच ! तेव्हां पांच पंचांत हातापायांचीं बोटें मिळविलीं कीं झाले पंचवीस.

मथुरा : पण भीतीनें घाबरून हातपायच गळाले, मग बोटें कोठलीं आणणार ?

गोकुळ : आणि डोळ्यांपुढें अंधेरी आली तर पंच तरी कोठून दिसणार! इकडूनही अडचण आहे! (कागदाकडे पाहून) हां हां, आठवली अगदीं सोपी युक्ति!

मथुरा : कोणती ती?

गोकुळ : गोकुळ वृंदावन विसरभोळे! माझ्या नांवांत अक्षरें आहेत बारा! तेव्हां स्वतांच्या नांवांतल्या अक्षरांना दोन्ही बाजूंच्या दोन वकिलांनीं गुणून त्यांत एक न्यायाधीश मिळविला, कीं झाले बारा दुणे चोवीस आणि एक पंचवीस!

मथुरा : पण न्यायाधीशांकडे पहावयाचा होईल का धीर?

गोकुळ : अं! न्यायाधीश नाहीं तर आरोपी मिळविला! नगास नग असला म्हणजे झालें! बरें, पुढें, सहावा प्रश्न. (कागद तिला देतो)

मथुरा : तुमचा धंदा काय?

गोकुळ : अरे, धंदा कोणता सांगावा? हं, धंदा वाटेल ती गोष्ट विसरण्याचा!

मथुरा : आणि जेवण्याची सोय?

गोकुळ : तेंही विसरतों! नाहीं, हा प्रश्न तुझा आहे! मी फिरून उत्तर देतों कीं मी उत्तर देण्याचें नाकारितों! या प्रश्नाला माझी हरकत आहे! अशी सावधगिरी ठेवावी लागते, बघितलीस!

मथुरा : बरें, ही इतकी सावधगिरी ठेवण्यासारखी साक्ष तरी महत्त्वाची आहे का?

गोकुळ : महत्त्वाची? अग, माझ्या साक्षीवर तर सारी भिस्त आहे आमची! नाहीं तर जयंताला चार वेळां फांशीं जाण्याइतका

पुरावा आहे ! पण माझ्या शब्दांसाठीं त्याची सुटका होणार आहे ? या खटल्याचा चालक, याचा सूत्रधार, तर मीच आहें ! उगीच नाहीं साक्षीसाठीं जिवाचा आटापेटा चालविला इतका ! घरांत ती कायद्यांच्या पुस्तकांची रास पाहिलीस ! वकिलावर ताण झाली आहे माझी !

मथुरा : एका खटल्यांतल्या साक्षीनें वकिलापर्यंत मजल गेली, मग चार खटल्यांच्या भानगडीनें आपण न्यायाधीशच व्हाल ! आतां आपल्या बाजूला कांहीं वकिलाची जरूर राहिली नसेल ?

गोकुळ : अरेरे, अगदीं विसरलों ! आमच्या तर्फेचा विद्याधर वकील कालपासून कोठें गडप झाला आहे, पत्ता नाहीं; आजपर्यंत खटल्यांतले आरोपी फरारी होत असत; पण वकीलच परागंदा झाल्याचा हा पहिला खटला आहे ! त्यामुळें तात्यासाहेब मोठ्या फिकिरींत पडले आहेत आणि सारखे वकिलाच्या शोधांत आहेत. मी दोन चार वकिलांकडे नन्नाचा पाढा ऐकून आलों, तें तात्या-साहेबांना सांगावयाचें राहिलें आहे ! वकील कोणी नाहीं.

मथुरा : मग आपले वसंतराव नाहीं का चालावयाचे ? ते वकीलच आहेत ना ?

गोकुळ : पण त्यांचा पत्ता आहे कोठें ? ते वीणाताईबरोबर कधींच फरारी झाले आहेत.

मथुर हत्तीच्या. एवढेंच ना ! त्यांचा पत्ता मी सांगतें. तीं दोघेंही आमच्या बाबांच्या शांतिसदनांत आहेत.

गोकुळ : काय म्हणतेस ? मग आतांच्या आतां हें तात्यासाहेबांना कळविलें पाहिजे, म्हणजे तारेनें बोलावल्याबरोबर उद्यांच वसंतराव येथें येतील ! जा, तूं घरांतलें पहा आतां ! मी जाऊन येतों. (तीं जाते.) वसंतरावाचा पत्ता सांगितला हें फार नामीं झालें ! आणि

मथुरा ताळ्यावर आली हेंही नामी झालें ! आतां आपला मूळचा विसराळू स्वभाव विसरलें पाहिजे. आणि तेवढेंच जरा कठीण आहे. एखादी गोष्ट विसरण्याची अडचण मला जन्मांत प्रथम भासते काय ती याच वेळीं ! हिला अगदीं कह्यांत ठेविलें पाहिजे सारखे ! हं, याच त्या खुर्च्या ! आम्हांला तिनें ओढावयाला लावल्या, नाहीं का ? आतां घेतों सूड ! अग ए, मथुरे, आलीस का ? दरखास्त ! कैफियत ! (मथुरा येते.) त्या दिवशींच्या या खुर्च्या ने पाहूं ओढून आंत ! चलाव, मुकदमा, हुकूमनामा ! काय जोर आहे या शब्दांत ! (मथुरा खुर्ची नेते.) आपण तर पुढें मागें पोरांचीं नांवेंसुद्धां हींच ठेवणार ! दरखास्त, कैफियत, जशी हीं मुलींचीं नांवें; आणि मुकादमा, हुकूमनामा, फैसल्ला हीं मर्दानी नांवें मुलांना ! आणि स्वतः मुकत्यार वकील होणार ! बस्स, ठरला हा कायम बेत. [जातो. पडदा पडतो.

: ३ :

[कमलाकर प्रवेश करतो.]

कमलाकर : काय चमत्कार आहे ! जयंताच्या गळ्याभोंवतीं फांस बसावयाची वेळ आली तरी या मूर्ख पोरीच्या त्याच्या गळ्याभोंवतालच्या मिठ्या सुटत नाहींत अजून. एका दृष्टीनें भाग्यवानच म्हणावयाचा ! एकंदर जगांत हाच प्रकार दिसून येतो ! ज्याला जें नको तेंच त्याला मिळावयाचें ! तात्यासाहेब तरी या जयंताला सोडविण्याची खटपट कां करीत आहेत कोणाला ठाऊक ? विद्याधर मात्र मनुष्य खरा; जयंताच्या वशिल्यानें घरांत नाचावयाचा यापुढें संभव नाहीं असें पाहून त्या राजश्रींनीं पळता पाय काढला ! त्याची या पोरीवर खरोखरीच नजर होती, कीं

नुसता हा माझा तर्क आहे? उंटाची उपजत पाठीची कमान पाहून मांजराला उंट रागावल्याची शंका यावी तशांतला माझ्या मनाचा संशय तर नसेल? या वसंतानें जयंताचें वकीलपत्र घेतलें हें ठीक झालें! या विलायती वेड्याच्या हातून काय होणार?

[तारवाला येतो.

कमलाकर : काय रे? कांहीं तार आहे काय?

तारवाला : होय भाऊसाहेब, तात्यासाहेबांच्या नांवाची तार आहे.

कमलाकर : मग मीं सही करून दिली तर चालेल ना?

तारवाला : न चालायला काय झालें? नेहमीं तर तुम्हीं त्यांचीं तारा, पत्रें घेतां; ही घ्या. (तार देतो. कमलाकर सही करून देतो.)

तारवाला : रामराम साहेब. [तारवाला जातो. कमलाकर वाचतो.

कमलाकर : (आश्चर्यानें) विद्याधराची तार ही! खटल्याची तहकुबी मागावी म्हणून तात्यासाहेबांना सांगतो आहे हा! कां बरें? याला कांहीं पत्ता लागला आहे कीं काय? आठ दहा दिवस यावयाला सांपडत नाहीं; जरूरीचें काम आहे म्हणतो; ठीक आहे! तार माझ्याच हातीं आली हें नशीब म्हणावयाचें! ही तार आतां चालली काळाच्या कबजांत! इतकेंच नाहीं, पण आतां टपालावर सातआठ दिवस विशेष नजर ठेवली पाहिजे! चला, खटला चालावयाची वेळ झाली! आज खटल्याचा निकाल, बहुधा जयंताचाच निकाल लागणार! [जातो. पडदा पडतो.

[विद्याधर, डॉक्टर, फौजदार, मनोरमा मरणोन्मुख निजली आहे.]

मनोरमा : विद्याधरपंत, माझ्या अविचारानें मीं त्यांना इतक्या संकटांत पाडिलें आणि आतां स्वतः तर घटकेची सोबतीण होऊन बसल आहें.

विद्याधर : मनोरमाबाई, झाल्या गोष्टीला इलाज नाहीं. अरेरे ! तुम्ही घांटपायथ्याच्या दवाखान्यांत राहिलां असतां तर मला तुमचा पत्ता लौकरच लागून जयंताची आणि तुमचा दृष्टीभेट तरी झाली असती.

मनोरमा : हें काळें तोंड घेऊन त्याच दवाखान्यांत कसें राहतां आलें असतें ? बाबासाहेबमामंजी दोन दिवसांतच परत दवाखान्यांत येणार होते, म्हणून द्रुमनताई गेल्याबरोबर – मी पण तेथून निघून या दवाखान्यांत आलें. आतां माझ्यानें जास्त बोलवत नाहीं.

विद्याधर : मग काय, डॉक्टरसाहेब, यांना आतां येथून हलविणें शक्य नाहीं म्हणतां ?

डॉक्टर : (हळूच) हा प्रश्न विचारण्याचें कारणच नाहीं. आज पांच सहा दिवस बाईंची प्रकृति सारखी बिघडत चालली आहे. आज तर आतां घटकेचा भरंवसा नाहीं; बहुतेक अर्ध्या तासाच्या आंतच—

मनोरमा : डॉक्टरसाहेब, आतां हळू कशाला बोलतां ? मरायला मी भीत का आहें ?

विद्याधर : मग फौजदारसाहेब, आपण यांची हीं स्थिति पाहिलीच आहे; त्याबरहुकूम एक दाखला मला लिहून द्या, कीं जिचा खून झाला ती बाई येथें आहे म्हणून !

मनोरमा : आतां आहे म्हणून कशाला हवें ! विद्याधर, त्यांचें पाप पुरें झालें. त्याबद्दल त्यांनीं भोगावयाच्या त्या यातना भोगल्या ! त्यासाठींच देवानें मला जन्माला घातली ! माझ्यासाठीं त्यांच्याजवळ क्षमा मागा ! झालें ! माझ्यानें आतां बोलवत नाहीं. जयंत, क्षमा करा — देवा आलें — आतां मला— [मरते.

विद्याधर : अरेरे, किती भयानक शेवट हा ! हा सारा आततायी वृत्तीचा परिणाम !

फौजदार : जाऊं द्या; ही खेद करीत बसण्याची वेळ नाहीं. खटल्याचीं तुम्ही जरी दहा दिवस तहकुबी मागितली आहे तरी तुम्ही लवकर जावें हें बरें. आमच्याकडला आणि डॉक्टरसाहेबां-कडला दाखला घेऊन तुम्हीं आतांच्या गाडीनेंच येथून निघा. खरें कीं नाहीं डॉक्टरसाहेब ?

डॉक्टर : रास्त आहे आपलें म्हणणें ! त्याचप्रमाणें विशेष पुराव्यासाठीं हें प्रेत आम्ही असेंच ठेवतों.

फौजदार : प्रेत ठेवण्याची कांहीं जरूरी नाहीं. येथील चार वजनदार लोकांसमक्ष पंचनामा केला म्हणजे झालें !

विद्याधर : हो, तसें करावें तेंच बरें. चला आतां त्याच खट-पटीला लागूं.

: ५ :

[स्थळ :—कारागृह]

जयंत : (हातांतील पत्रांकडे पाहून) एक गोष्ट — लीले — केवळ एकच गोष्ट समजण्यासाठीं मी आज इतके दिवस तुझी विनवणी करीत असतांना, आज या पत्राच्या रूपानें माझें समाधान करीत आहेस ! मी अपराधी आहें असें सर्वांचें एकमत झालें तरी, लीले,

तुझ्या आश्वासनाच्या एका शब्दासरसा मी स्वतःला धन्य समजेन! लीलेची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं मी मनोरमेला मारीन काय? मग यापूर्वीच दुसरें लग्न करून घ्यावयाला मला कोणाची हरकत होती? पुरुषांच्याच सुखासाठीं अवतरलेल्या आमच्या समाजानें दुसऱ्या लग्नाच्या वेळीं माझ्यावर पहिल्या इतक्याच उत्साहानें आनंदाच्या अक्षता उधळल्या असत्या; आणखी तिसरें लग्न केलें असतें—चौथें केलें असतें—अगदीं वेश्यागमन केलें असतें तरी सुद्धां समाजानें माझें तोंडापुरतें अभिनंदन केलें असतें—मला कृष्णस्वरूप समजूनही माझी अवतारी पुरुषांतसुद्धां गणना केली असती! पण लीले, असल्या अन्यायी सवलतीचा फायदा घ्यावयाची कल्पना माझ्या मनाला तरी शिवली होती का? या एकतर्फी सुटकेनें मी कदाचित् सुखी—तुझ्याशीं पुनर्विवाह करून खात्रीनें सुखी झालों असतों. पण, लीले, माझ्या दुसऱ्या लग्नाच्या समारंभाचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें रहातांच मनोरमेची मूर्ति माझ्यासमोर उभी रहात असे. त्या स्थितींतल्या तिच्या मनाची कल्पना करितांना माझें मन विरघळून जात असे. माझ्या सुखाची हानि झाली तशी तिच्याहि सुखाची हानि झाली आहे, या विचारानें मी भांबावून जात असें; तोच मी, लीले, बाबासाहेबांनीं तुला पुनर्विवाहाची मोकळीक देतांच तिचा जीव घेईन—छेः छेः! असा नुसता उडता विचार माझ्या डोक्यांत आला असता तर मीं आपल्या हातानें माझें डोकें उडवून टाकलें असतें! माझें हृदय कसें आहे याची पुरेपूर साक्ष तुला पटली असूनही लीले, मी निर्दोष आहें कीं नाहीं हें मला कळविण्यासाठीं तूं हा पत्राचा रस्ता शोधून काढिलास! या पत्रांत कदाचित् अनिष्ट मत असेल या भीतीमुळें अजून मला तें उघडून पाहण्याचा धीर होत नाहीं. उद्यां न्याया-

धीशाच्या तोंडचे निकालाचे शब्द ऐकण्यापेक्षां या पत्रांतल्या शब्दांभोवतींच आत्मा घुटमळत राहिला आहे. पण नाहीं; मीं आतां मनाचा पक्का धडा केला आहे. पत्राच्या आरंभींच जर भलत्या कल्पनेचा पूर्वरंग दिसूं लागला तर अश्रूंनीं पत्राचा पुढचा भाग साफ धुऊन टाकीन आणि संशयमग्न चित्तानें, लीले, तुझा कठोर निवाडा पुरतेपणीं ऐकून घेतल्यावांचून उद्यां प्राण सोडीन ! (पत्र फोडून पाहतों.) काय पाहतों हें मी ? अगदीं कोरें पत्र ! लीले, माझ्या हृदयाप्रमाणेंच शून्यवृत्ति झालेल्या या कोऱ्या पत्रावरून मी काय समजूं ? का कारागृहांतल्या या अंधारामुळें हीं पुसटलेलीं अक्षरें दिसत नाहींत ? (नीट पाहून) छे: छेः ! आतां या पत्राचा अर्थ पुरता लक्षांत आला ! या पत्रावर नुसता अश्रूंचा पाऊस पाडून ठेविला आहे. कारागृहांतला काळोख कितीही काळाकुट्ट असला तरी हृदयांत असा लख्ख प्रकाश—प्रेमाचा प्रकाश—पडल्यावर हीं प्रेमाक्षरें कुठें लपून राहतील ? अहाहा ! मी निरपराध आहें अशीच, लीले, तुझी खात्रा आहे ना ? पण आतां असल्या शंकेचें कारणच नाहीं ! तुझें माझ्याबद्दल वाईट मत असत तर तें दाखविण्यासाठीं हा अश्रूंचा पूर धांवत आलाच नसता. पत्र पुढें ठेवून कोणत्या शब्दांनीं आपल्या हृदयाचें प्रतिबिंब त्यावर उमटवावें या विचारानें तूं क्षणभर गोंधळली असशील, इतक्यांत हृदयांतल्या या अश्रूंनीं पत्रावर उडी टाकून तुला नकळत त्याचें हें निर्मल चित्र रेखाटलें असेल. लीले, आजपर्यंत चित्रकारांनीं मनुष्याच्या बाह्यांगाचें चित्र काढलें असेल; महाकवींनीं त्यांच्या जरा पुढें जाऊन मनुष्याच्या हृदयाचें केवळ कल्पनेचें चित्र वेड्यावांकड्या शब्दांनीं चितारलें असेल; पण लीले, मर्यादित अर्थाला उजडांत आणण्यासाठीं अवतरलेल्या आणि अनुचित उपयोगानें भ्रष्ट झालेल्या शब्दांना दूर झुगारून

प्रेमपूर्ण हृदयांतून निघालेल्या शुद्ध अश्रूंनीं आज तूं मात्र हें खरेंखुरें हृदयचित्र काढिलें आहेस. होऊं दे, लीले, माझ्यावर याहूनही काळ्याकुट्ट आरोपांचा वर्षाव होऊं दे! डोळे मिटून घेऊन, बाहेरच्या जगाला विसरून, या चित्तचित्रावरचीं हीं अश्रूंचीं अक्षरें, ही मनाची मिताक्षरी, हृदयाच्या डोळ्यांनीं वाचीत असतांना, जगाची कर्कश कोल्हेकोई कोण ऐकत बसणार! आनंदामुळें द्विगुणित जोरानें धडधडणारें हें हृदय जणुं काय या प्रेमशब्दांचा प्रतिध्वनिच करीत आहे! परमेश्वरा, उद्यां माझ्या आयुष्याचा जर शेवट व्हावयाचा असेल तर हें चराचर जग, हें शरीरसुद्धां मी मोठ्या आनंदानें इथेंच टाकीन, पण हा एवढा हृदयलेख— दु:खाच्या दाबाखालीं हृदयाचें फूल पिळून काढून निर्मिलेल्या अश्रूंच्या अत्तरानें सुवासिक केलेली ही प्रेमपत्रिका मात्र वर नेण्याची मला आज्ञा दे, म्हणजे लीला स्वर्गांत येईपर्यंत आत्मानंदानें मी या हृदयवेदाचीं सारखीं पारायणें करीत राहीन! अरेरे! इतकें प्रेमळ, इतकें शुद्ध हृदय, हृदयापासून हातावर असतांना— पण नको, याच विचारामुळें आज या स्थितींत येऊन पडलों आहें! देवा, पवित्र प्रेमाचें असें अपुरतेंच चित्र काढून कां बरें थांबलास? परमेश्वरा, पुढचा जन्म जर असाच असेल, आमच्या धर्मशास्त्राप्रमाणें खरोखरीच आत्म्यांचीं लग्नें लागत असतील आणि त्याप्रमाणें पुढल्या जन्मींही पुन्हां मला मनोरमेचीच जोड मिळायची असेल तर लीलेला मात्र माझ्या आणखी जवळ आण. असें दोन्ही प्रकारचें प्रेम अर्धवट दाखविण्यापेक्षां आम्हां दोघांना एकाच मातेच्या उदरांत जन्म दे. सख्ख्या बहीणभावंडांच्या प्रेमाचा तरी आम्हांला पुरता अनुभव दे; आणि एकाच जागीं जन्म आणि एकाच जागीं मरणही देऊन एका शुद्ध प्रेमाचाच आस्वाद घेऊं दे! अशा

कोणत्याही शुद्ध, पवित्र आणि निकट प्रेमानें आमचीं अंतःकरणें जोडून टाक, कीं ज्यापासून ऐहिक सुखाच्या कल्पनेचा सुद्धां उद्भव होणार नाहीं.

: ६ :

[कचेरीचा देखावा. सर्व मंडळी. साक्षीच्या पिंजऱ्यांत गोकुळ.]

शिरस्तेदार : ईश्वरसाक्ष खरें बोलेन, खोटें बोलणार नाहीं.

गोकुळ : ईश्वरसाक्ष खरें बोलेन, खोटें बोलणार नाहीं.

शिरस्तेदार : तुमचें नांव काय ?

गोकुळ : गोकुळ.

शिरस्तेदार : बापाचें नांव काय ?

गोकुळ : वृंदावन.

शिरस्तेदार : आडनांव ?

गोकुळ : विसरभोळे.

वकील : बरें आतां सांगा पाहूं, तुमचें वय काय ?

गोकुळ : (स्वगत) हं; तोच प्रश्न ! आतां काय करायचें ? नांवांतल्या अक्षरांना दोन्ही वकिलांनीं गुणून त्यांत न्यायाधीश मिळवावयाचा. हो, असेंच; नाहीं पण, मला वाटतें अक्षरांना न्यायाधीशानें गुणून दोन वकील मिळवावयाचे असें असावें ! हं, हेंच बरोबर आहे ! बारा एके बारा न् दोन चवदा. (प्रगट) चवदा वर्षें !

वकील : चवदा वर्षें ? तुम्ही शुद्धीवर आहां का ?

गोकुळ : (स्वगत) चुकलों; वकिलांनींच गुणावयाचें ! बारा दुणे चोवीस न् एक पंचवीस (प्रगट) पंचवीस.

वकील : पहिल्यानें चवदा कशीं सांगितलीं ?

गोकुळ : पहिल्यानें फुकट गेलेलीं वर्षें जमेस धरलीं नव्हतीं.

वकील : वा ! या हिशोबानें पहिल्यानें शून्यच उत्तर द्यायला हवें होतें. तुम्ही घाबरलां काय ?

गोकुळ : मी घाबरलों ? तो काय म्हणून ? मी कांहीं माझ्या बायकोचा खून केला नाहीं ?

वकील : तुम्ही आरोपीला ओळखतां कां ?

गोकुळ : तुम्ही आपल्या बंधूंना ओळखतां कां ? न्यायाधीशसाहेब, या शिरस्तेदारांना ओळखतात का ?

वकील : माझ्या प्रश्नाचें नीट उत्तर द्या. तुम्ही आरोपीला ओळखतां का ?

गोकुळ : हो; त्यांना ओळखतों आणि आपल्याला पण चांगला ओळखून आहें बरें मी !

वकील : जयंताला सोडविण्यासाठीं तुम्ही एखादी खोटी शपथ घ्याल का ?

गोकुळ : अलबत्, कां नाहीं ? एक सोडून हजार घेईन ! प्रत्यक्ष श्रीकृष्णांनीं सुद्धां सांगितलें—

वकील : तें राहूं द्या ! हें पत्र माहीत आहे का तुम्हांला ?

गोकुळ : हो ! माहीत आहे ! लीलाताईंनीं जयंतांना पाठविलेलें पत्र हें !

वकील : किती वेळां पाहिलें आहे तुम्हीं हें ?

गोकुळ : एक वेळां !

वकील : जयंताचें बायकोशीं पटत नाहीं हें खरें आहे कीं नाहीं ?

गोकुळ : हें खरें आहे! जयंत बायकोचा अत्यंत तिरस्कार करीत असत.

वकील : तुमची बायको तुम्हांला वागवून घेतां येत नाहीं हें खरें आहे ना ?

गोकुळ : त्याच्याशीं तुम्हांला काय करावयाचें आहे ? तुम्ही आपली बायको संभाळा—

न्यायाधीश : गप्प बसा; ते विचारतात त्याचें उत्तर द्या.

गोकुळ : न्यायमूर्तींना माझी एक विनंति आहे. माझ्या मतें आमचीं घरगुतीं भांडणें न्यायासनासमोर आणण्याचें कांहीं कारण नाहीं. असल्या प्रश्नांचीं उत्तरें आम्हीं देणार नाहीं! नाहीं तर आम्ही मुळीं साक्षच द्यायला तयार नाहीं!

न्यायाधीश : असें कसें चालेल! साक्ष दिलीच पाहिजे! न्यायाला मदत ही प्रत्येकानें केलीच पाहिजे!

गोकुळ : हा चांगला न्याय आहे! यांनीं आमच्या बायकांच्या वाटेल तशा चौकशा कराव्या आणि आम्हीं यांच्या बायकोचें नांव काढिलें, कीं आपण आम्हांला गप्प बसा म्हणून म्हणतां! मी जरा तोंडाचा फटकळ आहें—आपण आणि हे वकील लोक नेहमीं एक ठिकाणीं कामें करितां तेव्हां आपला त्यांच्याकडे थोडासा ओढा असणें स्वाभाविक आहे. त्याला कोण गैर म्हणेल? (लोक हंसतात.) हं साहेब, हंशावारी बाबत घालवूं नका! आपण न्यायाधीश आहां, असा पक्षपात आपल्याला शोभत नाहीं! आपल्याला वकील आणि साक्षीदार सारखेच! मीही थोडाबहुत कायदा जाणतों! चार पुस्तकें पाहिलीं—

न्यायाधीश : (हंसून) काय वेडगळ मनुष्य! (वकिलास) चालू द्या तुमचे सवाल!

वकील : तुमचा स्वभाव थोडासा विसराळू आहे कीं नाहीं ?

गोकुळ : असेल, तुम्हांला काय त्याचे ? तुम्ही आपले प्रश्न विचारा, उत्तर मिळालें नाहीं, मग बोला ! आमच्या वकिलांनीं पढविलेले सारे जबाब सवालावांचून पाठ म्हणून घ्या हवे तर.

वसंत : अरे गोकुळ, मीं कधीं तुला पढवून ठेविला आहे रे ?

गोकुळ : असें कां बरें वसंतराव ? मी नाहीं प्रतिज्ञेवर खोटें बोलावयाचा !

वसंत : (स्वगत) चांगली सोय ! आणि हा आमच्यातर्फेचा साक्षीदार !

वकील : काय हो, हें पत्र तुम्हीं किती वेळ पाहिलें आहे ?

गोकुळ : काय हो, हा प्रश्न तुम्ही किती वेळ विचारणार ?

वकील : तुम्ही उत्तर द्या आधीं.

गोकुळ : दोन वेळां.

वकील : मघांशीं एक वेळ पाहिलें म्हणालां, आतां दोन वेळां पाहिलें म्हणतां, हें काय ?

गोकुळ : मघांशीं विचारलें त्यापूर्वीं एक वेळां पाहिलें होतें, आतांच्या विचारण्याला मघांशीं पाहिलें ती वेळ हिशेबी धरीली पाहिजे ! पूर्वींची एक व मघांची एक मिळून दोन !

वकील : वसंतराव, झालेल्या प्रश्नोत्तरांवरून तुमच्या साक्षीदारीची नालायकी दिसून येत आहे. या मनुष्याला व्यवहारज्ञान नाहीं, हा विसरभोळा आहे; त्याची आणखी फेरतपासणी केली तर तुमचें नुकसान होणार ! तेव्हां तुमची इच्छा असल्यास याची साक्ष काढून घेण्याची मी संधी देतों.

वसंत : या संधीबद्दल मी आपला आभारी आहें ! न्यायमूर्तींनीं असें करण्याचा हुकूम द्यावा.

न्यायाधीश : गोकुळ, तुझ्या नालायकीमुळें तुझी साक्ष काढून टाकण्यांत येत आहे. तुला बाहेर येण्याची परवानगी आहे.

गोकुळ : इतकेंहि करून मी नालायक ! शहाण्यानें कोर्टाची पायरी चढूं नये म्हणून वाडवडील म्हणत आले तें कांहीं खोटें नाहीं ! (पिंजऱ्यांतून बाहेर येतो.)

वकील : ही साक्ष होण्यापूर्वी जो पुरावा आला त्यावरून मला काय सांगावयाचें तें मीं मघांशीं सांगितलें आहे ! अधिक बोलण्याची माझी इच्छा नाहीं.

वसंत : त्याचप्रमाणें मलाही कांहीं बोलावयाचें नाहीं. फक्त न्यायमूर्तींनीं व पंचांनीं आरोपीच्या स्थितीकडे लक्ष द्यावें एवढीच माझी विनंति आहे.

न्यायाधीश : पंचांतील सद्‌गृहस्थ हो, आपल्याला आंत जावयाचें आहे काय ?

प्रमुखपंच : नाहीं.

न्यायाधीश : मग आपलें मत काय आहे ?

प्रमुखपंच : दोषी.

न्यायाधीश : आपलें सर्वांचें एक मत आहे ?

प्रमुखपंच : होय, सर्वांचें एक मत आहे.

न्यायाधीश : आरोपी जयंत, आमच्यापुढें आलेल्या पुराव्यावरून तुझ्यावर खुनाचा आरोप शाबीत होत आहे ! पंचांचा निकालहि तुझ्याविरुद्ध आहे ! तुझ्या बायकोबद्दल तुला अत्यंत तिटकारा होता. तिचा नापत्ता झाल्यानंतर तीनचार दिवसांनीं तिच्या प्रेताचे

तुकडे विहिरींत टाकतांना तुला पुराव्यानिशीं शिपायांनीं पकडलें आहे! पेटींतील दागिन्यांवरून व पत्रावरून आणि लीला व सुशीला यांच्या साक्षींवरून तें प्रेत मनोरमेचेंच होतें असें सिद्ध होतें. तुझी बायको नापत्ता होण्यापूर्वीं, लीला व तूं यांना अयोग्य रीतीनें बोलतांना सर्वांनीं पाहिल्यावर त्यावरून तुझा व मनोरमेचा मोठा तंटा झाला असें कमलाकराच्या साक्षीवरून सिद्ध झालें आहे. तुझा आणि लीलेचा पत्रव्यवहार होत असे हेंहि सिद्ध झालें आहे. बाबासाहेबांनीं लीलेला पुनर्विवाहाची परवानगी दिलेली ऐकल्यापासून तुझ्या मनाची चलबिचल होऊं लागली असेंहि ठरलेंच आहे. त्या अर्थीं हा खून तूं बुद्धिपुरस्सर केलास, याबद्दल मुळींच संशय उरत नाहीं. अशा अमानुष रीतीनें खून करणारावर दया करणें म्हणजे दयेचा दुरुपयोग करण्यासारखें आहे! तुझ्या शिक्षेबद्दल तूंच जबाबदार आहेस. ह्याची जबाबदारी परमेश्वराकडे नाहीं; राजाकडे नाहीं; मनुष्याकडे नाहीं! सबब, आपली बायको मनोरमा हिचा बुद्धिपुरस्पर खून केल्याचा आरोप तुझ्यावर पूर्णपणें शाबीत होत असल्यामुळें तुला मरेपर्यंत फांसावर लटकविण्याची शिक्षा देण्यांत येत आहे.

जयंत : हा दुर्दैवा!

[न्यायाधीश सही करतात; व टाक मोडून टाकितात.
पडदा पडतो.]

५

: १ :

[फांशीचा देखावा. सर्व मंडळी.]

जयंत : जगावर शेवटची दृष्टि टाकतांना आज त्यांतली अपूर्व शोभाच दृष्टीस पडत आहे, लीले ! पुन्हां हा देखावा मला कधींच पहायला मिळणार नाहीं ना !

लीला : अशीच त्या दीनदयाळू परमेश्वराची इच्छा दिसते; स्वर्गांत तरी तो तुम्हांला सुखांत ठेवो.

जयंत : लीले, स्वर्गाबद्दलची माझी कल्पना क्षणोक्षणीं ढांसळत चालली आहे. स्वर्गाची प्रत्यक्ष साक्ष अजून कोणाला पटली आहे का ! त्यापेक्षां परिचयानें प्रिय झालेली ही पृथ्वी किती तरी हवीशी वाटत आहे. खरोखरीच स्वर्ग असेल का ? परमेश्वर असेल का ?

ही देखतां डोळ्या दृष्टीआड होणारी प्रेमाची सृष्टि पुन्हां कल्पनातीत काळीं तरी लाभेल का ? एक ना दोन, हजारों तर्कांनीं आत्मा व्याकुळ झाला आहे. स्वर्गांत अप्सरा असतील पण अशी बाळपणाची सोबतीण, संस्कारजन्य प्रेमाची खाण अशी लीला असेल काय ? स्वाभाविक रीतीनें मरण येतांना मनुष्य बेशुद्ध होतो हें त्याचें केवढें भाग्य ! पण अगदीं जाणीवपणानें जगाचा निरोप घेतांना संशयाच्या भोंवऱ्यांत सांपडून माझी काय स्थिति झाली ही !

सुशीला : बाळा जयंता, धीर धर, ही केवळ ईश्वरश्रद्धेची कसोटी आहे. दृढभावाचा भुकेला भगवान् कोणालाही अंतर देत नाहीं. त्याच्यावर दृढविश्वास मात्र ठेव.

जयंत : अहाहा ! सुशीले, बोल बोल; तुझ्या अमृतवाणीचा या कानास शेवटचा लाभ होऊं दे. यापुढें मानवी शब्दांचा नाद त्यांना पारखा होणार. मृत्यूच्या राज्यांतल्या अज्ञात प्रदेशांत माझें समाधान कोणती सुशीला करणार ? पहा, लीले, अशीच प्रेमदृष्टीनें पहा. काळा, कांहीं वेळ आपली गति थांबवून माझी भरत आलेली मृत्यूची घटका थोडी तरी लांबणीवर टाक. पण लीले, अशी रडूं नकोस. माझें हृदय आतां बायकांच्या हृदयापेक्षांही कोमल झालें आहे. तुझ्या डोळ्यांतलें पाणी पाहून, हें पहा, माझेही डोळे पाण्यानें भरून येतात, आणि त्यामुळें माझा पुढचा मार्ग मला स्पष्ट दिसत नाहीं. मृत्यूची वेळ दूर असली म्हणजे तात्कालिक निर्भयतेमुळें स्वर्गाच्या गोष्टीवर सहज विश्वास बसतो; पण जसजशी, ती सगळ्या जगाच्या ज्ञानाच्या कसोटीची वेळ जवळ येते तसतसा विश्वास डळमळूं लागतो. नको, लीले, रडूं नको ! ते अमोलिक अश्रू जपून ठेव. या अभाग्यासाठीं असे उधळूं नकोस.

लीला : रडूं नको तर काय करूं ? आतां या जगांत मला कोणाचा हो आधार ? माझें समाधान कोण हो करील ? ही आपली लाडकी लीला दुःखानें गांजली म्हणजे यापुढें अशी कोणाच्या हो गळ्यांत पडणार ? [त्याच्या गळ्याला मिठी मारते.

जयंत : इहलोकाचा संबंध सुटल्यावर त्याची लाज तरी कशाला धरूं आणि या अखेरच्या वेळीं लीले, तुला दूर तरी कशाला लोटून देऊं ? आतां स्वर्गांत हें सुख लाभेल काय ? अप्सरांच्या डोळ्यांतून दिव्य तेज लकाकत असेल, पण या डोळ्यांच्या आरशांप्रमाणें त्यांच्यांत बाळपणाचीं हजारों चित्रें दिसतील काय ? नंदनवनांतल्या वायूला या श्वासासारखी हुषारी आणितां येईल काय ? या तनुलते-सारखें स्पर्शसुख स्वर्गांतली ती कल्पलता कुठून देणार ? आणि या एक एक अश्रूची संजीवनशक्ति तर अमृताच्या सागरांत सुद्धां सांपडणार नाहीं.

शिपाई : बाई दूर व्हा; अगदीं काळाच्या दाढेंत सांपडलेल्या माणसाचा लोभ धरून काय कामाचा !

सुशीला : बाबारे, अगदीं प्रेताला वारा लागूं नये म्हणून त्याच्या-वर सुद्धां पांघरूण घालण्याची माया जेथें आवरत नाहीं तेथें जिवंत माणसाचा लोभ कसा सुटणार ?

जयंत : लौकर, फारच लौकर, हें सुख सोडावें लागत आहे. आज-पर्यंत लोकलज्जेमुळें, पापाच्या ऐहिक कल्पनेमुळें, या सुखाचा कधींच अनुभव घेतां आला नाहीं. आतां या घाईच्या एका क्षणांत साध्या आयुष्याचें सुख एकदम कसें अनुभवतां येणार ? दृढ आलिंगनानें या कायेचा चुराडा होईल; हपापलेल्या मुखाच्या श्वासानें हे ओंठ करपून जातील आणि तीव्र प्रेमाच्या दृष्टीनें हा देह छिन्नविच्छिन्न होईल !

लीला : सावध व्हा, जयंत, सावध व्हा; मी आतां तुमची बाळपणची अल्लड लीला नाहीं; पण समाजानें मानसिक संन्यास दिलेली, प्रेमाच्या शिवेपलीकडे लोटलेली, अशुभमूर्ति बालविधवा आहें! (त्याच्यापासून दूर होऊं लागते.)

कमलाकर : (स्वगत) या हतभाग्याचें हें शेवटचें सुख पाहून-सुद्धां अंगाची आग होते आहे. (उघड) तात्यासाहेब, हें कधींच आटोपणार नाहीं. आपणच पुढें व्हा. सरकारी माणसांची खोटी करणें गुन्हा होईल.

तात्यासाहेब : तेंही खरेंच; जयंता, बाळा चल; सावध हो.

जयंत : हो; खरेंच; आतां सावध झालेंच पाहिजे. लीले, दूर हो; त्या दिवशीं एक क्षणभर नसत्या कल्पनेला मनांत थारा दिला त्याचें हें प्रायश्चित्त भोगतों आहें; आतां मरतां मरतां कशाला हवा हा मोह! लीले, आजन्म तुझ्याशीं केवळ बंधुप्रेमानें वागत आलों त्याची आठवण करून आतांच्या माझ्या या पवित्र निर्दयतेची क्षमा कर; हा पहा मी तुला शुद्धत्वाच्या कठोरतेनें अस्सा दूर लोटून या स्वर्गाच्या मार्गाला लागतों. (फांसावर चढून जातो.)

लीला : ताई, हा प्रसंग कसा ग पाहूं? नुसत्या कल्पनेनेंच मला घेरी येऊं लागत आहे; सारें शरीर लटपट कांपत आहे.

सुशीला : त्यापेक्षां मन दगडासारखें घट्ट करून तूं घरीं जा. इथें उभें राहून तरी आपल्याच्यानें काय होणार आहे? जा, तिकडे आपली गाडी आहे; गाडीवाल्याला सांग म्हणजे तो तुला घरीं घेऊन जाईल. जा. [लीला रडत रडत जाते.

जयंत : जा, लीले जा; आतां कायमचे डोळे झांकतांना अंगावर अजून शहारे येत आहेत. (डोळे अर्धवट मिटून पुन्हां उघडतो.) छेः,

पृथ्वीमातेकडे, भोंवतालच्या प्रियजनांकडे पाहण्याचा मोह पुन्हां अनावर होत आहे. आजन्मचारित्र एकदम डोळ्यांपुढें येऊन उभें रहातें. बस्स; पुरें हा मोह. आतां झांकलेले डोळे उघडल्यानंतर काय दृष्टीस पडेल त्याची कल्पना, परमेश्वरा, फक्त तुलाच ! [डोळे मिटून घेतो. घाईनें विद्याधर प्रवेश करितो.]

विद्याधर : (न्यायाधिशास) थांबा, थांबा, अन्यायानें निरपराध्याला ठार मारूं नका. न्यायमूर्तींनीं हे दोन दाखले पाहाण्याची कृपा करावी. आरोपी जयंत याच्यावर कोणताच आरोप नाहीं, अशी या दाखल्यांवरून आपली खात्री होईल. मित्रा, जयंता, खालीं ये तूं.

[दाखले देतो.

कमलाकर : (स्वगत) हा काय घोंटाळा आहे आणखी ! असें आड उभें राहून पहावें काय आहे तें ! आणि प्रसंग पाहून पुढें कसें वागायचें हें ठरवावें.

न्यायाधीश : तात्यासाहेब, आपल्याला सांगावयाला मोठा आनंद वाटतो कीं, जयंत हे अगदीं निर्दोष आहेत. मनोरमाबाई काल एका भलत्याच गांवीं दवाखान्यांत वारल्या. (शिपायांस) अरे त्यांना उतरवा खालीं ! (जयंत खालीं उतरतो.)

तात्यासाहेब : मग तें प्रेत कोणाचें ?

विद्याधर : तें दुमनचें ! तिनें आत्महत्या केली; आणि ती मात्र कमलाकराच्या अधमपणामुळें.

तात्यासाहेब : म्हणजे हा सर्वच प्रकार विलक्षण आहे !

विद्याधर : (पत्र देऊन) हें पत्र पहा, दुमननें मरतांना लिहून ठेविलेलें पत्र ! यांत एकंदर प्रकार खुलासेवार लिहिला आहे.

(न्यायाधिशास) मला वाटतें आतां खटला पुन्हां चालवीपर्यंत आरोपीला जामिनावर सोडतां येईलच ?

न्यायाधीश : ही गोष्ट सरन्यायाधीशांच्या अधिकारांतली आहे. चला, जयंतांना घेऊन आपण कचेरींतच जाऊं.

तात्यासाहेब : काय उरफाट्या काळजाचा राक्षस! कमलाकर ! अरे, इतक्यांत हा येथें होता आणि गेला कुठें ?

विद्याधर : तो येथें कशाला राहातो ?

तात्यासाहेब : हें पत्र तुमच्या हातीं कसें लागलें ?

विद्यधार : कमलाकराच्याच एका रामोशानें चुकून मला दिलें आणि त्यावरून मला सारा पत्ता लागत गेला. ती एकंदर हकीकत फार मोठी आहे. पण तात्यासाहेब, खटल्याची मजल येथपर्यंत आली कशी ? तहकुबी मागण्यासाठीं मीं आपल्याला तार केली होती ना ?

तात्यासाहेब : मला तार केली होती ? मला तर नाहीं मिळाली–

विद्याधर : ती सुद्धां त्या हरामखोरानें नापत्ता केली असेल. चला, त्याचाही तपास केला पाहिजे. तात्यासाहेब, आपण न्यायाधीशसाहेबांबरोबर कचेरीकडे चला; मी त्या रामोशाला घेऊन येतों आणि साधल्यास तारेबद्दलही चौकशी करितों.

तात्यासाहेब : ठीक आहे. चला. [सर्व जातात. सुशीला जाऊं लागते.

विद्याधर : सुशीले, सुशीले, जरा थांब; आज मी तुला आणखी पुनर्विवाहाबद्दल विनंति करणार आहें !

सुशीला : काय या वेळीं ?

विद्याधर : हो, या वेळीं आणि याच जागीं ! जी जागा जयंताची अमंगल मृत्युभूमि म्हणून आपल्या स्मरणांत राहणार

होती तीच आतां आपली विवाहभूमि म्हणून लक्ष्यांत राहावी अशी माझी इच्छा आहे.

सुशीला : या भलत्या विषयाची अशा गडबडीच्या वेळीं—

विद्याधर : आतां गडबडीची वेळ कसली? संकट नाहींसें झाल्यावरही तें फार भयंकर होतें म्हणून भिण्यांत काय अर्थ? भयंकर स्वप्नाचें जागेपणीं भय बाळगणें हें खंबीर मनाचें लक्षण नाहीं. शिवाय कैदेंतून मुक्त झालेल्या जयंताला आपण दोघें विवाहपाशांत बद्ध झालेलीं दिसलों पाहिजे, असा माझा कृतनिश्चय झालेला आहे! सुशीले, अजून तुला माझी दया येत नाहीं काय? किती दिवस मला तूं अशी अलोट दुःखांत ठेवणार?

सुशीला : विद्याधर, मला असा आग्रह करूं नका! तुमच्या विनवणीच्या प्रत्येक शब्दानें मी अधिक अधिक संकटांत पडत आहें. त्या दिवशीं तुम्हीं त्या मांगाच्या हातून मला सोडविलें; त्या वेळीं माझें मन बेभान झालें होतें म्हणून रागाच्या आवेशांत मी तुम्हांला भलतेच शब्द बोलून गेलें; त्याची मला क्षमा करा! आणखी मोठ्या मनानें हा पुनर्विवाहाचा हेतु सोडून द्या!

विद्याधर : सुशीले, मी तुझ्या गुणाला योग्य नाहीं का? का एकदां तुझा उपमर्द केला म्हणून अजून तूं माझा तिरस्कार करीत आहेस?

सुशीला : नाहीं, मी तुमचा तिरस्कार करीत नाहीं! माझ्या खोलींत तुम्हीं पाऊल टाकिलें तेवढ्या गोष्टीचा चांगला उलगडा करा, म्हणजे जी स्त्री तुमच्याशीं लग्न करील तिला मी जन्माची धन्य समजेन!

विद्याधर : पण माझा तर तुझ्याबरोबरच जन्म काढण्याचा संकल्प आहे.

सुशीला : तो संकल्प कधींच पुरा व्हावयाचा नाहीं ! तुम्हीं त्या मांगाच्या हातून मला सोडविलें, जयंताला जवळजवळ तुम्हींच जीवदान दिलें; तुमचे आम्हां सर्वांवर अगणित उपकार आहेत. पण विद्याधर, तुमच्या पायां पडतें, त्या उपकाराच्या मोबदल्यांत या देहाची मागणी करूं नका ! त्याच्यावर माझ्या पतीची सत्ता आहे.

विद्याधर : सुशीले, किती दिवस त्या पतीची सत्ता चालणार ? पतीच्या लहानशा मूर्तीच्या आठवणीवर सारा जन्म घालविणार काय ?

सुशीला : विद्याधर, मोठमोठ्या साध्वींचीं चरित्रें असेंच करायला सांगत नाहींत का ? गिरिधरलालाच्या बालमूर्तीच्या चिंतनांत मिरादेवीनें सारा जन्म घालविला ना !

विद्याधर : दंतकथेच्या राज्यांतल्या या गोष्टी ! सुशीले, गिरिधरलालानें भक्तीसाठीं मिरादेवीच्या पदरांत उडी टाकली तसा तुझा पति स्वर्गांतून तुझ्यासाठीं उडी टाकील का ?

सुशीला : या हतभगिनीसाठीं त्या कोमल बालमूर्तीला इतके श्रम ? विद्याधर, माझा एवढा अधिकार नाहीं. त्यांच्या बाललीलांचें चिंतन करावयाचें, कल्पनेच्या वातावरणांत वाढणाऱ्या त्यांच्या बालमूर्तीचें प्रेमानें संगोपन करावयाचें एवढाच या त्यांच्या दासीचा अधिकार ! त्या सुखाआड येऊं नका !

विद्याधर : पण अशा नुसत्या चिंतनांत सारा जन्म गेल्यावर या तुझ्या दैवी रूपाचा, लोकोत्तर गुणांचा काय उपयोग ? ईश्वरदत्त देणगीचा हा दुरुपयोग नाहीं का ? हें सारें एकदां गेलें कीं कायमचें गेलें !

सुशीला : एका जन्मानेंच झालें का? विद्याधर, माझ्या यत्किंचित् रूपगुणांचें तर राहूं द्या, पण जगांत स्वैर पसरलेल्या साऱ्या सुंदरतेचा एवढ्यापुरताच का अवतार आहे? अतुल सामर्थ्य खर्चे करून ईश्वरानें एवढा सुंदर वस्तूंचा पसारा निर्माण केला तो काय क्षणिक वृत्तीनें नाश पावण्यासाठीं? पुष्पांचा सुवास एकदां वाऱ्यावर वहात दिगंतराला जातो, एवढीच त्याची कामगिरी! आकाशांतल्या तारका नुसत्या चमकतात, हाच त्यांचा उपयोग? पवित्र प्रेमाचीं भाषणें, निर्दोष हास्याचे मंजुळ ध्वनि, अजाण बालकांचा उत्कट आनंद—आजपर्यंत जें जें क्षणिक, सुंदरतेचें सर्वस्व क्षणमात्र चमकून नाहींसें झालें तें काय कायमचें? या जगांत त्यांचा जो तात्पुरता खेळ झाला तेवढ्यासाठींच ईश्वरानें अनन्त श्रमानें त्यांना निर्माण केलें का? विद्याधर, आपलें जग म्हणजे सुखदुःख निर्माण करण्याचा ईश्वराचा प्रचंड कारखाना आहे. इथें जें जें चांगलें निर्माण होतें तें तें एका जागीं सांठवून परमेश्वर त्याचा स्वर्ग तयार करितो आणि जें वाईट त्याची रौरवाकडे रवानगी होते. या जगाच्या कारखान्यांत खेळणारा आत्मा म्हणजे ईश्वराची इच्छा-शक्ति. तुम्हांला नाहीं का असें वाटत? आपण आपल्या पुण्याईनें स्वर्गाला गेलों तर या सर्वांचा कायमचा उपभोग घेऊं. अनंत कालाच्या हिशेबांत या क्षणमात्र आयुष्याची काय कथा!

विद्याधर : सुशीले, ही सारी तुझ्या कल्पनेची भरारी आहे. वस्तुस्थिति कदाचित् याहून फार निराळी असेल. हें वेड आहे, हें सोडून दे!

सुशीला : असेल, हें वेड असेल; तरी मला तें फार सुखकारक आहे! तें काढून टाकण्याची माझी इच्छा नाहीं.

विद्याधर : शाबास, गुणिले, शाबास!

सुशीला : (चपापून) काय म्हणालांत; काय नांव घेतलें आतां आपण ?

विद्याधर : गुणिला! कां बरें, इतकी चपापलीस तूं ?

सुशीला : गुणिला हें नांव माझ्या पतींनीं लग्नाच्या गडबडींत मला सांगितलें; घाबरत घाबरत चटकन् माझ्या अगदीं कानांत सांगितलें. त्यांनीं मोठ्या आवडीनें माझें हें गुजराथी नांव ठेविलें. माझ्या पतीखेरीज हें नांव दुसऱ्या कोणालाहि ठाऊक नव्हतें !

विद्याधर : गुणिले, तूं म्हणतेस तें अगदीं अक्षरशः खरें आहे !

सुशीला : म्हणजे ? (त्याच्याकडे पहात सारखी उभी रहाते.)

विद्याधर : वाढूं दे, तुझी कल्पना स्वैर वाढूं दे, आणि कल्पनेच्या राज्यांतली तुझ्या पतीची बालमूर्ति पण वाढूं दे ! हं, आतां नीट पहा, त्या वाढलेल्या कल्पनाचित्रांत आणि माझ्यांत कांहीं तरी फरक आहे का ? अशी आश्चर्यानें दृष्टि तरळूं देऊं नकोस. हा पहा हातावरचा डाग. लाजाहोमांत मी आहुति टाकतांना चोरट्या दृष्टीनें तूं सारखी त्याच्याकडे पहात होतीस ना ?

सुशीला : मला नसती आशा लावून, विद्याधर—

विद्याधर : विद्याधराचा अवतार मघांशींच संपला; गुणिले, अजून या गुणाकाराला ओळखलें नाहींस ? (सुशीला त्याला आलिंगन देते.)

सुशीला : ओळखलें, चांगलें ओळखलें; पण हें सारें खरें का हा भ्रम ?

विद्याधर : हें खरें आहे हें तुला पूर्वींच समजायला पाहिजे होतें ! मी जर खरोखरी स्वर्गांत असतों तरीसुद्धां भूलोकीं या स्वर्गसुखा-साठीं उडी टाकिली असती ! सुशीला, तुझ्या पातिव्रत्याच्या

शक्तीची तुला कल्पना नाहीं. मी जर परपुरुष असतों तर, पतिव्रते, त्या दिवशीं तुझ्या खोलींत पाऊल टाकतांच जळून भस्म झालों असतों !

सुशीला : मग ती दुष्ट बातमी—

विद्याधर : अगदीं खोटी ! आपल्या लग्नानंतर मी जातांना, आमच्या लहानशा जहागिरीच्या आशेनें काकांनीं मला समुद्रांत ढकलून दिलें खरें, पण बंदरावर होड्यांची गडबड असल्यामुळें एका नाखव्याच्या मदतीनें मला आपला जीव वांचवितां आला ! पुढें ही सारी हकीकत मीं गुप्तपणानें तेथल्या अधिकारीसाहेबांस कळविली. काकांचा स्वभाव दीर्घद्वेषी आणि पाताळयंत्री, त्यामुळें लहानपणीं मला त्यांचें भय वाटलें आणि दुसरें एखादें संकट टळावें म्हणून नांव बदलून साहेबांच्या संमतीनें उत्तर हिंदुस्थानांत गेलों ! साहेबांनीं ही सारी गोष्ट गुप्त ठेवून आमच्या उत्पन्नांतून मला विद्याभ्यासाचा खर्च मिळण्याची व्यवस्था करून बाकीचें उत्पन्न मी कायद्यांत येईपर्यंत सरकारजमा ठेविलें ! पुढें काकाही वारले. माझा विद्याभ्यास संपला आणि मीं इथें आलों !

सुशीला : आणि इतके दिवस मला फसविलें ना ?

विद्याधर : त्याची मात्र मला क्षमा कर ! तुमच्या घरीं चालणाऱ्या फाजील सुधारणेचा तुझ्यावर किती परिणाम झाला आहे त्याची परीक्षा पाहिल्यावांचून—लाडके, क्षमा कर—मला स्वीकार करवेना.

सुशीला : पण आतां तरी स्वीकार—

विद्याधर : आतां तूंच माझा स्वीकार कर ! चल, हें सारें वर्तमान तात्यासाहेबांना कळवूं आणि जयंताच्या आणि लीलेच्या

पुनर्विवाहाचा आनंद द्विगुणित करूं. हो, पण आधीं एवढें सांग कीं, तुझें माझ्याबद्दलचें मत एका क्षणांत तुला बदलावयाला लावीन असें मीं म्हटलें होतें तें खरें झालें ना ?

सुशीला : विद्याधरवरचा माझा राग कांहीं कमी व्हावयाचा नाहीं. [जातात.

: २ :

[तात्यासाहेबांचें घर. लीला.]

लीला : माझें आतां या जगांत काय उरलें आहे! जयंतांचा दिव्य आत्मा त्यांच्या नश्वर शरीराला सोडून स्वर्गाला जाऊन खास पोंचला असेल. इतके दिवस पुनर्विवाहाची आशा – पापावर उभारलेली, मनोरमावहिनींच्या मरणाच्या इच्छेवर उभारलेली आशा—अगदीं हृदयाच्या हृदयांत, कल्पनेच्या पलीकडे, शक्यतेच्या शेवटच्या टोंकावर तरी, तर्काच्या डोळ्यांनीं दिसत होती! पण तीही गेली! त्यांच्या आत्म्यावांचून जसें त्यांचें शरीर, तसें त्यांच्यावांचून सारें जग मला झालें आहे! माझ्या जगाचा आत्मा आज निघून गेला! गळ्याला फांस बसून आत्म्याचा अखेरचा कोंडमार होतांना त्यांचे हाल पाहूं नयेत म्हणून डोळे फाटून बाहेर आले असतील, त्यांनीं रक्ताचे अश्रू ढाळले असतील, त्यांचें दुःख सांगण्यासाठीं जीभ हातभर बाहेर आली असेल. अनाथ विधवांच्या सुखकल्पानांप्रमाणें त्यांच्या हातापायांनीं तिथल्या तिथेंच निर्वाणीची धडपड केली असेल, आणि अखेर आत्मतेज निघून जातांच सर्व शरीर काळेंठिक्कर पडलें असेल. त्याचें त्या काळचें भेसूर रूप माझ्यापुढें सारखें उभें रहात आहे. पण नकोग बाई, जगानें आपल्या हातीं सांपडलेल्या त्यांच्या मूर्तीचे जसे हाल केले

तसे मी माझ्या कल्पनासृष्टींतल्या त्यांच्या मूर्तीचे एक क्षणभरही करणार नाहीं. डोळे फोडून टाकीन, पण ती करुणमूर्ति पहाणार नाहीं! त्यापेक्षां त्यांच्या बरोबर—मागोमाग जाऊन वर स्वर्गांत माझ्या दिव्य जयंतांचें अखंड दर्शन घेत बसेन! पण कोणत्या मार्गानें अगदीं लवकर मृत्यु आणितां येईल? मंडळी घरीं येण्याच्या पूर्वींच त्यांच्या मागोमाग या जगांतून धांव टोकली पाहिजे! स्वर्गांतल्या एखाद्या अप्सरेनें त्यांना भुरळ पाडण्यापूर्वींच—पण छे, माझे जयंत इतक्या क्षुद्र मनाचे का आहेत? देवा, प्रणयीजनांना इच्छामरण कां बरें दिलें नाहींस? उत्कट इच्छेनें हेतु पूर्ण होतात असें म्हणतात; मग माझी इच्छा कां बरें पूर्ण होत नाहीं? अहाहा! ते इतके उदार आहेत कीं, मला इथें टाकून स्वर्गांतसुद्धां जाणार नाहींत! शरिराच्या कैदेंतून सुटलेला त्यांचा आत्मा या हवेंतच माझ्या भोंवती घोटाळत असेल! मग या श्वासासरशीं या साऱ्या वाऱ्याचें हृदयांत सांठवण करून ठेवूं का? देवा, किती अनुदार तूं! मला मरणाची सुद्धां शिक्षा देत नाहींस ना? पण ही पहा, अशी मी इच्छेच्या एकाग्रतेनें प्राण सोडणार. [स्तब्ध उभी रहाते; कमलाकर घाईनें येतो.

कमलाकर : (स्वगत) अंतःकरणांत पेट घेऊन आंतल्या आंत भडकणाऱ्या सुडाच्या निश्वासांनीं या वातावरणाला अजून आग कशी लागत नाहीं? द्वेषानें भरलेल्या या दृष्टिपातानें ही भूमि फाटून अगदीं दुभंग कां होत नाहीं? आणि आकाश तुटून खालीं कां कोसळत नाहीं? माझ्या पराभवाची सारखी परमावधि होत आहे. त्या दिवशीं रात्रीं चुकून तें दुमनचें पत्र त्या रामोशाच्या हातीं पडलें, आणि त्याच्या हातून तें विद्याधराला मिळून सारा घोंटाळा झाला! विद्याधराला ती जागा दिली आणि तिथें तो

दरवडेखोर तें पत्र बदलण्यासाठीं येऊन असा प्रकार झाला असावा! जयंत दोषमुक्त झाला, मनोरमा मेली, आतां लीलेचा आणि जयंताचा पुनर्विवाह होणार, आणि तो आजन्म सुख भोगणार! विद्याधर हाच सुशीलेचा पति ठरला! सारे सुखी होणार! पण हें सारें मला कसें सहन होणार? ज्याच्या डोळ्यांना चंद्रिकेचा प्रकाश पाहवत नाहीं, टवटवीत फुलें पाहवत नाहींत, ज्याला कोणाच्याही सुखाची कल्पना सहन होत नाहीं त्यानें, स्वतःच्या भयाण निराशेवर उभारलेलें, आपल्या लहानपणापासूनच्या वैऱ्याचें सुख कसें पहावें? मी तेथून इतक्या वेगानें धांवत आलों—पण मार्गावर तरंगणाऱ्या अणुरेणु हो, माझ्या हृदयांतल्या श्वासाशीं तुमची मिळणी झाल्यामुळें तुम्हीं साक्षी आहां कीं, मी केवळ प्राणाच्या भयानें पळालों नाहीं; तर अजून जयंताचा सूड घेण्यासाठीं पळालों आहें. हा सूड घेतला नाहीं तर मेल्यावरही माझा प्राण जाणार नाहीं. भूतयोनि अजून उत्पन्न झाली नसली तर यापुढें माझ्या जीवशक्तीच्या चिकाटीमुळें तरी खास होईल. (पाहून) काय लीला? ही इथें एकटी कशी? करूं हिला अशीच ठार? म्हणजे झालें जयंताच्या सुखाचें मातेरें! मग मी फांशीं गेलों तरी बेहेत्तर! बस्स, हाच बेत ठरला! घरांतलीं माणसें अजून आपल्या आनंदांत मग्न आहेत तोंच हें फूल चिरडून टाकावे! (प्रगट) लीले, लीलावती!

लीला : कोण कमलाकर! गेला ना हो जयंतांचा आत्मा आपल्याला सोडून?

कमलाकर : (स्वगत) अस्सें. जयंत मेला अशी हिची कल्पना आहे काय? ठीक! पण हा काय चमत्कार? ही अजून मरत कशी नाहीं? नुसत्या माझ्या विषारी श्वासानें फुलें कोमेजून जातील,

ज्वालामय दृष्टीनें तारका जळून त्यांचा काळोखाचा कोळसा होईल; ही कल्पना खोटी ठरूं पहाते!

लीला : कमलाकर, कां हो बोलत नाहीं ? आतां कशाला कचरतां? वाटेल ती कठोर बातमी ऐकायला मी आतां तयार आहें! बोला, झाला ना त्यांचा शेवट ? नका सांगूं, तुमच्या तोंडावर ती वार्ता स्पष्ट लिहिलेली दिसते.

कमलाकर : लीलाताई, काय सांगूं ! अखेर जयंत आपल्याला सोडून गेलेच.

लीला : त्यांत विशेष काय आहे ! कमलाकर, माझासुद्धां निश्चय ठरलेला आहे ! ज्या जगांत जयंतांचा वास नाहीं त्यांत राहून मला काय करावयाचें आहे ! मी पण माझ्या आयुष्याचा शेवट करणार !

कमलाकर : अहाहा ! लीले, धन्य आहे तुझ्या प्रेमाची ! खऱ्या प्रणयिनीप्रमाणें बोललीस तूं ! असे तीव्र प्रेमाचे उद्गार या भरत-भूमींत पूर्वी एकदां मात्र ऐकूं येत होते. प्रियजनांच्या मृत्यूनंतर मागें रहातें तें कशाचें प्रेमळ हृदय !

लीला : होय ना ? मलासुद्धां असेंच वाटतें. आत्महत्येचा माझा विचार तुम्हांला आवडला ना ?

कमलाकर : नुसता आवडला ? माझ्या विचाराशीं पुरेपूर जमला !

लीला : म्हणजे तुम्हीही आत्महत्या करणार कीं काय ?

कमलाकर : यांत काय शंका ! एवढ्यासाठीं तर सर्वांच्या आधीं धांवत आलों. मोहांत गुरफटलेली आप्तमंडळी आपल्याला अडथळा करील आणि मग जयंतासारखा मित्र गेल्यावर या शून्य

जगांत आपल्याला रहावें लागणार म्हणून तर मी सर्वांची नजर चुकवून इकडे आलों.

लीला : अहाहा ! कमलाकर धन्य आहे तुमची.

कमलाकर : यांत धन्य कशाची ? जयंतासाठीं कोण मरणार नाहीं ? हें पहा, मी तेवढ्यासाठीं जालीम विषसुद्धां आणून ठेविलें आहे. हें इतकें जालीम आहे कीं, एकदां पोटांत गेलें म्हणजे कोणताही उतारा त्यावर चालत नाहीं.

लीला : तर मग कमलाकर, तुमच्या पायां पडतें, तें विष – त्यांची भेट घडविणारें तें अमृत – मला द्या.

कमलाकर : काय तुम्हांला हें विष देऊं आणि मी ?

लीला : तुम्ही पुरुष आहां, तुम्हांला पुन्हां मिळवितां येईल. द्या हो, घालाच एवढी भिक्षा.

कमलाकर : तुमची विनवणी ऐकून यमालासुद्धां दया येईल, मग मी तर काय मनुष्यच आहें ! घ्या हें. मी दुसरें मिळवीन.

लीला : (विष हातीं घेऊन) नेईल ना हें मला जयंतांच्या पायांजवळ ? अहाहा, धन्य धन्य मी ! [विष घेते.]

कमलाकर : (स्वगत) अहाहा ! झालें माझें कर्तव्य. आतां सुटलों तरी चालेल किंवा सांपडलों तरी चालेल. (प्रगट) सगळें घेतलेंस ?

लीला : हो; आतां होईल ना माझें काम ?

कमलाकर : निखालस ! अविचारी लीले, ऐक ! जयंत जिवंत आहे; त्याच्यावरचा आरोप दूर झाला. अर्ध्या घटकेंत तो येथें येईल. तिकडे मनोरमा मेली. तुमच्या दोघांच्या पुनर्विवाहाला आतां कोणतीच आडकाठी नव्हती. पण तशी ईश्वराची–नाहीं, तशी माझी इच्छा

नव्हती ! म्हणून तुमच्या प्रेमामृतांत मीं हें प्रत्यक्ष विष कालविलें आहे. बोल, लीले, बोल, पण आतां तूं कशाची बोलतेस ? तुझे डोळे या विषाच्या प्रभावानें तारवटत चालले आहेत. लीले, अशा भयाण सौंदर्याकडे पहाण्याची मला संवय आहे ! लीले, सूड–हा सारा बाळपणापासून तुंबलेला माझा सूड आहे !

लीला : पण आतां तरी घेतलास ना पुरता सूड ? मग उगीच कां उभा आहेस माझ्यापुढें आपलें तोंड घेऊन ?

कमलाकर : तुझ्या सौंदर्याचें मरण पहावयाला ! क्षणोक्षणीं तुझें सौंदर्य भयंकर निराशेंत सारखें विरत चाललें आहे. शुक्लाष्टमीची रम्य चंद्रिका रात्रींच्या ऐन भरांत चंद्राच्या मृत्यूमुळें काळयाकुट्ट काळोखांत विरघळून जात असते, त्याप्रमाणें तुझ्या आत्म्याची चंद्रिका–शरीरावर पसरलेली ही जिवंत शोभा आत्म्याच्या लय होतांना हां हां म्हणतां मृत्यूच्या काळोखांत–प्रेताच्या भयाणपणांत विरून जाईल ! आणि मग या हातानें, नीट ऐक–द्रुमन्च्या काळवंडलेल्या रक्तानें रंगलेल्या हातानें, मनोरमेच्या संसाराची होळी करतांना तिच्या शिव्याशापांच्या आगीनें करपून कोळसा झालेल्या या हातानें, द्रुमन्च्या पोराच्या मुक्या किंकाळयांच्या प्रतिध्वनीनें दुमदुमलेल्या या हातानें, तुझ्या या जिवंत प्रेताला असें धरून तुझ्या ओंठावर उरलेल्या विषाचा त्या अधरविषाचा आस्वाद घेईन आणि मग येथून, या जगांतूनहि बाहेर जाईन ! लीले, द्रुमन् अशीच आत्महत्या करून मेली आणि तिच्या प्रेताकडे पाहतांना मला अशीच मेलेल्या चुंबनाची इच्छा झाली होती. पण त्या वेळीं तिचे ओंठ सांकळलेल्या रक्तानें काळे पडले होते आणि माझे ओंठ आशेच्या जिवंतपणानें स्फुरत होते. पण आज तुझे ओंठ जसे विषानें काळे पडत आहेत तसे

माझे ओंठहि क्रूरपणाच्या काळिम्यानें रंगले आहेत. त्यांची विषारी चुंबनाची आशा आज पूर्ण करीन. लवकरच जयंत येथें येईल आणि तुझ्या ओंठाजवळ आपल्या ओंठांनीं मेलेल्या प्रेमाची मुकीं गाणीं गाईल; त्या वेळीं त्याच्यासाठीं तुझ्या ओंठावरच्या विषांत माझ्या सुडाची भर घालून ठेवून नंतर तो नेत्रोत्सव पाहतां पाहतां मोठ्या आनंदानें मी आपले डोळे मिटीन!

लीला : कमलाकर, आतां उगाच कशाला बोलतां? माझ्या मनावर या बोलण्याचा परिणाम होण्याची वेळ निघून गेली आहे! इहलोकच्या सुखाची मी मुळींच पर्वा करीत नाहीं! हें सुख किती झाले तरी चंचल; आज जरी मिळालें तरी उद्यां खास नाहींसें झालें असतें! माझी दृष्टि, माझी आशा आतां स्वर्गातल्या सुखाकडे लागली आहे! आज ना उद्यां जयंत तिथेंच येतील आणि मग आम्ही जगन्नाथाच्या कृपादृष्टीच्या अक्षय्य किरणांत अनन्त सुखाचा उपभोग घेऊं! तिथें तर तुमचें विष बाधणार नाहीं ना?

कमलाकर : लीले, कालनिद्रेंतलें हें तुला स्वप्न पडायला लागलें आहे! अहाहा! हा पहा जयंत पण आलाच! (हातांत फुलांची माळ घेऊन जयंत येतो.) त्याला तरी माझा सूड चांगलाच मानवेल! लीले, बाळपणीं तुम्ही दोघें ज्या दृष्टीनें माझ्याकडे पहात होतां त्या दृष्टीनें मी आज तुमच्याकडे पहाणार आहें.

जयंत : आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

लीला : अहाहा! आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

कमलाकर : खरोखर, आनंदी आनंद गडे! इकडे तिकडे चहूंकडे!!

जयंत : लीले, आपल्या बालकवींच्या 'आनंदी आनंदाचें' खरें रहस्य मला आज कळत आहे ! मी आज ब्रह्मानंदांत आहें ! लीले, जें सुख कायमचें नाहींसें झालें म्हणून वाटत होतें त्याचा खराखुरा आरंभ मात्र झाला आहे ! लीले, माझ्यावरचा नसता अपराध दूर झाला ! सुशीलाताईचें भाग्य पुन्हां उदयाला आलें ! विद्याधर हेच गुणाकर ! त्यांचा अन्त मुळीं झालाच नव्हता ! आणखी, लीले, आपल्या पुनर्विवाहाला बाबासाहेब सहानुभूति देत आहेत !

कमलाकर : पुनर्विवाह आतां पुनर्जन्मीं !

जयंत : कोण कमलाकर ? जा; इथून लौकर बाहेर निघून जा. सरकारचे शिपाई तुला धरण्यासाठीं तपासांत आहेत ! पण मी ब्रह्मानंदांत बुडालों आहें आणि माझ्या उत्कट आनंदाच्या वेळीं दुसऱ्याला दुःख व्हावें ही कल्पनासुद्धां मला सहन होत नाहीं ! जा. पळ, कमलाकर आपले प्राण वांचीव ! माझ्या आनंदाचा उत्कट प्रकाश, लीलेची लावण्यचंद्रिका, आणि तुझ्या कृष्णकर्मांचा दाट काळोख हीं सारीं एकाच जागीं, एकाच वेळीं शोभत नाहींत ! लीले, या कमलाकराचे अपराध तुला माहीत नाहीत. पण ते कळण्यापूर्वीच तूं त्याला क्षमा कर ! हा पहा सुंदर फुलांचा झेला ! याच्याच वासानें मी वेडा झालों आहें ! हा मी तुला अर्पण करणार आहें. याच्या वासानें–पुन्हां फुललेल्या प्रेमाच्या या वासानें तूं गुंग होशील ! पण लीले, तूं बोलत कां नाहींस ?

कमलाकर : ती काय बोलणार ? जयंता, असा बेफाम होऊं नकोस ! माझ्यासारखा जिवलग मित्र जिवंत असतांना तो तुला आनंदाचें वेड कसें लागूं देईल ? दुःखाचा तुला चांगलाच अनुभव

आहे आणि तोच मीं यापुढें तुझ्या कपाळीं कायमचा लिहून ठेवला आहे.

जयंत : अरेरे ! मला तुझी दया येते ! पण बोल, कमलाकर, तुला वाटेल तें बोल; मी जसा प्रेमाच्या ब्रह्मानंदांत वेडा झालों आहें तसें तुला तरी निराशेच्या तीव्रतेनें वेड लागल्यावांचून कसें राहील ? तुझ्या बोलण्याचें मला कांहींच वाटत नाहीं.

कमलाकर : अरेरे ! जयंत, माझें योगसाधन अजून पूर्ण झालें नाहीं त्याला माझा नाइलाज आहे ! माझ्या कृतीची शक्ति अजून माझ्या वाणींत, माझ्या दृष्टींत भिनली नाहीं. अजून माझ्या नुसत्या रागानें तुझें हृदय फाटून जात नाहीं ! दृष्टीनें तुझ्या हातांतलीं फुलें कोमेजून जात नाहींत ! पण कृतीनें मात्र तुझ्या हृदयांतले नाजूक फूल–तुझी लीला–अगदीं करपून, पार जाळून टाकिली आहे ! तुझ्या मरणाची बातमी कानीं पडूं नये म्हणून घाईनें लीला इकडे निघून आली, नंतर मी इथें आलों; लीलेच्या गैरसमजाचा फायदा घेऊन मीं तिला हें विष घातलें आहे; या विषावर कसलाहि उतारा चालत नाहीं ! ऐकलेंस हें ! आतां सोड आपल्या आनंदाचें वेड !

जयंत : लीले, काय ऐकतों हें मी ?

लीला : अगदीं सत्य; विषापेक्षांहि कडू सत्य !

जयंत : हाय ! लीले ! काय केलेंस हें ? कमलाकर, तुझ्या राक्षसी वृत्तीचा अपमान केला त्याची क्षमा कर ! तुझ्या वाणीनें खरो-खरीच माझें हृदय फाटून गेलें आहे. तुझ्या दृष्टीनें हीं फुलें खरोखर एका क्षणांत करपून गेलीं आहेत. त्यांच्यांत आतां फूलपण राहिलें आहे कुठें ? लीले, लीले ? लाडके लीले, काय केलेंस हें ?

(तिच्या गळ्याला मिठी मारतो.)

कमलाकर : बस्स ! झालें माझें काम ! आतां माझा पराक्रम सुशीलेला–त्या दुसऱ्या मानी पोरीला–कळवितों ! आणि मग–मग काय होईल तें होवो. [जातो. वसंत घाईनें प्रवेश करितो.

जयंत : वसंता, घात ! सर्वस्वीं घात झाला रे ! धांवा, आधीं बाबासाहेबांना घेऊन ये ! लीलेनें हें भयंकर विष घेतलें आहे !

वसंत : (पुडीचा कागद पाहून) आणि तेंही हें विष !

जयंत : जा तूं आधीं ! बाबासाहेबांना घेऊन ये ! धांव.

[वसंत जातो.

लीला : जयंत काय हें ! यांत रडण्याचें काय बरें कारण आहे ! इहलोकच्या कृत्रिम ताटातुटीनें हृदयाचा प्रेममय ऋणानुबंध कायमचा का तुटणार आहे ? दोन दिवस धीर धरा ! क्षणिक सुख गेलें म्हणून काय झालें ? ही पहा विषाच्या जोरानें आंतल्या आंत माझी दृष्टि ओढत चालली आहे, दृश्य सृष्टी आकुंचित दिसून अदृश्य सृष्टीचें वैभव दिसावयाला लागलें आहे ! उठा, अनन्त सुख, अनन्त प्रेम, अनंत ऐक्य मिळावयाची आशा धरा.

जयंत : प्रणयसृष्टि, माझी प्रणयसृष्टि जळून खाक झाली ! लीले, भेट, मला कडकडून भेट; इतकी कडकडून भेट कीं देहाच्या स्पर्शाबरोबर त्यांतल्या विषाच्या लहरी माझ्याही देहांत भिनूं लागतील ! लीले, माझें सारें शरीर जड झालें आहे. शरीरांतला अणुरेणु जागच्या जागीं खिळून एकाची वृत्ति दुसऱ्याला कळत नाहीं. परमेश्वरा, राक्षसी परमेश्वरा, सुखदुःखांचा काय खेळ मांडला आहेस हा ! चल, लीले चल, मी पण तुझ्याबरोबर येतों ! या पापी जगाचा संग सोडून आपण केवळ प्रेमाचे देह धारण करून, एखाद्या कळीच्या हृदयांत लपून बसूं. प्रेममय काव्यबंधानें तिचें तोंड कायमचें बंद करून टाकूं आणि अनंत काळपर्यंत त्या कलि-

केच्या गर्भांतल्या परागरेणूंच्या सृष्टींत, या रेणुवरून त्या रेणूवर सारखा प्रेमाचा लपंडाव खेळत बसूं! लीले, त्या कलिकेच्या सुगंधी ब्रह्मांडांत घटकेंत एका रेणूच्या आडपडद्यानें सुखमय विरहाचें सुख भोगं. त्या स्थितींत या बाहेरच्या जगांत खेळणारा वारासुद्धां आंत येतांना कलिकेच्या कोमलपणांतून गाळून शुद्ध करून घेतां येईल!

लीला : पण या ब्रह्मांडाच्या कळींत हें सुख मिळत नाहीं असें थोडेंच आहे! प्रेममय परमेश्वर—

जयंत : नाहीं, लीले, परमेश्वर प्रेममय नाहीं! नको, त्यांच्या सृष्टींतली कालिका नको, त्याचा स्वर्गलोकही नको! लीले, मघांशी फांसावर चढतांना मी मरणाला भीत होतों; पण आतां मला प्रेमाचें विलक्षण धैर्य चढलें आहे. मी पण विष घेतों आणि दोघे बरोबर मरून प्रणयाची निराळी सृष्टि निर्माण करूं ही भूमि नको, तें आकाश नको. तारांचा रस पिळून त्यानें मेघमंडळांतल्या गारांचा वाडा बांधूं आणि चिरकाल त्यांतच राहूं. पण या परमेश्वराचें आतां नांवसुद्धां नको! पूर्वसंचितामुळें तुझ्यासारख्या नाजुक फुलालासुद्धां जो कोमेजून टाकतो, तिचे अपराध—मग ते किती का असेनात, ज्याला माफ करतां येत नाहींत तो परमेश्वर निर्विकार आहे असें कोणीं म्हणावें? लीले, मनुष्याला एखादें फूल निर्माण करितां आलें तर तो त्याला नुसतें हातावर झेलील आणि आजन्म त्याचे पोवाडे गात बसेल! पण परमेश्वर दररोज हजारों फुलें फुलवितो आणि दुसरे दिवशीं निदयपणानें तीं सारीं चिरडून टाकितो. एखाद्या कवीनें तुझ्यासारखी नायिका निर्माण करून तिचा असा निर्दय शेवट करण्याचें मनांत आणलें असतें तर त भयंकर शब्दचित्र रेखाटतांना त्याची लेखणी बंद पडली असती आणि त्याच्याच

अश्रूंच्या ओघांत तीं कठोर अक्षरें पार वाहून गेलीं असतीं. पण अमानुष परमेश्वर हे सारे खेळ सहज करीत असतो! लीले, हा ईश्वरी कोप मी कसा सहन करूं!

लीला : नका, जयंत परमेश्वराला दोष देऊं नका! परमेश्वराची कृतीसुद्धां अजून बाल्यावस्थेंत आहे! ही ब्रह्मांडाची कळी अजून उमलायची आहे! ब्रह्मांडाचें फूल कायमचें फुलविण्यासाठीं परमेश्वर दररोज हजारों फुलें निर्माण करण्याचा अभ्यास करीत आहे! बालपरमेश्वर आकाशाच्या पाठीवर विजेच्या वेड्यावांकड्या रेघाट्याच ओढीत आहे. त्याचा हा सृष्टीचा अभ्यास पुरा झाला, अक्षय्य-तारुण्य प्राणिमात्राला देतां आलं, सूर्यप्रकाशांत चंद्रिकेची शीतलता आणितां आली, फुलें कायमचीं फुलवितां आलीं म्हणजे प्रेममय परमात्मा या ब्रह्मांडकलिकेचा अक्षय्य विकास करील आणि आज या गोलकलिकेंत अटकलेल्या तारका-मृतांच्या आत्म्यांचे हे पराग-रेणु. विश्वाचें पुष्प उमलतांच अमर्याद अनंतांत चहूंकडे उधळूं लागतील! तोंपर्यंत खऱ्या सुखासाठीं आपण धीर धरिला पाहिजे!

जयंत : लीले, या आशीर्वादानें मला धीर कसा येईल? लीले, लीले, मला आज्ञा दे, मी पण आत्महत्या करून तुझ्या पाठोपाठ येतों; या लीलाशून्य जगांत मी कसा राहूं?

लीला : मरणकाळच्या शब्दांइतकें सत्य दुसऱ्या कशांतही नसतें. जयंत, तुम्हांला माझी शपथ आहे, तुम्ही आत्महत्या करूं नका! तुमचें कार्य अजून झालें नाहीं! माझी करुणकथा सर्व जगाला सांगा. माझ्यासारख्या हजारों बालविधवा हृदयांत मेलेल्या आशेच्या समाधीवर अश्रूंचीं फुलें वाहत असतील त्यांचा उद्धार करा. कठोर समाजाचें पाषाणहृदय भेदून त्यांतून शुद्ध प्रेमाचा पाट वहायला मार्ग

मोकळा करून द्या आणि मग कालावधीनें परमेश्वराजवळ या. म्हणजे आपण अक्षय सुख भोगीत बसूं !

जयंत : लीले, या जडवृत्ति, निर्जीव प्रेताच्या हातून हें काम कसें होणार ? कोणत्या संजीवनीच्या सामर्थ्यानें मला हालचाल करण्याची शक्ति मिळेल ?

लीला : असें निराश होऊं नका. माझी इच्छा, माझी आज्ञा, मूर्तिमंत प्रेमाचे उद्गार समजून तरी माझ्या शब्दांना मान द्या !

जयंत : ठीक आहे, तुझी आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे ! पण तूं मात्र मला असा अनाथासारखा भूलोकावर टाकून स्वर्गात जाऊं नकोस ! तेजमय तारका होऊन आकाशांत सारखी चमकत रहा, म्हणजे मला नेहमीं धीर मिळत जाईल ! लीले, मनांत होतें काय आणि हें झालें काय ?

[सुशीला, गोकुळ, विद्याधर वगैरे मंडळी येतात.]

गोकुळ : लीलाताई, काय हो केलें हें ? आतां या तुमच्या गोकुळला वेळोवेळीं संभाळून कोण हो घेईल ? भाऊबिजेच्या दिवशीं या दरिद्री भावाची आसवांची ओवाळणी आनंदानें घ्यावयाला माझी कोणती लीलाताई पुढें येईल ?

सुशीला : लीलाताई, काय ही तुझी दशा ! पहा ग या तुझ्या सुशीलेकडे, तुझ्या त्या तेजस्वी डोळ्यांनीं एकदां तरी पहा ! लहान-पणीं तुझ्या गजऱ्यांतलीं फुलें एखादे वेळीं कोमेजून जात आणि तूं रडूं लागलीस म्हणजे मी माझ्या गजऱ्यांतलीं फुलें तुला देत होतें. पण आज तुझ्या डोळ्यांचीं हीं फुलें कोमेजून जाताहेत तेथें कोणतीं फुलें बसवूं ! या माझ्या डोळ्यांचीं कीं माझ्या जिवाचीं ! [लीला, जयंत व सुशीला यांच्या अंगावर पडते.]

लिला : झपूर्झा गडे झपूर्झा !

लीला : [हंसत] गोकुळ, सुशीलाताई, काय हा मोह! ताई, तूं मला नेहमीं धीर देत होतीस आणि आज हें काय मांडिलें आहेस? तूं तर सगळ्यांना धीर दिला पाहिजेस! मी कायमची का जाते आहे? आज ना उद्यां आपल्या भेटी होणार खास! विद्याधर तुम्ही तरी सान्यांना धीर द्या! हो, पण तुम्ही तर माझ्या ताईचे गुणाकर! गुणाकर, ताईला, जयंतांना, गोकुळला नीट सांभाळा.

सुशीला : लीले, लीले, तूं नाजुक कळी, तुझ्या अंगीं हें धैर्य कुठून ग आलें? नको, अशी हसूं नकोस; माझ्या हृदयाचें कसें पाणीपाणी होतें आहे! तुला होतें आहे तरी काय? ही कठोरता कोठून आणलीस? या तुझ्या स्थितीला म्हणूं तरी काय?

लीला : काय म्हणूं? केशवसुतांचें तें गाणें आठवते ना तुला? अहाहा!

हर्षखेद ते मावळले। हास्य निवालें, अश्रु पळाले।
कंटकशल्यें बोथटलीं। मखमालीची लव उठली।
कांहीं न दिसे दृष्टीला। प्रकाश गेला तिमिर हरपला।
काय म्हणावें या स्थितिला। झपूर्झा गडे झपूर्झा॥

ताई, हाच बरें झपूर्झा! ताई, येते मी आतां. जयंत, माझी विनंती लक्ष्यांत ठेवा! अहाहा! झपूर्झा, गडे झपूर्झा!

[निश्चेष्ट मरते.]

जयंत : गेली, गेली, शापभ्रष्ट देवी, माझ्या हृदयाची देवी, या जगांतून निघून गेली! लीला, हाय हाय, लीला! लीलालालस हृदया! आतां तुझ्या उड्या बंद ठेव! लीला अखेर काय बरें म्हणाली, झपूर्झा गडे झपूर्झा! हेंच खरें! हीच स्थिती आतां मलाही स्वीकारली पाहिजे. तुटला – जगाचा आणि जयंताचा पार

संबंध तुटला ! लीले, आतां फक्त एक तुझी आशा हीच माझ्या हृदयाची गीता ! दुसरें कांहीं नको ! या जगांतलें आपलें जीवन संपलें; आपला अवतार संपला ! (उठून उभा रहातो.)

जल् गइ है दिलसे ये जहां, अब् क्या रहा है यहां ।
ऐ कालिया दिले चमनकी, अब् फूल फिरसे और कहां ।
न फिक्र है बागे जहांकी, न उसके कुलमुखत्यारकी ।
हैं तुटगई कडियां कडियां, अब् जंजिरे प्यारकी ॥

[फुलांची माळ तोडून फुलें लीलेच्या प्रेतावर पसरितो. पडदा पडतो.]

: २ :

[बाबासाहेब प्रवेश करितात.]

बाबासाहेब : अरेरे, कोण भयंकर स्थिती ही ! साऱ्या आनंदाचा कळस झाला ! लीले, काय केलेंस हें ! असे किती प्रेममय जीव समाजाच्या राक्षसी पावलांखालीं चिरडून जात असतील याची आम्हांला कल्पना तरी आहे काय ? अरेरे ! बदललेल्या परिस्थिती-मुळें तरुणांच्या मनाची स्थिति काय होत चालली आहे हें लक्षांत घ्यावयाचें नाहीं; हजारों वर्षांच्या वहिवाटीप्रमाणें लग्न करतांना वधूवरांचीं हृदयें कशीं आहेत हें पहायचें नाहीं; आजन्म सुख ज्यावर अवलंबून रहावयाचें, जो एकदां बिनसला कीं कायमचा— असा लग्नविधि निव्वळ आंधळेपणानें घडवून आणावयाचा; एकदां लग्नाची घडी मोडल्यावर ती कोणत्याही मार्गानें पुन्हां नीट बसवावयाची नाहीं; अनाथ विधवांच्या अश्रुजलांत त्यांच्या हृदयाचें प्रतिबिंब दिसूं लागलें कीं, जुनाट श्रुतिस्मृतींचीं फाटकीं पानें डोळ्यांपुढें धरावयाचीं; हरहर ! राक्षसी समाजा ! किती दिवस

तूं असे भयानक खेळ करणार! जुनेपणाच्या नसत्या अभिमानांत किती दिवस डोळे झांकून पडणार? राक्षसी पण निर्जिव रूढीला आणखी किती कोमल आणि जिवंत हृदयांचे बळी देणार? लीले, लीले, काय भयंकर जागृति करून गेलीस ही! [गोकुळ येतो.

गोकुळ : बाबासाहेब, चला लौकर! तिकडे मंडळी वाट पहात आहेत.

बाबासाहेब : चल; संकटाला तोंड हें दिलेंच पाहिजे. [जातात.

: ४ :

[भूतमहाल. कमलाकर प्रवेश करतो.]

कमलाकर : त्या दरोडेखोराला इतक्या तांतडीनें यायला सांगितलें तरी अजून कां बरें आला नाहीं? त्या रामोशाच्या तोंडांत एकदां चांदीसोन्याचा गोळा कोंबून त्याला कायमचा मुका केला म्हणजे माझ्याविरुद्ध प्रत्यक्ष पुराव्यानिशीं ओरडायला दुसरें कोणतें तोंड उरणार? एवढा साक्षीदार नाहींसा केला म्हणजे माझ्यावर कायद्याची कुरघोडी करण्याची कोणाची छाती होणार आहे हेंच मला पहावयाचें आहे! अजून माझ्या कर्तबगारीनें मी या बावळ्या जगाला या हातावर खेळवीन! या दुनियेच्या बाजारांत अशी एकही चीज नाहीं कीं, जिचें मोल ठरलें नाहीं — कीं जी पैशानें विकत घेतां येत नाहीं! माझा सारा विश्वास माझ्या कसलेल्या कर्तबगारीवर आहे! माझी कर्तबगारी, माझी एवढी कर्तबगारी — पण कमलाकर, तुझी कर्तबगारी तरी काय किंमतीची ठरली? तुझ्या मनाची आशा, तुझ्या कर्तव्याचे कर्तव्य लीला—जयंतावर दुःखाचा वर्षाव करून त्यांचीं मनें मारून टाकायचा तुझा हेतु खरोखरीच साधला आहे का? नाहीं, नाहीं, माझ्या मनाच्या तळांतून या प्रश्नाचें 'नाहीं नाहीं,' हेंच उत्तर निघत आहे. लीलाजयंतावर मीं संकटें आणिलीं

खरीं; पण त्यांना दुःख मात्र मनासारखें मुळींच झालें नाहीं! त्यांचें दुःखसुद्धां सुखाचें, लीलेचें मरण शांतवृत्तीच्या सुखाचें आणि जयंताचा उद्वेगसुद्धां सुखमय प्रेमकल्पनांत गुरफटलेला! ही पहा मीं कोंडून ठेविली असतां आत्महत्त्या करून सुटून गेलेली हुमन, माझ्या हाताला झटका देऊन, गाडींतून उडी टाकतांना तिरस्कारानें माझ्याकडे पाहणारी मनोरमा, ही चढत्या विषाच्या अंमलांतसुद्धां मला तुच्छ समजणारी लीला, तिघी विजयी मुद्रेनें माझ्याकडे पाहून हंसून माझा उपहास करीत आहेत! मग मीं त्यांना खरेखुरें दुःखी तें काय केलें? छे: छे! ही नुसती माझ्या कर्तबगारीची थट्टा झाली! उलट त्यामुळें माझ्या मनाला आग लागून राहिली आहे! नाहीं; झालें एवढ्यानें माझें समाधान व्हावयाचें नाहीं. अजून जयंत जिवंत आहे, सुशीला आहे, माझा दोन वेळां घात करणारा तो विद्याधर आहे, या सर्वांना अजून माझ्या सुडाची जाणीव करून देईन, तेव्हांच मरायला तयार होईन, तोंपर्यंत, यम खरोखरीच असला, आणि प्रत्यक्ष त्यानें जरी 'कमलाकर, कमलाकर' म्हणून सारख्या हांका मारल्या —

[पडद्यांत 'कमलाकर, अहो कमलाकर —']

कमलाकर : (दचकून नंतर हंसून) कमलाकर, काय हें यमाच्या प्रत्यक्ष कृतीची हंसून थट्टा करणारा तू, आतां नुसत्या त्याच्या कल्पनेनें दचकलास! हा तो दरोडेखोर! मनुष्यरूपानें वावरणाऱ्या या यमदूताची भीति मला काय म्हणून वाटावी? (दरोडेखोर येतो.) ये, जरा उशीरसा केलास?

दरोडेखोर : अरेच्चा, ही काय चुकामूक आहे? कमलाकर कोण? तुम्हीं, का मी त्या दिवशीं ज्यांना कागद दिला ते? आणि मला बोलविलें कुणीं?

कमलाकर : तुला बोलाविलें मींच; कमलाकर मींच; पण तूं ज्याला पत्र दिलेंस तो मात्र निराळा ! आणि त्या तुझ्या चुकीमुळेंच मोठा घोंटाळा झाला आहे !

दरोडेखोर : तो कसा काय ?

कमलाकर : ती भानगड सांगायला फार वेळ लागेल, आणि मी तर अगदीं डोळ्यांच्या पापण्यांची उघडझांप मोजावयाच्या बेतास आलों आहें. त्या दिवशीं त्या पेटीची जी भानगड केली ती आतां जिवावर येऊन बेतली आहे. तिच्यामुळें मी सांपडणार आहें एका खटल्यांत, तुलाही त्यांत बराच शेक लागणार आहे. माझा साथीदार म्हणून माझ्याविरुद्ध खरा साक्षीदार तूं एकटाच आहेस. तुझ्या साक्षीमुळें तूं आणखी मी दोघेही गोत्यांत येणार आहोंत. म्हणून त्या भानगडीची मिटवामिटव करण्यासाठीं मीं तुला बोलाविलें आहे.

दरोडेखोर : कशी काय मिटवामिटव करणार सांगा पाहूं ?

कमलाकर : त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. हे पांचशे रुपये तूं घे आणि कुठें तरी दूर देशीं निघून जा. तूं निघून गेल्यावर मला शहाजोग पकडण्याची कोणाची छाती नाहीं आणि यामुळें तुझ्या-मागचा जंजाळ चुकेल. समज, या साक्षीसाठीं तूं सरकारी लोकांच्या एकदां नजरेस आलास म्हणजे तुझ्या धंद्याच्या बाबतींत तुला पहिल्या-सारखा मोकळेपणा मिळेल का ? अरे वेड्या, कदाचित् या बाबतींत तूं सुद्धां खोड्यांत पडशील ! त्यापेक्षां आपलें ठाणेंच इथून हल-विलेंस तर आपण दोघेही सुखी होणार नाहीं का ? पहा ! फार विचार करीत बसण्याची ही वेळ नाहीं. हे पांचशें रुपये; आणखी लागले तर मागून घे आणि इथून आपला पाय काढ ! काय पसंत आहे का हा विचार ?

दरोडेखोर : पसंत आहे. द्या ते रुपये. (रुपये घेतो.) ठरला माझा विचार कायम! आतां तुम्हांला दुसऱ्या कोणापासून भीतिच राहणार नाहीं. या भानगडींतून सफै पसार होण्याची तुम्हांला युक्ति सांगतों. जरा जवळ या, कान करा इकडे!

(कमलाकर जवळ येतो. दरवडेखोर त्याच्या मानेवर हात देतो.)

कमलाकर : अरे, हें काय? माझ्या मानेवर कां—

दरोडेखोर : गप्प, रावसाहेब, अगदीं गप. आरडाओरडा करून कांहीं उपयोग नाहीं. नीट मुकाट्यानें उभे रहा. माझ्या कामांत कोणीं अडथळा आणलेला मला खपायचा नाहीं.

कमलाकर : म्हणजे तूं माझा जीव घेणार कीं काय?

दरवडेखोर : अगदीं सहज! तुमच्यासारखा उगीच विचार करीत बसणारा हा गडी नव्हे!

कमलाकर : अरे, पण असा संथपणानें माझा प्राण घ्यायला तयार झालास त्याला कारण तरी काय?

दरवडेखोर : हें बघा रावसाहेब, तुम्हां पांढरपेशा लोकांशीं भागीदारीनें एकदां धंदा केला कीं त्यांत हीं कुलंगडीं निघायचीं! समजा, आज एक मी पळून गेलों; पण पुढें तुम्हांला पकडलें; आणि तुम्ही माझें नांव घेतलें, म्हणजे पुन्हां येरे माझ्या मागल्या! आणि अशी भागूबाई वाटेल त्याचें नांव घ्यावयाची! तेव्हां ही तुमची शिकलेली अक्कल आम्हांला नको! सरकार तरी तुम्हांला पकडून शिक्षाच करणार ना? मग मींच तें काम केलं तर काय वाईट! मग तर झालों ना मी मोकळा?

कमलाकर : काय राक्षस आहेस रे! तुला कांहीं अंतःकरण—विचार—

दरोडेखोर : रावसाहेब, बस्स करा हें चऱ्हाट! दयामाया तुम्हांला दाखवायची? अहो, घरच्या बायकांना तुम्ही बाहेर विकणारे! आणि मला हें विचारतां? रावसाहेब, देवाला पण डोळे असतात! देव नेहमीं कांट्यानें कांटा काढतो! अहो, पापच पापाला गिळतें. बिचारीं भलीं माणसें का आपलीं कामें सोडून तुमच्या आमच्यामागें धांवत येणार आहेत? तुम्ही आम्हींच एकमेकांच्या उरावर बसायचें! आज तुमच्या गळ्यावर आमचा हात; उद्यां आमच्या गळ्यावर आणखी तिसऱ्याचा हात! (त्याला खालीं पाडून त्याचा गळा दाबतो.) हं, रावसाहेब, ताकद ओळखून मग अशी धडपड करा! उगीच कां मरतांना अशी मेहनत करितां?

कमलाकर : अरेरे, अखेर हेंच तत्त्व खरें कीं—

कलजुग नहीं करजुग है, तूं दिनको और रात ले।
क्या खूब सवदा नग्द है, इस हाथ दे इस हाथ ले॥

[दरवडेखोर त्याचा गळा दाबून प्राण घेतो. पडदा पडतो.]

: ५ :

[लीलेची चिता जळत आहे. संन्यासवेष घेतलेला जयंत व इतर मंडळी.]

जयंत : **हर्षखेद ते मावळले। हास्य निमालें, अश्रु पळाले॥**
कंटकशूल्यें बोथटलीं। मखमालीची लव वठली॥
कांहीं न दिसे दृष्टीला। प्रकाश गेला,
तिमिर हरपला॥
काय म्हणावें या स्थितिला। झपूर्झा, गडे झपूर्झा॥

अहाहा! विद्याधर, ही पहा माझ्या हृदयाची होळी! या पहा आशेच्या ज्वाळा आणि हा पहा माझ्या मनोरथाचा धूर! प्रीतीचे

प्रेत जाळण्यासाठीं आणखीं किती कठोर व्हावयाला पाहिजे ! स्मशानांत अदृश्य रूपानें वावरणाऱ्या पिशाच्चांनो, भूतांनो, सांभाळा, या पवित्र होळीची जागा कल्पान्तापर्यंत नीट सांभाळा ! तुमच्या-पेक्षां भयंकर क्रूर अशा मनुष्यांचें — दयामाया याचें स्मशान झालेल्या जगांतल्या मानवी भूतांचें — या पवित्र प्रणयसमाधीवर पाऊलसुद्धां फिरकूं देऊं नका. हे लीलाभक्षक अग्निनारायणा, मनुष्यांच्या श्वासानें पापी झालेला वारा जर या चितेंत शिरूं लागला तर त्याला जाळून दिव्य करून मग लीलेजवळ येऊं दे ! आणखी तुझ्या तेजानें जसा या रात्रीच्या वेळीं हा स्मशानां-तला काळोख नाहींसा केला आहेस तसा आमच्या समाजांतल्या अंधारावर या लीलाललित ज्वाळा पसरून चोहींकडे प्रकाश पाड ! अहाहा ! माझ्या लीलेच्या पवित्र देहाच्या अंशाअंशासाठीं पंचमहाभूतांची कोण घडपड चालली आहे ही ! हा अग्नि तिच्या जडदेहाला आपल्या ज्वाळांशीं एकजीव करीत आहे; भूदेवी आपल्या प्रेमळ बालिकेची रक्षा मातृप्रेमानें ओढीत आहे; सोसाट्याचा वारा तिच्या रक्षेचा एखादहुसरा कण मिळाला तेवढाच घेऊन दिगंतराला पळून जात आहे ! लीलेचा आत्माच आपल्याला मिळणार म्हणून हें आकाश आनंदानें तारकारूपी नेत्र मिचकावीत आहे, आणि ही जलदेवता तर राखेंत मिळून एकरूप होण्यासाठीं अश्रूंच्या पवित्र रूपानें माझ्या डोळ्यांतून सारखी धांवत आहे ! आणखी लीलेसाठीं असें कोण होणार नाहीं ! तरी पण हे पवना, तूं असा निर्दय होऊन सारेच रक्षाकण उडवून नेऊं नकोस ! हिच्या प्रेमासाठीं खराखुरा संन्यास घेण्यासाठीं थोडीशी रक्षा तरी राहूं दे, म्हणजे ती प्रेमाची राख माझ्या अश्रूंत भिजवून या माझ्या शरीराला मी लावीन !

विद्याधर : जयंत; झालें तें झालें; आतां शोक करून काय फळ !

जयंत : विद्याधर, हा तुम्ही शोक समजतां ! नाहीं, हा शोक नाहीं. माझें हृदय, माझें प्रेम, माझा जीव, माझें सर्वस्व मीं या होळींत टाकिलें आहे. लीलेची आज्ञा पाळण्यासाठीं मी एक दगडाचा पुतळा झालों आहें. आणि लीलेच्या प्रेताला स्वाहा करणाऱ्या अग्नीच्या या ज्वालारूपी हजारों जिभांतून घडघड निघणारे निराशेचे उद्गार माझ्या पाषणहृदयावर आदळून तोंडावाटें हा त्यांचा प्रतिध्वनि मात्र बाहेर पडत आहे. मला जर शोक करावयाचा असता तर सारें ब्रह्मांड हालवून सोडिल असतें. माझ्या करुणारवानें पाषणाच्या हृदयाचा भेद केला असता आणि अश्रूंच्या ओघानें ही घडघडणारी चिता एका क्षणांत विझवून टाकली असती ! पण मी तसें करणार नाहीं. अग्निनारायणा, तुझा भयानक खेळ चालूं दे. तुझ्या ज्वालांच्या पंखांनीं माझ्या लीलेच्या आत्म्याला स्वर्गांत उडून जाऊं दे ! अहाहा ! विद्याधर, पहा, पहा, बोलतां बोलतां आकाशांत कशी गर्दी होत चालली आहे ती ! पण या तारका, तुमच्या नेहमींच्या तारका—सुखांत रमलेल्या किंवा दुःखांत करपलेल्या जीवांकडे फत्तराप्रमाणें सारख्याच दृष्टीनें डोळे मिचकाविणाऱ्या, भविष्यांत होरपळून काढणाऱ्या पण चालत्या काळीं खऱ्या वाटणाऱ्या, आशेच्या समुद्रावर शेवटीं बुडण्यासाठीं आपण होऊन तरंगणाऱ्या अल्लड बालकांच्या हृदयभेदक मनोरथांना हंसणाऱ्या—नेहमींच्या तारका नाहींत बरें ! या माझ्या लीलेच्या प्रेमतारका ! तिच्या कोंडलेल्या मनांत उरलेल्या प्रेमाचा एक एक बोल या आगीच्या लाटांत मंगलस्नान करून दिव्यरूपानें वर जात आहे—लीलेच्या प्राणज्योतीबरोबर या चितेच्या ठिणग्या पावन होऊन तारकापदाला पोहोंचत आहेत ! आणि विद्याधर, उद्यांच्या या नव्या तारामंडळांत, या ताराक्षरांनीं खचिलेल्या प्रेमस्वस्तिकांत माझ्या लीलेचा आत्मा कौस्तुभासारखा चमकतांना दिसेल ! तो

दैदीप्यमान प्रणयतारा आजच्या हतभागी पण उद्यांच्या भाग्यशाली जयंतावर स्वर्गीय, तेजोमय प्रेमस्वर्गांची वृष्टि करील! काय, विद्याधर, तुम्हांला हें खरें वाटत नाहीं! छेः, माझी लीला मला तसें वचनच देऊन गेली आहे! आणि तिनें एकदां शब्द काढला कीं तो कायमचा! लहानपणीं तिनें मला प्रेमाचें वचन दिलें आणि—पण तिचें प्रेम तुम्हांला कसें कळणार! विद्याधर, तुमची आमची लीला साक्षात् देवता होती बरें! आतां उद्यां तुम्हांला कळेल; उद्यां आकाशांत चमकणाऱ्या तारामंडळांतून माझ्यावर जेव्हां प्रेमाश्रूंचा पाऊस पडेल, लीलेच्या ताराकिरणांशीं माझ्या डोळ्यांचीं किरणं प्रेमप्रलाप बोलूं लागतील, तेव्हां तुमची खात्री होईल! विद्याधर, तिनें मरतांना असेंच ठरविलें आहे! अरे, पण, किती वेडा मी! [चितेकडे जाऊं लागतो.

विद्याधर : (त्याला थांबवून) जयंत, काय हें—चाललां कुठें त्या आगींत?

जयंत : आगींत? अहो तुम्हांला ती आग वाटते; पण माझ्या आत्म्याची ती चंद्रिका आहे बरें! लीला जिथें आहे तिथें आगीचें सुद्धां चांदणें होईल! सोडा हो, एकदां तिच्या ओंठाला ओंठ लावून एवढेंच विचारून घेतों कीं, माझा उद्धार केव्हां करशील म्हणून? तें विचारायचें राहिलें आहे! एकच चुंबन! सोडा हो—किती निर्दय आहां हो तुम्ही! नाहीं जाऊं देत? नशीब माझें! लीले! जा, तूं बिनदिक्कत जा. तुझी आज्ञा मी अक्षरशः पाळीन. ईश्वरानें निर्मिलेल्या सुंदर आणि भेसुर, साऱ्याच वस्तूंत तुझ्या चितेचेच चित्र पाहीन; साऱ्या नादब्रह्मांत या चितेचा धडधड आवाजच ऐकत राहीन, आणि केवळ तुझ्या आज्ञेचा उच्चार करण्यासाठींच तोंडांतून शब्द काढीन. अहाहा!

काय ही चिता भडकली आहे! जितकी भीषण तितकी सुंदर! पहा, पहा; विद्याधर, पहा ही भयाण शोभा! ही चिता समाजाच्या चिखलांतून निघालेल्या कमलपुष्पासारखी रमणीय दिसत नाहीं का? आणि या चितारूपी कमळाच्या ज्वालामय दळांच्या आड माझी लीला, माझी प्रणयलक्ष्मी, साक्षात् लक्ष्मी-प्रमाणेंच निजली असेल नाहीं? सुंदरता भयानक वस्तूवर सुद्धां आपली छाप बसविते, हेंच या चितेंत तुम्हांला दिसत नाहीं काय!

विद्याधर : हरहर! जयंत, काय उत्तर देऊं तुम्हांला? एकीकडे सुशीलेची प्राप्ति आणि एकीकडे जिवलग मित्राचा असा घात, यामुळें मी अगदीं दिङ्मूढ झालों आहें! एकाच काळीं जलवृष्टि आणि विद्युत्पात यांचा अनुभव घेणाऱ्या वृक्षाप्रमाणें माझी स्थिति झाली आहे!

जयंत : विद्याधर, असें भांबावून जाऊं नका; हृदयाच्या पडद्यावर, आंतल्या आंत गिळलेल्या अश्रूंनीं या चित्तभेदक चितेचें चित्र चांगलें रंगवून ठेवा! उद्यां या राखेच्या ढिगांत कणाकणागणिक, जळलेल्या आशा, मेलेले मनोरथ, प्रेमाचे प्रेतप्राय प्रलाप, करपलेल्या कल्पना, मुक्या मनाच्या मातींत मिसळलेल्या महत्त्वाकांक्षा सांपडतील त्या मोजून ठेवा! आणि ईश्वराच्या कृपेनें उद्यां तुमचें घर गोजिरवाण्या लीला-जयंतांनीं गजबजून गेलें म्हणजे स्मृतीच्या तीव्र डोळ्यांनीं हृदयांतल्या त्या चिताचित्राकडे पहा, आणि मग त्यांच्या आयुष्यांच्या दिशा ठरवा! कोमल हृदयांत ताबडतोब रुजून फोंफावणाऱ्या प्रेमवृक्षाचे अंकुर दिसतात तोंच त्यांचें निर्बीज करून, तुमच्या लीला-जयंतांना समाधानाचे धडे शिकवा! जें आहे तें आपलें आणि नाहीं तें नको हेंच तत्त्व त्यांच्या मनांत लहानपणींच बिंबवून द्या. बाळपणीं वाढत्या प्रेमाकडे, आवडीनावडीकडे दुर्लक्ष करून त्यांना वाढूं दिल्यावर तारुण्याच्या जोमांत त्यांना अवेळीं समूळ

उपटून टाकूं नका! बाळपणीं बीजारोपण झाल्यामुळें तारुण्यांत हृदयाच्या तळापर्यंत दूरवर मुळें पसरणारा प्रेमवृक्ष एकदम समूळ उपटतांना हृदयाच्या चिंधड्या होतात हें लक्षांत ठेवा! विवाह-संबंध घडवून आणतांना डोळ्यांत या चितेंतल्या राखेचें चांगलें अंजन घाला. विवाहसंबंधानें एक तर स्वर्ग तरी हातीं येतो नाहीं तर पाताळांत तरी पडावें लागतें; हाच अनुभव यापुढें बदलत्या परिस्थितीमुळें येत जाणार आहे! कां, मी म्हणतों हें खरें आहे ना?

विद्याधर : अगदीं अक्षरशः खरें!

जयंत : कडू अनुभवाचें औषध पाजणाऱ्या ईश्वराचे खेळ अगाध आहेत!

विद्याधर : हे लीलालाघवी जगत्सूत्रधारा, या तुझ्या संसार-नाटकाला म्हणावें तरी काय?

जयंत : प्रेमसंन्यास! प्रेमसंन्यास! विद्याधर या सामाजिक खेळाचें नांव प्रेमसंन्यास!

" ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ "

—श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु–श्रीभगवान्!

समाप्त

संगीत 'प्रेमसंन्यास'

पदें

मंगलाचरण (गडकरीकृत)

प्रभुपदासि नमित दास । मंगल मात्रास्पदा
वरदा । सद्‌वनीं । यद्‌वलंब विलंब न करी ।
हरी दुरिता ॥ ध्रु० ॥ सारस्वत-पद-चरण-कमल ।-
दलिं विहरत कविमंडल । दुर्लभ तें । दिव्यस्थल ।
पंक-निरत । रामरमत । धन्य तरी ॥ १ ॥

लीला (पृ. २१ क्षणभर सुद्धां राहावलें नसतें...)

[राग-यमन, ताल-त्रिताल, चाल-' आवत आवत ']

व्याकुल जीवनिं सौख्यधाम तूं आतां ।
सावरि आवरि मज तव ममता ॥ ध्रु० ॥
भगिनि-भाव हृदयीं नुरला ।
खचित मानितें तुज माता ॥ १ ॥

जयंत (पृ. ४० " काव्यसृष्टि खरी आहे ")

[राग पटदीप, ताल-त्रिताल, चाल-' अबघर चलो ']

विलसत शुभांगना । सुलोचना ।
विनयवति । शशिवदना ॥ ध्रु० ॥
अवतार घे चारुता । विधिनें रचिलें ।
मोहक मादक या कवना ॥ १ ॥

लीला (पृ. ५० पापचित्र दिसावें ना ?)

[राग–पहाडी, ताल–केरवा, चाल–' दाता हमरे ']

ऐसा महिमा । प्रेमाचा ।
मधुर भासला । खेळ सदा । प्रेमाचा ॥ धृ० ॥
प्रभु परि माझा । मग रुसतां ।
डाव उधळला । सौख्याचा । प्रेमाचा ॥ १ ॥

लीला (पृ. ५१ ' नजरबंदी करीत नाहीं का ')

[राग–विहाग, ताल–केरवा, चाल–" सखेरी बन "]

रमवि नयनां । ही प्रभुलीला ।
अमरकृतिला । त्या तुलना ना ॥ धृ० ॥
जादुगार चतुर भासला ।
रमवी भुलवी । सहज तो भुवना ॥ १ ॥

जयंत (पृ. ८६ ' रहावेनासें झालें आहे. ')

[राग–भीमपलास, ताल–एकताल, चाल–' देरेना देरेना ']

प्रणया नवरुचि देतां । हा विरह रुचिर गमला ।
विरह पीडिता । तृषित मना ।
मजसम मधुपा । तूं गमसि कमला ॥ १ ॥

जयंत (पृ. ९३ ' पसरून दिली असती. ')

[राग–पिलु, ताल–केरवा, चाल–" तानोम् तानोम् "]

सखये विसरुनि जगताला ।
सेवूं प्रणयाचा । सुरस प्याला । गाऊं प्रेममंगला ॥ धृ० ॥
वाहिन मी मम जीवाला । तव सेवेला ।
तुज सुख देतां । मोद मजला ॥ १ ॥

लीला (पृ. ९६ ' वैकुंठेश्वर आहां ')

[राग–काफी, ताल–त्रिताल, चाल–' ऐसी कर ']

नाथ चरणांनां । या । सोडूं कैसी । हतबल दीना ॥ धृ० ॥
हृदय-प्रेरणा । नच अवमाना ।
नाथा । करा । करुणा ॥ १ ॥

द्वंद्वगीत (पृ. ९७ ' पुनः सजीव होतील.')

[राग–मांड, ताल–केरवा, चाल–" बोल बोल "]

जयंत — प्रेम मंगलाचा । नसे छंद सोपा ।
शील नष्ट होतां । लाभ कैचा ॥ १ ॥
लीला — प्रेम मंगलाचा । असे छंद सोपा ।
प्रेमरूप होतां । लाभ त्याचा ॥ २ ॥
उभयतां—जरी दैव योगें । प्रेमभंग आतां ।
पुनर्जन्म घेतां । लाभ त्याचा ॥ ३ ॥

जयंत (पृ. १४० ' अनुभव पुरे झाला. '

[राग–तिलक कामोद, ताल–त्रिताल, चाल–' जबहरी ']

सुखमय आशा । विधि ने नाशा । निशिदिनिं छळिते ।
घोर निराशा ॥ धृ० ॥
काव्य कल्पना । भुलवी भुवना ।
अनुभव परि ये । अरसिक ऐसा ॥ १ ॥

जयंत (पृ. १५७ ' सॉलीलॉक्वीच्या अगोदर ')

[राग–मालकंस, ताल—झपताल; चाल–' आज अंजन ']

भग्न संसार-सुख । अदय विधियोजना ।
मरण अजि वांच्छितों । नमुनि हत-जीवना ॥ धृ० ॥

विषम हृदयीं कदा । प्रीति-सुख-संपदा ।
वास नच करित ती । बोध हा अल्प ना ॥ १ ॥

जयंत (पृ. १६९ ' सांपडणार नाहीं ')

[राग-ललत, ताल-त्रिताल, चाल-' बलमा बलमा ']

नंदनवन मजला । कैसें सुखवी जीवाला ।
जरि मुकलों तुजला ॥ धृ० ॥
अमर सुधेला । रस नच उरला ।
चंद्रकलेचा । बहर हरपला ॥ १ ॥

लीला (पृ. १७९ ' शिक्षा देत नाहींस ना ')

[राग-कालिंगडा, ताल-कवाली, चाल-' थोरमर्द ']

सौख्यनिधी । जो गणिला । टाकुनि तो मज ।
प्रियकर गेला ॥ धृ ॥
प्राणसखा । जेथ असे मम ।
ने तेथें मरणा । मजला ॥ १ ॥

जयंत (पृ. १८५ ' मी आज ब्रह्मानंदांत आहें.')

[राग-भैरवी, ताल-केरवा, चाल-' अनाथनके नाथ ']

प्रभू प्रकटला । अतां हंसला ।
प्रेमिजनांचा उद्धार । निकटीं दिसला ॥ धृ० ॥
पाशगळीं प्रेम सुमांचा ।
वास तया सौभाग्याचा ।
या पुण्यकालीं बोल सखे मधु बोलां ॥ १ ॥

[पद कोठें आहे तें समजावें म्हणून पानाचा आंकडा घालून पद सुरू होण्यापूर्वीचें वाक्य दिलें आहे].